

veselá nauka

Boris Buden

Kapřtolski kolodvor

CSUб

Boris Buden

Kaptolski kolodvor

Politički eseji

BUDEN
k

ski kolod

350.803

32

vor

Ljiljani

|ix| Predgovor

DOLAZAK: *Kultura poretka*

Rasulo

|3| Pismo iz Zagreba

Autoritet

|7| Inconscientia Iugoslavica

|26| Njegova posljednja pobjeda

Identitet

|34| Europa je kurva

|54| Exegi monumentum

Zabune

Slijepi putnici

|62| »Srbi su tako drski«

|70| Dvije iluzije o ulozi intelektualaca u politici:
hrvatsko iskustvo

Slijepi kolosjci

|77| Ekstremist s razlogom: Još o Karlu Krausu

|89| Prepoznavanje fašizma

|103| Auschwitz u Bosni

ODLAZAK: *Poredak kulture*

Kulturalizacija politike

|115| Ispravna mržnja

|125| Politička logika kulturalizacije:
beogradske demonstracije

|145| *The real clash* Samuela P. Huntingtona

- | 159 | S porazom u bolju budućnost:
Sudbina jednog alternativnog medija
- | 168 | O društvu koje je zamijenilo kulturu s politikom:
Uz izložbu posvećenu sto pedeset i nekoj
godišnjici Manifesta

Čekaonica EUropa

- | 175 | U okovima tolerancije
- | 181 | Kultura proširuje i ujedinjuje Evropu, zar ne?
- | 189 | Balkan Marije Todorove
- | 197 | Hitlerov Beč
- | 203 | Slovenija u raljama Evrope

Izvanredno stanje

- | 208 | Slobo-Klinton
- | 222 | Petoctobarska kulturna revolucija
- | 232 | Uloga Haaškog suda u novoj svjetskoj revoluciji
- | 239 | Istina i pomirenje? Ne, hvala

PRTLJAGA

Četiri intervju

- | 267 | Nije svijet gluh, mi smo mutavi, (*Naša Borba*, Beograd)
- | 275 | Tko misli, nema milosti, (*Novi list*, Rijeka)
- | 288 | Hrvatska ni niti suverena niti ni država, (*Delo*, Ljubljana)
- | 302 | Šta da se radi? (*Prelom*, Beograd)

Supported by RSS Prague

| Predgovor |

Sve to skupa nije imalo nikakvoga smisla! – u ovoj jednostavnoj rečenici kao da se može sažeti svo iskustvo jugoslavenskog rasula. Deset godina ratovanja nikome nije donijelo ništa osim gubitaka. O mrtvima pritom bolje da i ne govorimo. Ne zato što ne zaslužuju da se kaže istina o njihovoj tragediji, nego zato što je ta istina još gora od njihove tragedije – mogli su, štoviše, morali su ostati živi, a stradali su nizašto. Ne znamo danas ni za kakvo opće dobro u koje bismo, makar naknadno, mogli ugraditi njihove izgubljene živote. Ni jednoga heroja naši ratovi nisu ostavili iza sebe. Samo zločince, njihove žrtve, šaćicu ratnih profitera i široke mase gubitnika. Ostalo su ruševine, socijalna bijeda, moralna sramota, žalosno-smiješni politički provizoriji, mir koji se održava samo pod prijetnjom vanjske vojne sile, budućnost koja već danas zavidi boljoj prošlosti...

Besmisao o kojem je ovdje riječ, prije svega je politička kategorija. Dušebrižnici svih konfesija, nacionalne intelektualne elite i nova politokracija svakom su besmislu znali doskočiti, pa će tako i ovome. Ovdje utjeha, ondje racionalizacija, a posvuda obećanje bolje budućnosti, i ljudi će već zaboraviti na mučno pitanje o smislu i besmislu onoga što im se dogodilo. Ali htjeli ili ne, prije ili kasnije, morat će se suočiti s političkom stvarnošću u kojoj žive.

Što je, dakle, ostalo od nacionalne suverenosti u čije ime su narodi bivše Jugoslavije krenuli u svoje ratove i kontraratove?

Nijedna nacija od Vardara do Triglava danas nije više suverena, ni politički ni ekonomski, ni vojno ni državnopravno. Slovenski narod, taj narod dobitnik ne samo jugoslavenske povijesti nego i jugoslavenskog raspada, u novoj ujedinje-

noj Evropi uskoro neće uživati ni približno onoliko samostalnosti koliko mu je svojedobno garantirao ustav bivše jugoslavenske federacije. Slovenci, koji su u ime načela jedna-nacija-jedan-glas bili spremni ne samo ratovati, nego i sve druge gurnuti u rat, danas su prešutno već pristali na realnu mjeru svoje političke važnosti u Evropi. U kojoj će, već sutra, imati sasvim sigurno manje glasova nego Srbi, premda će utjecaj na vlastitu sudbinu i jednih i drugih biti jednako zanemariv.

Što danas, kada se najveće evropske nacije odriču svojih nacionalnih valuta, znači hrvatska monetarna suverenost? Ili bolje, što će ta bizarna dekoracija jedne ekonomske i političke iluzije, u ime koje su izginuli toliki ljudi, i u ime koje su počinjeni toliki zločini, značiti sutra kada završi ondje gdje joj je već danas mjesto – na smetlištu hrvatske državotvornosti? Kao tužno svjedočanstvo hrvatske političke kratkovidnosti i megalomanije. Kakvo će značenje iz te perspektive imati sve one svađe oko imena i izgleda te valute, oko jednom toliko spornog pitanja hoće li se ona zvati kuna, kruna ili nekako drugačije, hoće li evocirati jedinstvenu hrvatsku floru i faunu, ustaštvo ili tisućljetnu kulturu? Hrvatska lisnica u hrvatskom džepu, hrvatska puška na hrvatskom ramenu! – kakvog to ima smisla u razdoblju globalnog kapitalizma u kojem nacije ne raspolažu bankama, nego banke nacijama, i u kojem je vođenje ozbiljnog rata u isključivom monopolu jedne jedine, transnacionalne, vojne asocijacije.

A pravna samostalnost? Na ijjoj se, kako nas uči hrvatska nacionalna ideologija, oduvijek odlučivala sudbina nacije. Nije Hrvat tko se podvrgnuo jurisdikciji tuđina. *Regnum regno non praescribit leges!*, prkosilo se prije dvjestotinjak godina Mađarima. Ali što ta patetična fraza, na kojoj se po hrvatskim školama još uvijek drila nacionalna svijest, znači danas

u realnosti Haaškog tribunala? Posljednju šansu da se potvrde u svojoj suverenosti – da sami sude svojim zločincima – Hrvati su zauvijek propustili.

U tome se uostalom nimalo ne razlikuju od Srba. Ta najveća nacija bivše Jugoslavije koja se svojedobno, premda je u cjelini već živjela u jednoj državi, digla na pobunu pod parolom: Svi Srbi u istoj državi, danas je rasuta u četiri, pet ili više država, odnosno kvazidržava, od kojih je svaka za sebe jedinstveni spomenik njezine, srpske, političke gluposti i moralne sramote. Petnaest godina srpske politike obilježene imenom Slobodana Miloševića, politike koja nije znala ni za što drugo osim za takozvani nacionalni interes, danas je skončalo kao realna negacija svih srpskih nacionalnih interesa. Srpski narod je, i tu nema dvojbe, najveći politički gubitnik jugoslavenskog ratnog rasula. Izgubio je sve što je mogao izgubiti uključujući naposljetku i iluziju svoje suverenosti koja mu je, doslovno, bombama izbijena iz glave.

Što je danas Bosna i Hercegovina? Država? Nacija? Demokracija? Ni jedno, ni drugo, ni treće. Bosna i Hercegovina je mjesto zločina. To je danas njezin jedini opće priznati identitet. Politički, ona je obični provizorij, protektorat takozvane međunarodne zajednice, nesposoban za samostalni život. Njezini građani ne predstavljaju nikakav demokratski politički subjekt. Naprotiv, međunarodna zajednica tretira ih kao neku vrstu političkih maloljetnika. Zato ih je, zajedno sa svim njihovim demokratskim institucijama, stavila pod svoje starateljstvo. Tako je, da bi uopće bila uspostavljena, suverenost države Bosne i Hercegovine morala biti realno ukinuta.

U sličnoj situaciji danas je i Kosovo. Etnički gotovo potpuno očišćen, ovaj albanski geto također je pod upravom

fantomske međunarodne zajednice. Ni ovdje o njegovom konačnom političkom statusu ne odlučuje nikakav demokratski subjekt. To pitanje prepušteno je naprosto vremenu. Zato je to vrijeme, u smislu najvulgarnije loše beskonačnosti, a ne njegovi građani, jedini pravi suveren na Kosovu.

A Makedonija? O čemu danas mogu još demokratski odlučivati njeni građani? O svojoj političkoj sudbini sigurno ne. Ona je potpuno u rukama međunarodnih faktora. Makedonski parlament postoji danas još samo zato da, po mogućnosti sa što manje rasprave, potvrdi odluke i izglasa zakone koje su donijeli međunarodni staratelji. Sloboda odlučivanja njegovih članova danas je sasvim sigurno manja od one koju su uživali delegati nekadašnjih partijskih kongresa.

Ako je oslobođenje od komunističkog totalitarizma trebalo donijeti napredak u slobodi, pravdi i demokraciji, onda se taj napredak u našim krajevima nije dogodio.

Ova knjiga ne prokazuje krivce za taj povijesni neuspjeh. Nije teško ustanoviti tko je za što kriv u prošlom ratu, tko je koga ubio, popalio i protjerao. Istina počinjenih zločina, za kojom su se danas svi tako žustro dali u potragu, najčešće je odavno već poznata. Ovu knjigu zanima druga, uglavnom zanemarena istina jugoslavenske tragedije, istina skrivena u traumatskoj nemoći njezinih aktera, kako domaćih tako i stranih, da svojim odlukama i djelima preskoče zadani im povijesni horizont. Jugoslavensku katastrofu nije prouzročio višak moralnih beskičmenjaka, političkih hohštaplera i ratnih zločinaca, nego manjak demokratskih ideja i projekata. Točnije, nepostojanje takvog koncepta demokracije koji bi transcendirao okvir nacionalne države. Da je takav koncept zamisliv samo kao transnacionalni emancipacijski projekt, danas je više nego jasno. Kao što je jasno i da tak-

vog koncepta u trenutku kulminacije jugoslavenske krize, krajem osamdesetih, nije bilo. Ali nepostojanje alternative nije naprosto objektivno stanje stvari nego je uvijek i efekt samoskrivljene neslobode. U tomu i jest paradoks besmisla jugoslavenskog raspada. Moment objektivne nužnosti na kojem se inzistira u ovoj knjizi kad je riječ o raspadu bivše Jugoslavije, nužnosti koja je tako otvoreno došla do izražaja u borbenom pokliču nacionaldemokrata: «Ili Jugoslavija ili demokracija!» uvijek je bio ujedno i akt dominacije, performativne zabrane svake, makar i najbezazlenije pomisli na moguću demokratsku alternativu etničkim sukobima, ratu i nacionalnoj demokraciji kao takvoj. Pristati bez otpora na tu dominaciju, bezpogovorno prihvatiti spomenutu ekskluzivnu disjunkciju, to nasilno «ili-ili», kao jedinu logiku vlastite političke stvarnosti, značilo je svojevoljno odustati od slobode. I tako prihvatiti sukrivnju za svo zlo koje se po toj logici dogodilo. Ljudi nisu odgovorni za slobodu koja im je uskraćena nego za neslobodu kojoj se nisu suprotstavili. U tom, i samo u tom smislu, moguće je reći da se ništa od onoga što se je dogodilo nije moralo dogoditi. I da su svi koji su danas mrtvi mogli, štoviše, morali! ostati živi.

Tekstovi u ovoj knjizi nastali su između 1990. i 2001. godine. Napisani su različitim povodima, za različite medije iz različitih zemalja, najčešće po narudžbi, dakle, u skladu sa zahtjevima intelektualnog tržišta na kojem su se morali potvrditi. To objašnjava kaotičnost njihove forme, stila i žanra. Teorijska argumentacija u njima je eklektički izmiješana s literarnim motivima, esejistika s političkim pamfletizmom. Ono što ih usprkos tomu povezuje, njihova je zajednička tema: krvavi raspad bivše Jugoslavije i njegov politički kontekst.

Gotovo svi ovdje sakupljeni tekstovi izvorno su napisani ili na njemačkom ili na engleskom jeziku. U takozvanoj materinji, hrvatski jezik preveo sam ih naknadno. Pri tom prevođenju nekolicina njih je u stanovitaj mjeri izmijenjena, kako bi se »domaći« čitatelji poštedjeli njima predobro poznatih općih mjesta koja su neizostavna kada se piše za »stranu« publiku.

Knjiga je, u skladu s kolodvorskim rasporedom, podijeljena na »dolazni« i »odlazni« dio. Prvi, »dolazni«, naslovljen kao kultura poretka sastoji se od tekstova u kojima prevladavaju pitanja autoriteta, identiteta, uloge intelektualaca odnosno prepoznavanja društvenog zla kao što je fašizam na primjer. Konture političke sfere u tim su tekstovima jasno prepoznatljive. Politika je njihov glavni adresat i onda kada se uopće ne spominje.

Drugi, »odlazni« dio, gotovo je u cjelini posvećen fenomenu kulturalizacije, prije svega kulturalizacije političkog. Otuda njegov naslov: poredak kulture. Epilog tog dijela, i knjige u cjelini, sačinjavaju tekstovi okupljeni pod pojmom izvanrednog stanja. Permanentno izvanredno stanje politička je istina poretka kulture. I jedini oblik političke stvarnosti koji su narodi bivše Jugoslavije upoznali u razdoblju takozvane tranzicije od komunizma ka demokraciji, dakle od 1990. do danas.

U prtljazi, kao dodatku, četiri su intervjua – četiri jasna statementa o političkoj i kulturnoj situaciji u nas devedesetih.

Zašto, naposljetku, *Kaptolski kolodvor*?

Krležin *Povratak Filipa Latinovića* započinje rečenicom koja glasi: »Svitalo je, kada je Filip stigao na kaptolski kolodvor.« Roman je, da podsjetimo, priča o pokušaju jed-

nog intelektualca da se nakon dugogodišnje emigracije vrati u domovinu. Pokušaj ne uspijeva. Njegov povratak završava tragično.

Kaptolski kolodvor, na koji Krležin junak silazi na početku priče, u stvarnosti ne postoji. Na zagrebačkom Kaptolu takvog kolodvora nema, niti ga je ondje ikada bilo. Ali on je više od Krležine literarne fikcije. Kaptolski kolodvor je ime za utopiju povratka, za fiktivnost domovine kao konačne destinacije svakog putovanja. Tko je jednom napustio svijet nacionalne kulture i, u političkom smislu, univerzum nacionalne demokracije, danas se više nema kamo vratiti. To i jest prava poruka Krležina romana: ne silazite više na kaptolskim kolodvorima! Ne ponavljajte Filipovu grešku, tu traumom odbačenosti, osujećenosti, samodestrukcije koja je stvorila čitavu plejadu literarnih junaka u kojima, kao u svojim kulturnim žrtvama, sadistički uživa nacionalna kultura. Zato kaptolski kolodvor valja zamisliti i kao mjesto mogućeg polaska, kao ishodište novih, još nenapisanih priča koje bi počinjale jednom, današnjem svijetu daleko primjerenijom rečenicom: »Svitalo je, kada je Filip krenuo s kaptolskog kolodvora.«

Na kraju, autor se zahvaljuje ljudima bez čijih ideja i prijateljske podrške ova knjiga nikada ne bi nastala: Dubravki Ugrešić, Borislavu Mikuliću, Rastku Močniku, Branimiru Stojanoviću i Slaviju Žižeku.

U Beču, listopada 2001.

Dolazak

Kultura poretka

| *Rasulo* |

| Pismo iz Zagreba |

Stara dobra vremena u kojima su pisma iz ovih krajeva uvijek morala sadržavati neku vrstu uvoda u stilu *La Yougoslavie expliquée aux enfants* danas su napokon za nama. Prosječno upućeni Evropljanin, zahvaljujući medijskoj aktualnosti jugoslavenkog rasula, danas se ipak snalazi u razlikama: on ne brka više Srbe s Hrvatima, jugoslavenki jug s jugoslavenkim sjeverom, načuo je ponešto o kulturnim, povijesnim i religijskim raznolikostima Jugoslavije, pa čak razlikuje Sloveniju od Slavonije. No i ta diferencirana slika Jugoslavije također samo osnažuje one iste predrasude koje je Evropa uvijek već gajila prema balkanskim narodima, o kojima je Enil Cioran, jedan od najpoznatijih emigranata evropskog jugoistoka, jednom rekao da su jedini preostali primitivci Evrope, skloni pustošenju i unutarnjem neredu, životu u svijetu koji naliči kakvu bordel u plamenu. Otvoreno poistovjećujući evropski jugoistok s užasom, Cioran se u čudu zapitao, zašto čovjek, kad napokon napusti taj balkanski svijet i ode na Zapad, ima osjećaj da pada u prazan prostor.

I ovo će pismo zasigurno pasti u prazninu. Odgovornost za to ipak ne treba tražiti u neizdrživu proturječju između barbarskog vitalizma Balkana i karaktera suvremene evropske civilizacije, u kojem je Cioran vidio izvor spomenutog osjećaja praznine. U alegorijskom kontrastu između kakve seksualno nezadovoljene dame koja se dosađuje u svom bogatstvu, i sirovog ali snažnog momka, pokušava Cioran premostiti rasejep između Evrope i Balkana. Pad u prazninu skok je u ponor jedne doduše opscene i zabranjene, ali ipak obostrane strastvene želje. Time se međutim danas teško još nešto može započeti; Balkan se ne može izjednačavati s lju-

bavnikom Lady Chatterly, a mit o evropskoj dekadenciji odigrao je svoje. Otkuda onda taj osjećaj praznine?

»If there are no beginnings and endings, there are no stories«, pisala je Virginia Woolf. To valja imati na umu kada se hoće razumjeti promjene koje su zahvatile Istočnu Evropu posljednjih godina. Nije riječ naime samo o promjeni političkog sistema, nego i o načinu života, tipu civilizacije. Ondje gdje se nešto dovršava, uvijek započinje i neka priča. Primjer Jugoslavije to jasno pokazuje. U istom trenutku kada ona umire kao jedinstvena država, rađa se novo jedinstvo, jedinstvo mjesta, vremena i radnje. Na mjesto zakona koji su jednom uređivali život i rad ljudi, stupaju zakoni klasične drame. Jugoslavija nije više ime za državu, nego ime za stanoviti tip ljudske tragedije, za ukleto mjesto na kojemu sudbina na osobit način čini iz života neponovljivu mješavinu straha i nade, brutalnosti i nevinosti, iskonski bezumnog samozabiranja i istodobno božanski prosvijetljenog samopronalaženja.

Jugoslavija se pretvara u jednu takvu priču o ljudima razapetim između bezrazložnosti zločina koje počinjaju i neizbježnosti kojom srljaju u taj zločin; o ljudima koji su prije svega nesretni i to na svoj vlastiti način, jer ne vladaju umijećem da svoju posebnu, jedinstvenu nesreću pretvore u neku sasvim običnu nesreću, u onu nesreću koja je gotovo nezamjetni dio evropske svakidašnjice. Trenutak njihova života je zaustavljeno vrijeme u kojem se zgušnjava iskustvo rasula i kraja, ukratko: iskustvo smrti. Paradoksalni karakter ovog iskustva najjasnije je izražen u jednom anonimnom iskazu: intervjuirana za radio, neka je tekstilna radnica, upitana kako živi, odgovorila: »Kao mrtvac u grobu.«

Iz groba se ne kreće ni u kakav novi, bolji život. Iz groba se može samo natrag, u priču. Priče naime počinju

uvijek s posljednjom rečenicom. Nedavno se u nekom bosanskom gradu pojavio grafit: »Vratite se crveni, sve vam je oprošteno.« Nema međutim razloga za paniku. Slično onim pozivima koje roditelji šalju za svojom odbjegli dječoni, pozivima punim milosti i praštanja, ta je parola samo posljednja rečenica jedne dulje priče koja na ovaj način tek naknadno zadobija smisao. Komunizam zbiljski umire tek u debaklu novih antikomunističkih vlastodržaca. Tako ova parola upozorava na barem jednu ljudsku crtu komunizma: bio je smrtnan kao što je i čovjek smrtnan. I uopće nije slučajno, da se njegovo trajanje poklopilo s trajanjem prosječnog ljudskog vijeka. Stoga se o njemu može ispričati priča. Može li se međutim ispričati priča o današnjoj suvremenoj demokratskoj civilizaciji? Ne bi li ona uvijek ostala samo neka kronika, beskrajno nizanje zbivanja? Očigledno, kad je o Zapadu riječ, izgleda kao da nam nedostaje prva, odnosno zadnja rečenica.

Prazan prostor u kojem je Cioran vidio ljude koji padaju u prazninu kada s Jugoistoka kreću na Zapad, u stvari je prazan prostor u koji padaju junaci priče kad iz nje žele iskoristiti u stvarnost. Upravo u tome je nesreća malih naroda jugoistočne Evrope koji su sa svojim jezicima i kulturama danas na Zapadu jednako zanemareni i ignorirani kao što su svojedobno bili odbačeni kao »nepovijesni narodi«. Nesreća Jugoistoka leži u ogromnoj želji da se postane tako velik kao što su veliki miljenici svjetske povijesti. Neka zla viša sila, čini se, tu je želju odlučila uslišiti. Otada se sve, ali odista sve što narodi Balkana dodirnu, pretvara u povijest. Nije čudno da pravu stvarnost zbog toga nikada nisu upoznali.

Fantazma vječnog života, na kojoj, kao što je poznato, počiva sadizam, ono je što omogućava zapadnoevropskom čovjeku osjećaj nadmoći. On sam nikada ne pada u

prazninu. Ali pred njegovim se očima bez prestanka pada u prazninu. Stvarna patnja koja nadolazi s današnjom balkanskom tragedijom za zapadnog će Evropljanina uvijek zadržati karakter fiktivnoga. Za njega je sve to samo nizanje manje ili više zanimljivih priča. Kakve god one bile, te priče za evropskog čovjeka nose uvijek jedan te isti naslov: *Memento mori*. One mu pripovijedaju upravo ono što on tako rado želi zaboraviti te je zato njegova uloga promatrača njemu tako neugodna: one mu pripovijedaju da je od pepela i da će se u pepeo pretvoriti.

Ovo pismo dolazi iz Zagreba, iz glavnog grada jedne od novih balkanski šljiva-republika gdje se susreću dva evropska svijeta i gdje se iskustvo praznog prostora uvijek iznova mora živjeti. Nije dakle nikakvo čudo da ovo pismo, u praznini napisano, mora pasti u prazno. Ne treba se žaliti na to. Vi i ja, mi ipak znamo da poštar uvijek zvuči dva puta.

| Inconscientia Jugoslavica |

»Jugoslavija
je evropsko nesvjesno, ili: nesvjesno je strukturirano kao Ju-
goslavija.« (Mladen Dolar)

| Krv i smrt |

Beč. Café Blue Box. U polutmini zgsunutoj oblacima duhanskog dima, ispresijecanoj zvučnim kulisama veoma glasne rock glazbe i difuznog žamora prisutnih gostiju, bez prestanka, u tromom ritmu, pulsira svjetlo dijaprojektor. Na ovećem platnu obješenom o strop ukazuje se uvijek iznova jedan te isti set najrazličitijih slika. Poput prizora u kakvu artefijelno simuliranom snu nižu se fotografije nepoznatih ljudi, pejzaža, poruke s poledina razglednica kojima se vjerni gosti javljaju sa svojih putovanja, razni tekstovi i tomu slično. Među svim tim slikama svojom se osobitošću izdvaja jedna. U pravilnim razmacima od petnaestak minuta na platnu se na par sekundi ukazuju velikim crnim slovima ispisane riječi: »KRV I SMRT«. Riječi? Kako za koga. Ta crna slova prisutnim Austrijancima teško da bilo što znače. Jer ne piše »BLUT UND TOD«, nego »KRV I SMRT«, na našem hrvatskom (ili srpskom) jeziku. Iz perspektive njihova jezika riječ je o nasumce nabacanim slovima koja zbog nedostatka vokala unjesto na riječi, prije upućuju na neku tajnu šifru čije izgovaranje je u njemačkom jeziku gotovo nemoguće. Riječ je dakle o nekom tekstu koji se za Nijemce pojavljuje kao neizreciv i koji ih odista čini nijemima, dajući tako stvarno značenje imenu kojim su ih Slaveni jednom prozvali. Ako pak analogiju sa snom uzmemo doslovno, pa su dakle riječi »KRV I SMRT« projicirane na platno kao na surogat orfoza

što je Lewin nazvao *dream screen*, onda će te riječi u ovom simuliranom snu imati vrijednost njegova »nijemog elementa«. Nijemim elementima sna, Freud, također Bečanin, zvao je one njegove elemente u vezi s kojima snivač nije bio u stanju navesti nikakvu asocijaciju i suočen s kojima je ostajao, odnosno postajao, nijem. Iza njih se skrivalo samo jedno značenje – simboličko.

Što dakle »KRV I SMRT« znače u bečkom caféu Blue Box? Puko prevođenje na njemački nipošto ne otkriva tajnu. Ono ostaje na razini manifestnog značenja ovih riječi, ostaje u području banalnoga i slučajnoga. Ostaje ondje gdje se na pitanje zašto?, odgovara cinično ignorantski – zato!, gdje ne počinje nikakvo mišljenje nego, naprotiv, zabrana mišljenja.

Ne, pravo pitanje koje odista vodi dešifriranju ove zagonetke, stvarnom odgonetavanju njene tajne, glasi: što radi taj hrvatski (ili srpski) tekst u jednoj bečkoj krčmi; koga ili što on provocira svojom neizrecivošću i svojom nijemošću u njemačkom jezičnom kontekstu; kojeg stvarnog sadržaja je on simbolički prikaz ili kojeg to sna nijemi element? U odgovoru na to pitanje mora se ukazati njegovo latentno značenje. On mora progovoriti u točki u kojoj je zanijemio, mora se ukazati na onoj razini smisla koja djeluje s onu stranu jezične simbolike, na razini svog nesvjesnog postojanja. »Ono neizrecivo mora biti priopćeno u takvom obliku koji omogućuje da se recipiraju i oni zanijemjeli ili neoslobođeni osjeti.« (A. Lorenzer) Taj oblik nalazi se ondje gdje se krv i smrt pojavljuju u svojoj vizualnoj, taktilnoj i akustičnoj predmetnosti. Ondje gdje se objektiviraju u svojoj materijalnoj istini, ondje gdje ta istina kaže: »Sans doute, ici les choses sont mes signes...« (J. Lacan)

| »Prava« KRV i »prava« SMRT |

»Treptavo svjetlo, uzvici, prava krv, prava smrt, ljudi u ophodnji, istodobno i promatrači i sudionici ovog estetiziranog, okrutnog teatra koji svojom živom prisutnošću obredno prikazuje glavnu temu – smrt, pridonijeli su da se ovdje, na Kosovu, u Đakovici, u dosad beznačajnoj Mëhalla e Gërës, pretope oštre granice između svakodnevnog i još neviđenog. Pomiješali su se žanrovi života i smrti, nehотиčno nastale visoke umjetnosti i rituala.« (I. Sabalić u magazinu *Start*, 17.02.1990.)

Ovdje su stvari, prava krv i prava smrt, odista postali znaci kojima govori istina, ali tek kao teatarski rekvizit u opredmećenoj simboličkoj inscenaciji. Na onom mjestu na kojem je jugoslavenska policija stvarno ubila dva demonstranta Albanca, dva stvarna čovjeka s njihovim imenima i prezimenima, Fatmira Kaleshija i Xhevata Hoxhu. To mjesto pogibije, obilježeno lokvom krvi, njihovi su albanski sugrađani okružili svijećama i u tom krugu podigli neku vrstu oltara složenog od vaza, svijeća, vrpce, nabacanih stvari kojima su se za života služili pokojnici, njihovim fotografijama, itd. Oko oltara bez prestanka, danima, traje mimohod koji se »prometnuo u pravu umjetnost performancea, izrazito protkanu elementima rituala« (*Start*).

U tom ritualu, u anonimnom sokaku kosovske Đakovice ona predodžba riječi »KRV I SMRT« projicirana kao nijemi element artefijelnog sna na *dream screen* bečkog caféa spaja se napokon s odgovarajućom predodžbom stvari i tako otkriva svoje latentno, svoje simboličko, dakle svoje nesvjesno značenje. Nositelj toga značenja je opisani ritual.

Ritualni mimohod oko mjesta pogibije dvaju albanskih demonstranata samo je do paroksizma dovedena svepri-

sutna hiperprodukcija ritualne simbolike među kosovskim Albancima. Ona je osnovni – i jedini mogući – način na koji oni izražavaju svoje političke proteste. Ritual međutim »osigurava plemenu ili zajednici snažan osjećaj uzajamne pripadnosti, privlačnosti i sigurnosti« (S. Langer). Sudjelovanjem u ritualima Albanci svoje individualne identitete stapaju s kolektivnim identitetom svoje nacije.

Ritual je njegov izražajni oblik, njegov prikaz u simbolima života i smrti, »prvih i posljednjih stvari«. Ali je također i »najprimitivniji odraz ozbiljnog mišljenja, kasni talog jednog u neku ruku imaginativnog uvida u život« (S. Langer)

Prezentativna simbolika rituala izražava se na razini predjezičnog, osjetilno neposrednog simbola. Njegovo značenje zgusnuto je u ljudskim gestama. Ono što posredstvom rituala govori kao njegovo izražajno sredstvo jest sam čovjek u svojoj tjelesnosti. Ritual se odigrava prije nastanka riječi – ili nakon njezina uništenja. Ljudskost međutim počinje s riječima, s jezikom. S njima nastaje subjektivnost, kultura, prosvjećenost, ljudsko društvo u svojoj povijesnosti. Jezik tek u pravom smislu posreduje univerzalnost moralnih normi, osigurava njihovo pounutrenje i očuvanje, omogućuje postizanje one razine apstrakcije na kojem se rađaju političke slobode, autonomija individua i jednakopravnost. Divlju ljudsku prirodu *ratio* kolonizira samo verbalizacijom. Na kraju procesa, kojem je na početku bila riječ, jest moderni čovjek sa svojim visoko apstraktnim osobnim i kolektivnim identitetom. Austrijanac, Evropljanin.

Kosovski Albanac čovjek je potonuo u najmračniju dubinu konkretnoga. Na početku procesa kojemu je na kraju ritualna inscenacija njegova kolektivnog identiteta bijaše odista čin – čin represije jugoslavenske/srpske državne sile u

svom najkonkretnijem vidu: u tzv. diferencijacijama, izolacijama, zatvorima, fizičkim i policijskim nasiljem, ubojstvima. Cilj je tog čina pobjeda nad do krajnosti hostiliziranim političkim protivnikom, i to svim raspoloživim sredstvima. U svom regresivnom vidu, kao golo nasilje, taj čin otkriva neostvarenu i neostvarivu želju za »konačnim rješenjem«, fizičkom likvidacijom neprijatelja. Premda realno nedostižan, cilj se ipak postiže. Genocid nad ljudima zamijenjen je genocidom nad riječima. Zatamljavanje svakog oblika verbaliziranog, dakle racionalno sređenog, jezičkog protesta koji bi se mogao artikulirati u komunikativnoj praksi i koji bi pojmove slobode, jednakopravnosti, itd. doveo u njima na vlastito područje apstraktnog, dakle umskog, nije ništa drugo nego oblik dehumanizacije, konkretno represivno guranje unatrag niz stepenice civilizacije. Propaganda pranja ruku od posljedica politike otvorene represije koja također ritualno ponavlja frazu da Albanci na Kosovu imaju pravo na svoje škole, svoje sveučilište, na svoj vlastiti jezik, tom formulacijom i nehotice razotkrivaju svoju nečistu savjest. Albanci imaju pravo *samo na svoj vlastiti jezik*, na jezik u njegovoj partikularnosti, koji je za onoga drugoga samo osjetilno – ne i diskurzivno – percipirana zvučna kulisa njegova vlastitog govora. Albancima nije oduzeto pravo na albanski jezik, nego na srpski, onaj koji jedini u zadanoj kontekstualnosti može osigurati jeziku imanentnu univerzalnost, koji premda po sebi i sam partikularan, jedini kosovskim Albancima omogućuje sudjelovanje u zadanoj – jugoslavenskoj – komunikativnoj zajednici. Represivno oduzeto pravo da u tom srpskom jeziku artikuliraju svoje političke stavove, da se u njemu izraze u univerzalnim pojmovima i tako u njemu konstituiraju svoju subjektivnost, za njih znači oduzimanje prava na jezik kao takav. *

Bit represije nad Albancima na Kosovu sastoji se stoga u razaranju onog sloja ljudske prakse koji se izražava u diskurzivnoj simbolici – u jeziku. Jednom sasvim konkretnom političkom interesu onemogućeno je sudjelovanje u političkom diskursu. Ali je time također omogućeno da se ono što se po sebi partikularno suprotstavlja prikaže kao univerzalno nedopustivo. Represija se ne čini u ime drugog (srpskog) partikularnog interesa, nego u ime uma i morala, odnosno njima ekvivalentnih, apsolutiziranih vrijednosti kao što je, na primjer, historijsko pravo na svetu zemlju. Tko je ovladao riječima, tko je dakle u potpunosti zaposjeo polje diskurzivnoga, može u svakom trenutku čak i svoju sasvim partikularnu nesvjesnu želju prikazati kao univerzalnu normu amenovanu općim konsenzusom. Želja onoga tko je iz tog polja izbačen uvijek će, naprotiv, imati značenje kakvo, na primjer, ima perverzija. U tom smislu represija poprima kvalitativnu vrijednost potiskivanja. Jer diskurzivno neartikulirani politički interesi Albanaca ne prestaju postojati. Oni se tek pretvaraju u njihove potisnute, nesvjesne želje kojima je zapriječen pristup općoj svijesti. Njihova jedina verbalizirana poruka koja bi trebala posredovati smisao želje, parola »KOSOVO REPUBLIKA«, odbija se od zalupljenih vrata diskurzivnoga i kao obredna riječ zajedno s tjelesnim gestama obavlja svoju funkciju u ritualnoj inscenaciji kolektivnog identiteta. Njezin smisao ostaje zapravo neizrečen i ona se kao nesvjesna želja stapa sa sadržajem njihova kolektivnog nesvjesnog.

Taj sadržaj, međutim, koji ostaje nijem na razini diskurzivnog, dakle racionalnog i svjesnog izraza, ipak progovara u getu predjezičnog, osjetilno neposrednog simbola, nalazi svoj izraz na dubljoj, nesvjesnoj razini smisla u vidu svog tjelesnog supstrata. U hipertrofiranim gestama kojima Alba-

nac inscenira svoje rituale skrivena je zamukla riječ. On nam ne govori što KRV I SMRT znače za njega, on nam ritualno prikazuje, inscenira samu stvar – pravu KRV i pravu SMRT. Ono o čemu se ne može govoriti, to se mora inscenirati. Inscenacija rituala je u stvari ponovno uspostavljanje nasilno razorene komunikativnosti, ona je osjetilna restauracija subjektivnosti koja se nije mogla iskazati na razini diskurzivnog. U njoj se iznova rađa, u jezičnoj simbolici zamukli, identitet.

»U tom kontekstu je *čovjek sam* sredstvo prikaza. Nosilac značenja je ljudska gesta, čime je ritual postavljen u niz zajedno s plesom, pantomimom, teatrom.« (A. Lorenzer). Ovime zadobivaju smisao impresije novinarka koja je odavanje počasti poginulim demonstrantima na Kosovu nazvala »estetiziranim, okrutnim teatrom u kome se pretapaju oštre granice između svakodnevnog i još nevidenog« i miješaju žanrovi »nehotično nastale visoke umjetnosti i rituala«.

| ... Acheronta movebo |

Dojam da politička zbivanja na Kosovu poprimaju karakter estetičkoga dolazi otuda što se njihovo značenje konstituira u istom mediju u kojem nastaje i scenska umjetnost. Mediju u kojem se »svakodnevno« i »još nevideno« kao stvarnost i fantazija stapaju u jedno – estetički privid. U multiplikaciji ritualnih inscenacija Kosovo odista postaje »teatar«, jer su izražajna sredstva kojima se, kao jedino raspoloživima, koriste njegovi stanovnici da bi iskazali svoju istinu, i u njoj svoj identitet, podudaraju s izražajnim sredstvima teatarske inscenacije. Figure konkretnog životnog iskustva poprimaju oblik estetičkog iskustva. Na taj način, i

samo na taj način, postaje prezentna jedna sasvim konkretna, kosovska, povijesna životna situacija. Ono što u ritualnoj inscenaciji izlazi na vidjelo, njezin je desublimirani smisao.

To međutim znači da je za istinu o Kosovu nadležan sud ukusa, da je za vrednovanje kosovskih zbivanja kvalificirana estetička kritika. Jer nije riječ o pravom teatru. Takav nastaje u svjesnoj inscenaciji čiji je temeljni princip slobodna igra. Kosovski »teatar«, naprotiv, rađa se iz neslobode, kao rezultat represije. Zato se stvarnost ukazuje kao u teatru. Ne dakle u estetičkom prividu, nego u prividu estetičkog koji nastaje na krhotinama razorene diskurzivnosti. Gesta je, rekli smo, zamukla riječ. Ona na drugi način izražava ono što se želi reći ili što se jednom govorilo.

Početkom osamdesetdevete albanski su rudari sišli pod zemlju da bi na devetom horizontu rudnika Stari Trg u najspektakularnijem štrajku poslijeratne Jugoslavije sročili svoje političke zahtjeve koji su u tom trenutku odgovarali političkim stavovima goleme većine albanskog naroda na Kosovu. Albanci tada još uvijek sudjeluju u političkom diskursu i makar duboko pod zemljom potvrđuju svoj identitet na razini svjesnog i diskurzivnog. Njihovi su zahtjevi međutim izigrani, a sudionici štrajka izloženi raznim oblicima otvorene represije.

Otrilike godinu dana kasnije, u ožujku devedesete, gotovo četiri tisuće Albanaca sudjeluje u tzv. aferi trovanja. Četiri tisuće ljudi pokazuje slične simptome bolesti i podvrgava se medicinskom tretmanu. Savezna komisija ne nalazi materijalne dokaze za postojanje masovnog trovanja. Politički jezik optužbe koji je posljednjih godina svaki oblik masovnijeg albanskog protesta proglašavao režiranim, insceniranim, glumljenim, napokon dobiva svoju potvrdu. Total-

ni kosovski teatar napokon je uprizoren. Kosovo je velika otvorena scena na kojoj se prikazuju dobro režirani masovni štrajkovi, ljudi koji po ulicama glume demonstrante, koji se u do krajnosti dotjeranoj mimetičkoj ekspresivnosti grće i previjaju na bolesničkim krevetima, savršeno odigravajući dodijeljenu im ulogu otrovanih. Nema ni prave krvi, ni prave smrti. Krv je tek kazališni rekvizit, crvena boja prosuta kosovskim ulicama, a mrtvi, ubijeni u demonstracijama, za čiju smrt nitko ne odgovara jer ona nije stvarna nego čisti privid teatarske inscenacije, uskoro će, kada predstava završi ustati iz grobova, nakloniti se publici i saslušati više nego zasluženi aplauz.

Albanac, međutim, ipak ne glumi. On nikoga i ništa ne oponaša, ne igra nikakvu svjesno, u estetičkom projektu konstruiranu ulogu. On se na kosovskoj sceni pojavljuje tek kao puki reprezentant svoje nesvjesne želje. One iste koja je prognana iz političkog diskursa, kojoj je oduzeta riječ i koja je sada našla svoj izraz u neposredno osjetilnom simbolu. To što je prije godinu dana poručio riječima sišavši u dubinu rudničkog podzemlja, sada simbolički ponavlja silazeći na »deveti horizont« nesvjesnog, tamo gdje želja progovara jezikom tijela, tamo gdje se život stapa s vlastitim oponašanjem, gdje fantazija postaje iluzija, a simbol se pretvara u simptom. Na sceni dakle nije teatarska predstava nego živo uprizoreni sumanut svijet. U njemu ne sudjeluje čovjek-glumac, ni čovjek-simulant, nego kastrirani *animal symbolism*, eunuh jalove diskurzivnosti čiji grčevi i grimase nisu izraz ni otrovanog tijela ni simulacije otrovanosti, nego naprosto tajna ovog konkretnog i svakog uopće silaska u podzemlje. Prevedeni na poznati jezik znače: *Flectere si nequeo superos, acheronta movebo.*

| **Prirodno, odveć prirodno** |

Kosovski »teatar« nije ništa drugo nego osjetilna rekonstrukcija kolektivnog identiteta jugoslavenskih Albanaca koji je prethodno represivno razoren na diskurzivnoj razini. Sada se, nošen povratkom potisnutog, iznova ukazuje, ali u iskrivljenom obliku – u tragičnoj parodiji onog samoprikaza kojeg je Nietzsche nazvao dionizijskim teatrom. U masovnim ritualnim inscenacijama među Albancima se brišu sve individualne posebnosti i klase razlike; među zavađenim obiteljima oprašta se krv; »Sada je rob slobodan čovjek, sada se slamaju sva kruta, neprijateljska razgraničenja... svatko se sa svojim bližnjim osjeća ne samo sjedinjen, izmiren, stopljen, nego jedno...« (Nietzsche).

U dionizijskoj inscenaciji lomi se *principium individuationis*, a kolektivni se identitet ostvaruje u opijenosti (*Rausch*). Sama »afera« trovanja nije ništa drugo nego scenski prikaz te opijenosti. Ali gdje je otrov? O kojem je to opojnom sredstvu riječ?

Ponovo Nietzsche: »Pod čarolijom dionizijskog ne sklapa se iznova samo savez čovjeka s čovjekom; i otuđena, neprijateljska i podjarmljena priroda slavi iznova svečanost izmirenja sa svojim izgubljenim sinom, čovjekom«. Čovjek pomiren s drugim čovjekom i s prirodom »nije više umjetnik, on je postao umjetničko djelo«. U dionizijskoj opijenosti se objavljuje priroda sama, ali kao umjetnička sila. Kosovski »teatar« je naprotiv, rekli smo, tragična parodija dionizijskog teatra. Na njegovoj sceni ne vlada slobodna igra fantazije, nego represivna proizvodnja iluzije u kojoj čovjek nije umjetnik, ali ni umjetničko djelo, nego živi reprezentant divlje nagonke želje. On se ne stapa s prirodom u estetič-

kom prividu, nego se utapa u njoj u prividu estetičkog. Upravo u tome razlikuje Nietzsche dionizijske Grke od dionizijskih barbara. Opijenost prvih ima karakter umjetničkog. U barbara je drugačije: »ovdje se oslobađaju upravo najdivljije zvijeri prirode, sve do one odvratne mješavine pohote i okrutnosti koja mi se uvijek ukazivala kao onaj pravi vještiji napitak«, piše Nietzsche. Čudnovata mješavina afekata u opijenosti dionizijskih Grka podsjeća na barbarski »vještiji napitak« kao »liječ na ubijite otrove«.

Ovim »vještijim napitkom« kao metaforom sredstva koje zabranjenu riječ fermentira u tjelesni grč, koje čovjeka naprečac desublimira do njegova prirodnog supstrata, njegove tjelesnosti, stvarno su otrovani sudionici totalnog kosovskog »teatra« na čijoj sceni se odvija represivna regresija u barbarsko i bestijalno, sceni na kojoj čovjek – kao arteficialno biće – postaje prirodan, odveć prirodan.

| Povratak potisnutog |

Na toj sceni Albanac ne igra sam. Za inscenaciju sumanutog svijeta potrebno je najmanje dvoje. Povratak potisnutog se zbiva kao *folie à deux*, kao suigra onog potiskivanog i onog potiskujućeg.

Da se podsjetimo. Za Freuda se povratak potisnutog odvija stvaranjem kompromisa između potisnute i potiskujuće predodžbe. Poznati primjer koji ilustrira taj proces Freud je dao u tekstu *Sumanutost i snovi u W. Jensenovoj »Gradivi«*. Da bi izbjegao iskušenje koje mu se nameće u liku gole žene, svećenik isposnik je pokušava potisnuti slikom rassetog Krista. Ali pokušaj ne uspijeva, potisnuto se vraća u kombinaciji s potiskujućim: »Taj križ pada poput sjene i u sjaju podiže se

na njegovu mjestu, kao zamjena, slika bujne gole žene u istoj situaciji – kao raspetu na križu.«

Sličan proces odigrao se i na Kosovu. Kosovo nije samo jedna, kao i ostale, od silnih raznolikosti složena balkanska regija, nije ni samo jedna pokrajina u Srbiji, odnosno Jugoslaviji. Ono je i više od toga. Područje na koje upravo Srbija polaže svoje historijsko pravo kao na kolijevku svoje, srpske nacije, kao na stvarnu, materijalnu sliku mjesta na kojem je simbolički rođen kolektivni identitet srpstva. Taj identitet u sublimiranom obliku prikazan je u mitu o kosovskom boju. I kao što je današnja verzija ovog mita daleko od stvarnosti koja se odigrala prije šest stotina godina, tako je i upotreba mita u jednom pravno-političkom sporu oko suvereniteta nad Kosovom daleko od materijalnih činjenica. A one govore da gotovo devedeset posto stanovništva u ovoj kolijevci srpstva sačinjavaju Albanci. Za te činjenice politika koja želi izboriti srpski suverenitet na Kosovu ostaje slijepa i mora ostati slijepa jer njezin pravi cilj nije pravno-politički suverenitet nad Kosovom, nego povratak »izgubljenog« identiteta srpske nacije. Upravo iz teze o izgubljenom identitetu ona crpi svoju silnu energiju. Izgubiti Kosovo za nju znači izgubiti srpstvo kao takvo.

Ali politika koja identitet na koji se poziva ne zasniva u političkom diskursu, nego u simbolici mitskih slika ostaje zatvorena u dijalektici obmane i samoobmane. U krajnjoj konzekvenciji ona je prisiljena ponoviti ono čega je mit fantazijska kompenzacija – stvarni poraz. Ona neminovno gubi Kosovo, ali pritom ipak zadovoljava potrebu iz koje je nastala – obnavlja nacionalni identitet. Ne međutim u onom tankom sloju diskurzivnog, jer je taj sloj, da bi postigla svoj cilj, sama uništila i to tako što ga je u potpunosti zaposjela,

nasilno potiskujući iz njega ono drugo, albansku »istinu«, u sporu s kojom bi mogla izreći svoju »istinu«, zasnovati svoju subjektivnost i potvrditi svoj identitet.

U ispražnjenom polju diskurzivnoga srpska se istina rada kao epifanija. Ona naprosto biva objavljena kroz usta onog jedinog koji u praznini tog diskursa potvrđuje svoju subjektivnost i ujedno posreduje univerzalnost, kroz usta vode kao pervertiranog pandana onih antičkih vladara koje su Grci nazivali »epifanes«. A narodu, masi, preostaje da objavljeno uprizori, da na sceni ponovo oživi mitske slike i tako obnovi svoj kolektivni identitet u nekoj vrsti dionizijskog teatra čiji smo najmonumentalniji prizor vidjeli na Gazimestanu, o proslavi šestogodišnjice kosovskog boja.

Uspostaviti suverenitet nad Kosovom i time ujedno obnoviti kolektivni nacionalni identitet, srpska politika može samo ako od Kosova napravi »teatar«. Na sceni tog teatra odvija se međutim samo jedna drama, drama povratka potisnutog. Srpstvo pada kao sjenka, a na njegovu mjestu podiže se u sjaju, kao zamjena, u svojoj ogoljenoj bujnoj prirodosti albansko, u identičnoj situaciji ritualno-mitske inscenacije kolektivnog identiteta. »... u onom potiskujućem i iza njega napokon se potvrđuje ono potisnuto.« (Freud). Porazen nije ni Albanac, ni Srbin, nego čovjek u univerzalnosti svoje ljudskosti. Pobjedu slavi priroda: *Naturam furca expellas, semper redibit.*

| Jugoslavija kao teatar |

Kosovski »teatar« nije međutim nikakav specijalni slučaj. Ono što na njegovoj sceni kao povrtak potisnutog izlazi na vidjelo, samo je najsazetije i najdramatičnije uprizorenje nesvesne logike funkcioniranja jugo-

slavenskog totalitarnog sistema u vremenu njegova rasula. Tu nesvjesnu logiku moguće je objasniti samo logikom funkcioniranja nesvjesnog.

Nesvjesno je, kao što je poznato, strukturirano edipalno – Jugoslavija također. Jedino što u Jugoslaviji danas besprijeckorno, matematički precizno funkcionira jest mehanizam njezina raspadanja. On je stavljen u pogon na dan smrti Josipa Broza Tita. Tog istog dana zauvijek se zaustavio drugi mehanizam – onaj koji je od rata, od nastanka tzv. Druge Jugoslavije svo vrijeme proizvodio kolektivni identitet Jugoslavena – mehanizam poistovjećenja s vođom u liku oca, stvoritelja države jugoslavenskih naroda. Vertikalno se poistovjećujući s Titom, Jugoslaveni su se ujedno i horizontalno poistovjećivali među sobom. U mnoge duše pounutren isti psihički sadržaj omogućavao je da se svi oni bez obzira na nacionalnost, vjersku pripadnost, klasne i individualne razlike osjećaju pripadnicima jedne zajednice. Na taj način, u jednoj klasično masovnopsihološkoj kategoriji stvoreni su Jugoslaveni, kao masa čiji je kolektivni identitet stješnjen unutar političkog diskursa koji je počinjao i završavao ritualno insceniranim zaklinjanjima vodi. S druge strane Tito im je kao neupitni autoritet garantirao sigurnost i zajedništvo po uzoru na kakva patrijarhalnog oca složne obitelji. Unutar nehomogenog bratstva jugoslavenskih naroda on je savršeno igrao ulogu katalizatora suparničkih bratskih zahtjeva i vrhovnog arbitra u svim među braćom nužnim konfliktima. Na određeni način on ih je i kultivirao. Kao pounutreni očinski autoritet odigrao je ulogu simboličkog zastupnika općih moralnih normi, društveno priznatih vrijednosti, filogenetski stečenih kulturnih postignuća i tako dao temelj izgradnji kolektivne savjesti.

Sa smrću Tita iluzija se rasplinjuje i Jugoslavija se ukazuje u svojoj istini – kao država koja zato što nikada nije demokratski konstituirana, stvarno i ne postoji. Jer imago patrijarhalnog oca (Tita) jedina je točka u kojoj je ona uspjela stvoriti svoj kolektivni identitet. Ali ta neobično važna uloga zornog simbola zajedništva nije bila odvojena od svog trenutnog nosioca. U sistem nije bila ugrađena trivijalna činjenica: da je čovjek smrtno biće i da je Tito, usprkos svemu, bio čovjek.

Sa smrću Tita dakle prestaje funkcionirati mehanizam proizvodjenja kolektivnog identiteta Jugoslavena. Jedan njegov kotač međutim po inerciji još se vrti. Jugoslavenstvo se nastavlja kao obnovljeno srpstvo kristalizirano oko osovine vođa – masa. Stoga novi srpski vođa jest zakoniti nasljednik Tita, kao što je današnja Srbija zakoniti nasljednik Jugoslavije – ne dakako unutar pravno-političkog diskursa, jer takav i ne postoji, nego unutar nesvjesne logike funkcioniranja jugoslavenskog sistema.

Krv, smrt i trovanja na kosovskoj sceni uprizorenje su njegove istine.

Autentični Jugoslaven – titoist – ostao je okamenjen u liku u kojem je bio u trenutku Titove smrti.

Kosovo je njegov portret na kojem on nastavlja stari pokazujući se u svojoj istrošenosti, ružnoći i poročnosti s neskrivenim znacima svog mrtvačkog raspadanja.

Realno, on je zastupnik onih snaga, prije svega JNA i obnovljenog srpstva/jugoslavenstva koje svoje partikularne interese mogu obraniti samo tako da očuvaju postojeći jugoslavenski sistem – sistem čija istina je upravo raspad današnje Jugoslavije. U svojoj fantazmi pak, autentični Jugoslaven-titoist doživljava sebe kao jedinog zakonitog nasljednika Tito-

ve Jugoslavije i ujedno osvetnika Titova lika i djela čije truplo komadaju njegovi nacionalistički suparnici. Stoga je jedina uloga koju je ova živa mumija u stanju odigrati u monumentalnoj edipalnoj drami koja potresa današnju Jugoslaviju, ona hamletovska. Duh jugoslavenstva na koji se poziva nije ništa drugo nego duh Tita, mrtvog oca koji čitavu dramu pokreće. A mrtvi otac, kada kao duh ustaje iz groba, na sceni se pojavljuje ili u svojoj suvišnosti, ili u svojoj krivnji. Kao i duh Hamletova oca koji ostaje nijem na Horacijevu pozivanje:

»Govori!

Ako si upućen u sudbu svoje zemlje,
Koja se, poznata unaprijed, može izbjeći.

(...)

Ili ako si za života zgrnuo,
U krilu zemlje oteto blago,
Zbog čega, vele, dusi hodaju u smrti.«

Očuvati dakle ono titovsko jugoslavenstvo, osvetiti oca, moguće je samo na hamletovski način, krvlju, smrću i trovanjima. Očuvati Jugoslaviju, naprotiv, moguće je samo u njenoj demokratskoj rekonstrukciji, onomu dakle što je njenom današnjem sistemu izvanjsko. Stoga se nastupajuća demokracija smije poslužiti riječima Fortinbrasa:

»U ovoj kraljevini imam neka prava,
I ta me prilika sad nuka da ih tražim.«
(*Hamlet* V,2)

| **General Stumm** |

I na kraju, kakve veze s ovom jugoslavenskom edipalnom dramom ima onaj »nijemi element arte-

ficijelnog sna« u bečkom caféu Blue Box prezentiran šifrom »KRV I SMRT«?

Nekoliko pitanja-podsjećanja:

Nije li današnja Austrija rođena iz slične edipalne drame čiji je najsazetiji prikaz dao Paul Federn u svom poznatom tekstu iz 1919: *Prilog psihologiji revolucije: bezočinsko društvo*? Nije li tada Federn upozorio kako razorno na društvo i državu djeluje pad oca nacije? Kakav kaos sa sobom nosi nestanak očinskog autoriteta, kakvu erupciju atavističkih nagona, oslobađanje samoubilačkih težnji u svim društvenim slojevima predstavlja ova velika socijalna edipalna drama. Zar je moguće da ta trauma nije ostavila baš nikakva traga u kolektivnom pamćenju današnjih Austrijanaca?

Ne odjekuju li još uvijek tu, samo par stotina metara od caféa Blue Box, na Ringstrassenkorzu oni uzvici kolportera kojima otpočinju *Posljednji dani čovječanstva* Karla Krausa: »Izvanredno izdanje! Ubojstvo prijestolonasljednika! Krvo-proliće u Sarajevu! Ubojica Srbin«. Nisu li u ovoj literarnoj fikciji apokalipse riječi »Blut und Tod« u austrijskoj edipalnoj drami neizbrisivo fiksirane za svoj balkanski, slavenski prijevod. Za jezik kojim se izražava ono ubilačko, ono divlje nagonско, ono odveć prirodno da bi bilo shvatljivo.

Analizirajući mjesta na kojima Freud u svojim djelima spominje južnoslavenske krajeve i ljude Mladen Dolar dolazi do slučaja nekog Slovenca kojeg u Trstu godine 1922. bezuspješno pokušava liječiti psihoanalitičar Edoard Weiss. Weiss se požalio Freudu, a ovaj mu u svom pismu između ostalog poručuje: »Naše analitičko unijecće zatajuje pred takvim ljudima, naše oštrownlje još nije kadro prodrijeti do dinamičkih odnosa koji prevladavaju kod njih«. Na kraju svoje analize Dolar zaključuje: »Jugoslavija je zemlja frojdovskog

potiskivanja, mjesto gdje izlazi na svjetlo dana sve ono što 'normalni Evropljanin' mora potisnuti«. Sadržaj tog potisnutog međutim toliko je izgleda strašan da pred njim ostaje nijem ne samo »normalni Evropljanin«, nego i svo njegovo znanje o nesvjesnom, psihoanaliza.

U istom gradu Trstu, ali godine 1912. odvija se radnja najnovijeg romana Bore Ćosića, *Musilov notes*. Na kraju priče, u epilogu, jedan od likova romana, Bečanin koji se nastanjuje u Trstu, podvrgava se psihoterapiji. Njegovo je ime *general Stumm*. »Stumm«, nota bene, znači na hrvatskome »nijem«.

Ovime se izgleda zatvara krug. Između nijemog elementa jednog arteficijnog sna u caféu Blue Box i generala Stumma nalazi se ono što Austrijance (Nijemce) čini nijemima – Jugoslavija kao scena na kojoj je živo uprizoren sadržaj njihova kolektivnog nesvjesnog, ono strašno njihove prošlosti, ono odveć prirodno, htonično i demonsko njihove sadašnjosti, ukratko, ono o čemu im njihova svijest i razum ne dopuštaju govoriti i što dakle mogu/smiju samo sanjati.

Stoga konačnu riječ u odgonetanju one šifre »KRV I SMRT« valja prepustiti najvećem od svih tumača snova, Sigmundu Freudu:

| »KRV I SMRT« |

»Ova opomena pogađa i nas same i našu oholost, nas koji smo od vremena našeg djetinjstva, po našem mišljenju, postali tako mudri i silni. Kao Edip živimo u nepoznavanju želja koje vrijeđaju moral, koje nam je priroda nametnula i poslije čijeg bismo otkrivanja svi željeli skrenuti svoj pogled sa scena našeg djetinjstva« (*Traumdeutung*, SA II, str. 267).

Napomena:

U izradi ovoga teksta korištene su ideje sljedećih autora: Theodora W. Adorna, Jürgena Belgrada, Ernesta Cassirera, Helmuta Dahmera, Mladena Dolara, Bore Ćosića, Annelinde Eggert, Paula Federna, Sigmunda Freuda, Bernarda Görlich, Karla Krausa, Jacquesa Lacana, Hermana Langa, Susane Langer, B.D. Lewina, Alfreda Lorenzera, Borislava Mikulića, Alexandra Mitschericha, Friedricha Nietzschea, Ulrike Prokop, Gunzelina Schnued Noerra, Slavoj Žižeka.

| Njegova posljednja pobjeda |

»Onda, jel stari već mrtav?« zapitao me kondukter vidjevši Jutarnji u mojoj ruci. *Croatia* za Beč upravo je napuštala zagrebački Glavni kolodvor i još smo bili sami u kupeu. Ni jedan od nas nije međutim znao odgovor na to pitanje.

U to vrijeme predsjednik Tuđman već je tjednima ležao u bolnici, potpuno sklonjen od javnosti koja nije mogla posvjedočiti ni jednom jedinom znaku njegova života. Za Titova umiranja, u doba, kako se danas kaže, komunističkog mraka, inscenacija je bila uvjerljivija. Kao da je više od ove danas vodila računa o javnom mnijenju. Čak je i sam Tito skupio dovoljno snage da se iz bolnice još jednom pozdravi sa svojim narodima i narodnostima, sjedeći u krevetu, nasmijan. Dobili smo bar tu jednu fotografiju. Od Tuđmana ni toliko.

On je naprasno nestao. Preko noći povučen je iz optičaja, kao kakav proizvod kojemu je iznenada otkrivena kobna greška. Riječ je dakako bila o smrtnoj bolesti koja službeno nikada nije priznata, premda su svi znali za nju, mediji, politika, diplomacija i puk. Ta oficijelno nepostojeća bolest godinama je usprkos svojoj prešućenosti na odlučujuć način određivala svu dinamiku društvenog i političkog života zemlje, kao i njezin međunarodni položaj. Postala je sastavnim dijelom normalnosti koji se rutinski poriče jer shizoidnost društvenog života današnje Hrvatske nije nikakav eksces, nego sam njegov uvjet.

Realnost Tuđmanove bolesti poricana je jednako kao što su poricane realne posljedice desetgodišnjeg divljanja hrvatskog nacionalizma: pauperizacija širokih narodnih masa, kriminalna eksproprijacija društvenog vlasništva, etničko čišćenje, masovno kršenje ljudskih prava, bezakonje, moralna

dekadencija društva itd. Premda su gotovo svi znali čak i za najsitnije detalje ovih pojava, to znanje nije imalo nikakva učinka na samu društvenu stvarnost. Hrvatsko zlo, svima dobro poznato, gotovo nikomu nije smetalo.

A kada su nakon Tuđmanove hospitalizacije, u studenome, iz bolnice u Dubravi započele u javnost pristizati rijetke, štire i proturječne informacije o Predsjednikovu stanju, hrvatsko je društvo reagiralo na uobičajeni način. Stvorilo je svoju paralelnu stvarnost u kojoj je malo tko vjerovao da je Tuđman još živ. Krenuli su pakosni vicevi na njegov račun, radio moderatori kvazialternativne medijske scene nisu prestajali s morbidnim aluzijama na njegovu zdravstveno stanje, pa je čak jednom anonimnom glasu uspjelo kroz kontakt program lokalne televizije odaslati zlobnu poruku: »Neka pati kao što je hrvatski narod patio pod njim!« U ciničnome štimungu krenuo je obračun s oficijelno još živim Predsjednikom. Tuđmanova simbolička smrt žurila se prateći u stopu njegovu stvarnu.

»Koliko znam, Predsjednik je još živ,« odgovorio sam kondukeru ne skrivajući prijekor u glasu. Nisam osjećao potrebu da se na račun minimuma pijeteta politički legitimiram pred kondukerom Hrvatskih željeznica.

A on me prezrivo pogledao, okrenuo se i bez riječi napustio kupe. Vrata je demonstrativno ostavio otvorena. Morao sam ispaštati zbog moje slabosti prema umirućem Predsjedniku.

Prije deset godina sve je bilo naizgled drugačije. Sličnu kaznu otrpio bih i za najmanji znak sumnje u Franju Tuđmana i njegov politički cilj, uskrs hrvatske države iz pepela takozvanog jugokomunizma. Taj isti narod koji ga danas bez trunku samilosti pljuje, spontano je puzao pred njim i njegovo-

vim povijesnim poslanjem, spreman na svaku žrtvu koju je Tuđman od njega zatražio.

Narod je volio Franju Tuđmana. Iskreno i odano. Ali zašto? Uobičajena interpretacija inzistira na liku beskompromisnog nacionalrevolucionara koji u završnom činu jedne tisućljetne političke drame napokon ostvaruje nedosanjani san svojih osujećenih predčasnika – samostalnu hrvatsku državu. Hrvatski narod, prema toj interpretaciji, prepoznaje u Tuđmanu, odnosno njegovoj političkoj volji, milenijski kontinuitet svoga povijesnog identiteta, ali ujedno i konačni prekid sa svojom zlom kobi, svojim zabludama, stranputicama i tragičnim gubitništvom. Devedesete, s proglašenjem samostalnosti, ratom i uspostavom suverenosti na čitavom teritoriju Republike Hrvatske finalni su *show down* hrvatske povijesti u kojem se, na istoj zadaći djelatno ujedinjuju sve tradicionalne političke struje i pravci, sve društvene klase i slojevi te napoljetku narodne mase i njihovo političko vodstvo. Pojedinci, kao i narod u cjelini, potpuno se poistovjećuju sa svojom povijesnom ulogom, odnosno njenim političkim reprezentantom, Franjom Tuđmanom. Dovršenje povijesti ujedno je i unutarnje pomirenje svih njezinih proturječja, a Tuđman je ime za tako ostvarenu socijalnu harmoniju.

Tek u ovoj točki, u poricanju antagonističkog karaktera svake pa tako i hrvatske stvarnosti devedesetih razotkriva se ideološka narav Tuđmanove političke pojave. U njezinim milenijskim perspektivama rasplinula se neposredna realnost hrvatskog političkog trenutka i njegova povijesnog i geopolitičkog okruženja obilježenog epohalnim proturječjima i sukobima. Za Tuđmana i njegove političke sljedbenike svjetska povijest komunizma i njegov raspad 1989. apsolvirani su kao kratka epizoda tisućljetne hrvatske povijesti. Veliki

hrvatski narod oslobodio se male komunističke ideje i dohvatio glavnoga posla – ostvarenja nacionalne države.

Spoznaja da je stvarnost upravo suprotna, naime, da je hrvatski slučaj, zajedno s cijelom nacionalnom revolucijom i državnim osamostaljenjem tek jedna, ne osobito značajna epizoda epohalnog raspada komunizma, ta spoznaja nije imala nikakva mjesta u Tuđmanovoj hrvatskoj ideologiji. Zašto? Zato jer bi iziskivala suočenje glavnih političkih subjekata – Franje Tuđmana i njegova hrvatskog naroda – s njihovim unutarnjim antagonizmima, s nerazrješivim konfliktima na razini osobne političke i moralne biografije, odnosno, u slučaju naroda, na razini njegove konkretne, neposredne povijesti koja se ne rasplinjuje u milenijskim perspektivama nego ostaje unutar dimenzije jednog prosječnog ljudskog vijeka, dohvatljiva prostim osobnim sjećanjem. Riječ je o vremenu u kojem su ideje bile još velike a narodi mali, u kojem je Franjo Tuđman bio pripadnik vojno političke elite komunističke Jugoslavije, a hrvatski narod krotka titoistička masa.

Ovdje, u poricanju zajedničke komunističke prošlosti, odnosno vlastite oportunističke uloge u njoj, rađa se Tuđmanova politička karizma, ona fatalna privlačnost kojom zavodi hrvatski narod. Taj narod nije se poistovijetio s Tuđmanovim nacionalistom koji ostvaruje njegove milenijske snove, nego s Tuđmanom oportunistom koji ga ne samo amnestira od kolaboracije s nedemokratskim režimom bivše Jugoslavije, nego ga ujedno oslobađa svake konkretne odgovornosti za demokratski ustroj društva. Stoga godina 1990. ne predstavlja za Hrvatsku moment radikalnog prekida s nedemokratskom prošlošću, nego je, naprotiv, točka harmoničnog kontinuiteta s njom. Štoviše, pasivnost masa, njihovo opor-

tunističko povijanje pod takozvanom povijesnom nužnošću, s pobjedom hrvatskog nacionalizma samo se produbljuje. Nacionalizam, u odnosu na prethodeći samoupravni socijalizam, samo je korak dalje u obuzdavanju spontane demokratske inicijative masa.

Ultimativni generator i jamstvo kontinuiteta ipak je politička i kulturna elita koja na ključnim pozicijama i stvarno ostaje gotovo ista. Njezina funkcija međutim bitno je promijenjena, a personifikacija te promjene upravo je Franjo Tuđman.

Takozvana liberalno demokratska kritika Tuđmana i njegove vladavine polazi od pretpostavke da je u njegovu slučaju riječ o bivšem komunističkom aparatčiku koji patološki opsjednut primitivnim, kičasto romantičarskim nacionalizmom tipičnim za devetnaesto stoljeće, obnavlja u procesu tranzicije stari, komunistički oblik autoritarne vlasti. U toj perspektivi Tuđman je neka vrsta nacionalističke replike maršala Tita, autoritarni samodržac, patrijarhalni gospodar koji drži pod osobnom kontrolom cjelokupni život društva. Njegov lik u bijeloj uniformi, sklonost luksuzu svake vrste, korištenje Titovih vila i rezidencija, često se ističu kao samorazumljiva potvrda bliskosti s Josipom Brozom.

Ta površinska sličnost krije međutim esencijalnu razliku. Tuđman, za razliku od Tita nikada nije igrao ulogu tradicionalnog oca nacije, kako se naprečac zaključuje. Naprotiv, on je vladao u figuri božice majke, figuri tipičnoj za način vladanja suvremenih masovnih vođa. On nije u ulozi patrijarhalnog gospodara pod prijetnjom kazne obuzdavao nagonске težnje svojih podanika, nego je, upravo suprotno, poticao njihovo ničim ograničeno pražnjenje. Tuđman nije bio onaj koji previše priječi, nego onaj koji previše dopušta.

Bitno obilježje hrvatskog društva pod njegovom vlašću upravo je nekontrolirano i ničim zapriječeno izživljavanje najnižih strasti pojedinaca i grupa. Pod Tuđmanom se smjelo gotovo sve, i lagati, i krasti, i paliti, i ubijati, bez straha od kazne.

Hrvatsko se društvo nije ugušilo pod patrijarhalnom stegom, nego se, naprotiv, raspalo u anomiji. Ono što naposljetku predstavlja njegovu posljednju kohezivnu silu upravo je podružljena, dakle na sve članove društva ravnopravno podijeljena odgovornost za počinjene zločine. »Nećemo predati naše generale Haagu!«, jest doduše parola prkosa, ali prkosa prema autoritetu koji pritišće hrvatsko društvo izvana, a ne iznutra, ne s neke instancije unutar samog tog društva. Autoriteta nema, ni autoriteta pravne države, apstraktnog zakona, ni autoriteta patrijarhalnog gospodara, oca društva, kakav je bio primjerice Josip Broz. Tito je bio tradicionalni vladar koji, iako je na ideološkoj razini komunist revolucionar, realpolitički u osnovi poštuje zatečenu stvarnost i susteže se od radikalnih zahvata u nju. Ona uzrečica koja kaže da je on bio posljednji Habsburg više govori o njemu i o tipu njegove vladavine, nego bilo koje objašnjenje iz duha i slova komunističke ideologije.

I dok je Tito simbolički umirao deset godina nakon svoje stvarne smrti, Franjo Tuđman bio je simbolički mrtav i prije no što je stvarno umro. To je najbolje pokazao sam sprovod. Pored ostataka nekad nepregledne mase sljedbenika ondje se od takozvane međunarodne zajednice nije pojavio gotovo nitko. Jedini državnik koji je došao na mirogojski ispraćaj bio je turski predsjednik Sulejman Demirel. Tako je Tuđman i doslovno pokopan uz posljednju počast svoje najomraženije ideološke utvare, Balkana. Jer ne smijemo zaboraviti, glavni motiv njegova cjelokupnog životnog djela bila

je kulturrasistička težnja da Hrvatsku, odnosno njezin navodni srednjoeuropsko-katoličko-zapadni identitet jednom zauvijek istrgne iz balkanskih ralja. Hrvatska kao predzide kršćanstva krvarila je stoljećima na tom braniku zapadne civilizacije obranivši je od otomanske najezde, od istočnog barbarstva i ta povijesna zasluga, došla je, kako je vjerovao Tuđman devedesete, na svoju konačnu naplatu. Taj zamišljeni povijesni talir bilo je jedino što je nudio u razmjenu za međunarodno priznanje nove države. U ostvarenju tog priznanja vidio je i priznanje ostvarenja svoje povijesne fantazije. Mislio je da je utržio povijesnu žrtvu za spas zapadne civilizacije, a ne stvarnu krv i nesreću vlastitog naroda. U tom svom uvjerenju bio je do kraja iskren i dosljedan. On je naime jedini doista i vjerovao u realnost svojih ideoloških konstrukcija, što ga čini autentično tragičnom pojavom na hrvatskoj političkoj sceni. Svi ostali, a ponajviše njegovi neposredni politički sljedbenici, bili su i ostali cinici koji se hrvatskom nacionalističkom ideologijom koriste kao pukim sredstvom u postizanju vlastitih političkih ciljeva. U realnost njenih postavki oni ne vjeruju, ali su i te kako svjesni realnog učinka tih istih irealnih, ideoloških principa. Ova doglavnička svojta Franje Tuđmana svih je ovih godina s više ili manje žara klečala, molila i ministrirala u svetoj hrvatskoj državi, ali autentičnu ideološku vjeru u nju, tu vjeru prepustila je Predsjedniku. Stoga nije nikakvo čudo da ju je on ponio sa sobom u grob. Otuda efekt simboličke praznine – simboličke smrti – koji tako upadljivo prati Tuđmanovo umiranje i realnu smrt.

Još nešto je međutim Franjo Tuđman ponio sa sobom na onaj svijet: slast konačne pobjede. On napušta scenu neporažen i sama ta činjenica predstavlja poraz svih njegovih

političkih protivnika. Naposljetku, odlučila je bolest, dakle priroda, a ne ljudi, politička bića. Nije li to dovoljan razlog za tugu.

| Evropa je kurva |

*»Oh! N'insultez jamais
une femme qui tombe!«
Victor Hugo*

»Kurva«, upravo tom riječju okrstio je, javno, jedan hrvatski pisac koncem 1994. Evropu. Bilo je to u jednom polemičkom članku u kojem je on, dotični hrvatski pisac, optužio grupu svojih kolega, hrvatskih intelektualaca, za ništa manje no izdaju hrvatske stvari. Ta grupa intelektualaca je mjeseca studenoga iste godine, na kongresu PEN-a u Pragu, donijela rezoluciju kojom se otvara mogućnost kulturne razmjene sa srpskim intelektualcima. Ta »izdaja nacionalne stvari«, kako stoji u optužbi, pobrala je pljesak »... licemjerno nasmi-jane kurvetine Evrope«¹.

To, da se na ovakav način govori u hrvatskoj javnosti o Evropi nije bilo ništa novo ni čudno. Štoviše, takvi negativni stavovi prema Zapadu i Evropi postali su u hrvatskim medijima opća pojava. U tom je kontekstu upotreba slike kurve – tipičnog sinonima za moralnu i emocionalnu iskvarenost – posebice znakovita. Tu nije na djelu tek imanentna logika najnovije ideološke i političke situacije u Hrvatskoj, nego također i stanovita tradicija. No, prije nego razmotrimo kako je to Evropa postala »posrnula žena« u očima hrvatske javnosti, valja nam se vratiti događajima koji su tako sudbinski odredili problem o kojem govorimo.

| Borba za priznanje |

Ako bi političkim zbivanjima koja su determinirala povijesnu situaciju hrvatske nacije u vrijeme

raspada komunizma i koja su kulminirala 1991. u otvorenom ratu srpskih pobunjenika i JNA protiv novoproglašene Republike Hrvatske trebalo dati zajednički naslov, onda bi u tu svrhu možda najbolje mogao poslužiti pojam »*borbe za priznanje*«. Pritom nije riječ naprosto o priznanju u legalističkom smislu, tj. u smislu priznanja nove države od strane međunarodne zajednice. Priznanje na koje se ovdje misli uključuje šire sfere individualnog i socijalnog života, i valja ga shvatiti kao konstitutivni element u oblikovanju modernih osobnih i kolektivnih identiteta.² Pravni aspekt samo je jedan dio ovog problema. Axel Honeth uzeo je pojam priznanja, ili bolje, borbe za priznanje, kao središnju kategoriju svoje socijalne filozofije. Prema njegovu tumačenju, društveni sukob ne može se shvatiti samo u svojoj utilitarnoj dimenziji, tj. kao da je motiviran isključivo kolektivnim interesima. U našoj historijskoj refleksiji političkih pokreta morali bismo se također usredotočiti na često zanemarenu »moralnu gramatiku društvenih sukoba«. ³ Motivi društvenih sukoba razvijaju se iz »moralnih iskustava koja izviru iz povrijeđenosti zbog iznevjerena najdublje iščekivanog priznanja.« ⁴ To se može primijeniti kako na sukobe između etničkih grupa tako i na sukobe među nacijama. U svojoj analizi modernog nacionalizma Ernest Gellner posebice naglašava tu točku: »Ono što najdublje povrijeđuje nacionalistički osjećaj je nepoštivanje nacionalističkog načela podudarnosti između države i nacije; (...) taj osjećaj najdublje je povrijeđen kada su vladar i podanici različite etničke pripadnosti.« ⁵

Duboki osjećaji povrijeđenosti kao i ignoriranje posebnih načela i snažne potrebe za priznanjem sasvim sigurno su konstitutivni za situaciju u kojoj dolazi do nacionalnih sukoba. Svaki pokušaj razumijevanja takvih sukoba ne smije

ostati slijep za ovaj moralni aspekt političke borbe odnosno za retoričke strategije koje se u toj borbi upotrebljavaju. U tom kontekstu dade se sagledati i uloga medija koja je ionako od posebne važnosti za svaku analizu rata u bivšoj Jugoslaviji. Društvenu povredu nije lako liječiti i osjećaje odbačenosti teško je prevladati. Ni svaka vrsta priznanja ne donosi dakako zadovoljštinu. A nije ni svejedno od koga dolazi to priznanje. U slučaju Hrvatske taj problem čini se da je od odlučujuće važnosti.

Prema Axelu Honethu, «(...) povijesne, u svakom pojedinom slučaju specifične borbe i sukobi razotkrivaju svoj pravi položaj u društvenom razvitku tek onda kada postane shvatljiva funkcija koju obavljaju u pospješenu moralnog napretka u dimenziji priznanja.»⁶ Kant je dvije stotine godina ranije⁷ naglasio nešto slično kad je napisao da istina nekog povijesnog događaja ne leži jednostavno u tom događaju samom, na strani dakle onih koji aktivno sudjeluju u povijesnim zbivanjima, nego također među onima koji su izvan tih zbivanja i koji ga iz pozicije publike pasivno promatraju.⁸ Samo ukoliko oni prepoznaju u nekom događaju »napredak k boljemu«⁹, ne međutim u individualnom smislu, nego u smislu »tendencije čovječanstva kao cjeline«, postaje taj događaj povijesni. Tada od »incidenta« nastaje povijesni znak. No, hoće li neki slučaj postati povijesni znak ili ne, to ne ovisi u prvom redu o djelima samih aktera, o tome jesu li ta djela po sebi dobra ili loša. »Riječ je jednostavno o načinu mišljenja publike koje se javno očituje u ovoj igri velikih mijena.« Dakle, upravo je reakcija izvanjske publike to što odlučuje o istini nekog povijesnog događaja, »... njezina pristranost izražena u općoj simpatiji – sudjelovanje u skladu sa željom koje graniči s entuzijazmom«. Za Kanta je Francuska revolucija

bila taj povijesni događaj koji je uspio fascinirati publiku na spomenuti način. Danas, na kraju dvadesetog stoljeća, sličan entuzijazam zapadne publike probudili su događaji koji su doveli do pada istočnoevropskog komunizma. Bez obzira je li bila riječ o padu Berlinskog zida, ili takozvanoj »plišanoj revoluciji« u Pragu, pljesak zapadne publike mogao se čuti posvuda. Čak je i krvavi ustanak rumunjskog naroda publika na Zapadu nedvosmisleno pozdravila i podržala.

U svim ovim događajima koji su pratili pad komunizma i koje bismo mogli skupiti pod pojmom »demokratskih revolucija« 1989. publika na Zapadu očigledno je prepoznala moralnu komponentu, dakle, »napredak k boljemu čitavoga čovječanstva« koji je prema Kantu nužan želimo li u nekoj političkoj zgodi vidjeti povijesno relevantni događaj. Nikakav sličan progres ne može se međutim zamijetiti u događaju znanom kao »raspad Jugoslavije«. Tu najednom nije bilo više ničega s čim bi publika koja promatra sa strane »bez i najmanje namjere sudjelovanja« mogla simpatizirati. Nikakva »napretka k boljemu«, nikakva traga moralno vrijednoj »tendenciji čovječanstva kao cjeline«, ništa sličnoga se u ovom slučaju nije dalo prepoznati izvana. I dosljedno tomu, nikakav se entuzijazam nije pojavio kod zapadnih promatrača - oni su ostali doslovno hladni. Ništa ne ilustrira to držanje Zapada prema ratu u Jugoslaviji tako dobro kao riječi Marion Gräfin Dönhoff koja je rujna 1991. napisala na naslovnoj stranici *Die Zeit*: »Bilo bi suludo na osnovi vlastite slobodne volje vojno intervenirati u taj balkanski kaos. Bilo bi to čisto ludilo. (...) Ako oni odista žele izživjeti tu svoju srpsko-hrvatsku mržnju, onda ih treba pustiti da to i učine.« Ove riječi bačene u oči svim onim ljudima koji su u jugoslavenskoj drami aktivno sudjelovali i trpili njezine strahotne

posljedice izrečene su zasigurno bez i najmanje namjere sudjelovanja, ali zato tim bolje izražavaju hladnu antipatiju koju nije ublažila nikakva moralna predrasuda.

Tako izgleda da je u ovom odlučnom aspektu, sa stajališta promatrača dakle, povijesni karakter zbivanja u Jugoslaviji bio poreknut od samog početka. Zapadni promatrač okrenuo je leđa onomu što je nazvao »kaosom«. »Bezglavo u kaos?«¹⁰ – glasio je naslov članka gospode Döhhoff. U tom smislu i isključivo u tom smislu mogli bismo reći da je Hrvatska izgubila svoju »borbu za priznanje«.

Ova borba za priznanje ostavila je jasne tragove i u mediju (*Vjesnik*) čije pisanje te dramatične 1991. godine jeste predmet naše analize. Govorimo o hrvatskom pokušaju da se dobije priznanje za svoju stvar od svjetske demokratske javnosti – dakle, ne naprosto priznanje zahtjeva za vlastitom državom, nego i potvrda vlastita samoprojicirana identiteta.

| Da nema Srba... |

Na početku vlada idilična atmosfera između aktera na pozornici i publike. U veljači 1991. čitamo:

Recepcija demokratske Hrvatske u svijetu je veoma povoljna.

Otrprike u isto vrijeme predsjednik Hrvatskog sabora na otvaranju novog hrvatskog konzulata u Stuttgartu naglasio je:

Pobjedom demokracije i prelaskom na parlamentarni sustav učinjen je presudan korak povratka hrvatskog naroda političkom, kulturnom i gospodarskom prostoru Europe.

Ali kod kuće, ista tema, naime povratak Hrvatske Evropi, odnosno autentični evropski identitet Hrvatske, upotrebljava se u druge svrhe. Evropa je ovdje *terminus technicus* u postupku isključenja onih drugih:

... jer da nema Srba mi (...) bismo već sedamdesetak godina bili Evropejci.

piše koncem siječnja u jednom pismu čitatelja.

U pokušaju da kažu nešto što bi odgovaralo pozitivnom sadržaju nacionalnog identiteta, neki hrvatski intelektualci istaknuli su i ovo:

...Hrvati, gdje god da se nalazili, nisu agresivan narod. To su mahom radišni, poštteni i vrijedni ljudi, vezani čvrstim osjećajem za svoju domovinu.

To dakako zadobiva puno značenje tek u usporedbi s karakterističnim svojstvima onih drugih s kojima se dijeli isti životni prostor, dakle u odnosu na Srbe i srpsku političku kulturu u pogledu na koju

...staroj dobroj Europi se vraća od mučnine.

Na sreću, kako hrvatski intelektualac misli,

...naš predsjednik Tuđman podvlači bitnu razliku koja odvaja na području Jugoslavije dva svijeta, dvije politike, dvije ideje i dva nepomirljiva svjetonazora: demokraciju i boljševičku diktaturu.

Ovdje također svaki pokušaj da se uspostavi neki zasebni identitet strogo ovisi o postupku isključenja.

Isto ponovno dolazi do izražaja u suočenju s opasnošću rata.

...hoćemo li ratovati ili ne? Drugim riječima, nameće se pitanje hoćemo li se europeizirati ili moramo ostati živjeti u balkanskoj krčmi?

U Evropu se u to vrijeme – ožujak 1991. – još uvijek u potpunosti vjeruje.

Ne postoji objektivna opasnost da se Europa balkanizira (...) Europa je doista dovoljno zrela, jaka i mudra da se više ne može zaustaviti na putu k blagostanju i napretku

(...) Da nas ne bi još više udaljili od Europe, potrebno je shvatiti i razumjeti što nam Europa i sav zapadni svijet poručuju.

To je veoma važno jer s druge, srpske strane prjeti dobro poznato B-čudovište:

... balkanizam, barbarizam, bizantizam i boljševizam, a nusprodukt svega toga skupa je balvanizam.

| Očekujemo vašu pomoć |

Akteri na pozornici polako zamjećuju kako se s rastućim političkim napetostima u Jugoslaviji nešto pomiče i u evropskom auditoriju. Veljača je:

...činjenica da se i u civiliziranijim zonama Europe budi zanimanje za stanje u našem zoološkom vrtu, sugerira dvoje: ili im je dojadilo to mračno panslavensko arlaukanje ili ih hvata panika pred mogućnošću da bi nadaleko poznata balkansko-bizantinsko-boljševička fernesa mogla zaraziti i njihove narode.

»Hrvatska stvar« već izravno traži priznanje i pomoć Evrope. Hrvatska mladež u travnju šalje otvoreno pismo Evropskom parlamentu iz kojeg čitamo:

... umjetno stvorena Jugoslavija ne pruža garancije za zblizavanje jugoslavenskih naroda,¹¹ već je ona opasnost za evropski mimi suživot. (...) Vjerujemo da ne želite na sebe preuzeti odgovornost za uništenje jednog od najstarijih evropskih naroda, koji je stoljećima bio »antemurale christianitatis«, koji je braneci sebe, branio mir u Evropi. Očekujemo vašu pomoć.

Ovi pozivi u pomoć nisu ostali bez odjeka. Međunarodna panevropska unija za područje Alpe-Adrija donosi na svojoj

konferenciji u srpnju rezoluciju o političkoj situaciji u Jugoslaviji. U njoj između ostaloga stoji:

Buduća združena i velika Europa može se temeljiti samo na jednakom pravu na samoopredjeljenje svih naroda i etničko-kulturnih zajednica, jer će se jedino tako moći uhvatiti u koštac sa svojim budućim problemima.

Hrvati žele biti priznati isključivo u svom pravu na samoopredjeljenje, ali u kontekstu svoje vlastite projekcije evropske budućnosti i svojih vlastitih ideja o načelima na kojima treba sagraditi zajednički evropski dom.

U to vrijeme (srpanj) intenzivira se i uzajamno nerazumijevanje. Čitamo:

Tako tercet Španjolska-Francuska-Italija nateže do krajnjih granica, pa i preko onih realnoga pogleda na krvavu zbilju u »sjeverozapadnim republikama«, formulu o »jedinstvenoj Jugoslaviji« – bojeći se da zeleno svjetlo slovenskom i (ili) hrvatskom međunarodnopravnom subjektivitetu ne bude novi ožanj pod ionako uzavreli kotao autonomističko-separatističkih pokreta od Korzike do Katalonije i od Baskije do Južnoga Tirola. Velika Britanija, oduvijek snažno zainteresirana za Balkan i tradicionalno bez rezerve opredijeljena za »srpsku stvar«, zacijelo će upotrijebiti sav svoj utjecaj da spriječi nastajanje dviju država koje ne mogu, ni kad bi htjele, izmahnuti njemačkoj interesnoj plimi koja nadire prema Srednjoj i Istočnoj Europi.

| Viškovi putra i sira |

U hrvatskim se medijima raspada jedinstvena slika Evrope i više se nikada neće iznova rekonstruirati u svojoj idealnoj homogenosti. Paraleleno, nakon

srpnja, raste hrvatski revolt zbog načina na koji se Evropa odnosi prema ratnoj eskalaciji u Jugoslaviji:

... jer se nakupila obilata kritična masa argumenata o nesposobnosti zapadnoevropskih političkih čimbenika da se konstruktivno suoče s krvavim pirom usred kontinenta, odnosno da shvate kako se u ovdašnjim »etničkim sukobima« valja ultimativna opasnost (i) po njihov mir. (...) (Evropa je) razdrta između (njemačke) spoznaje o neodrživosti »prisilne Jugoslavije« i (francuske) »doktrine« po kojoj je svaka Jugoslavija bolja od onoga što može nastati njezinim raspadom. EZ-Europa tetura obilaznicom koja nikako ne vodi pravednu ni povijesno opravdanu raspletu. Zagubljena u meandrima svojih uskogrudnih interesa, svojih fobija (posebice onih na podlozi »separatizama« u vlastitom okrilju), svojih smušenih percepcija hrvatske težnje za neovisnošću kao okašnjelog nacionalizma, svojih čudovišnih ambicija da nam uređuje geopolitički status bez naše suglasnosti i mimo naše volje (...) Slažemo se, dakako, i dalje s onima koji vele da se »ne treba svađati sa svijetom« – ali ne držimo da se prema tom »svijetu« treba odnositi kao prema nepogrešivom autoritetu s neupitnim dobrim namjerama (...) onda je krajnje vrijeme za igru otvorenim kartama. Pa u tom sklopu i za glasno-jasno pitanje kolika je cijena euro-konsternacije: je li to 100, 200, 300... 1000 hrvatskih života. (...) Gospodo, ovdje se prolijeva prava krv – a ako vi možete podnijeti da se to događa u sjeni nove europske arhitekture i u zoru novoga međunarodnog poretka, onda ona kaplje i po vašim rukama.

Čak i prije međutim pojedini dijelovi jedinstvene evropske slike koja se sad raspada u očima hrvatskih medija razvili su svoju vlastitu dinamiku i u skladu s njom počeli utjecati na stvarne događaje u Jugoslaviji.

Vjesnikov dopisnik iz Njemačke primjer je tog slučaja. U siječnju pisao je o kritici kojoj Njemačka izvirgava la-

komislenost hrvatske politike, kao i o njemačkom pozivu Hrvatskoj na otrežnjenje:

Naime, s obzirom na već pomalo tradicionalan politički romantizam Hrvata, s obzirom na njihovu sklonost »lakovjemošći« i »operetnom mentalitetu« stanovito »deziluzioniranje« politike nužno je i dobrodošlo.

U travnju isti dopisnik u analizi pisanja njemačkog tiska već uključuje pogled njemačke javnosti kao aktivni element u zbivanjima na području Jugoslavije. Ta njemačka javnost, u njegovu prikazu, sada već »gura« hrvatsku politiku ka agresivnijem djelovanju:

U tom se kontekstu govori i o stanovitom »iluzionizmu« hrvatske politike koji se očituje s jedne strane, u upravo »samozatirućem taktiziranju i oklijevanju«, a s druge u varljivim očekivanjima, kada je riječ o Zapadu. (...) Napokon, činjenica je da ni jedan svjetski političar nije javno podržao hrvatski ili slovenski put u samostalnost te da to vjerojatno i neće učiniti prije no što se dogodi takva samostalnost. Druga je stvar što je evropska demokratska javnost (osobito pak njemački tisak) sklona hrvatskim i slovenskim težnjama ka samoodređenju i slobodi i što ih zdušno podržava u borbi s bizantinsko-komunističko-armijskim unitarističkim kompleksom (...) Grubo govoreći, dobar dio honskih promatrača, koji su inače visoko cijenili hrvatsku politiku, s obzirom na aktualna i predvidljiva zbivanja, sve manje nalazi smisla za svojevrsni hrvatski gandizam.

Isti dopisnik ne naglašava samo njemačku kritiku hrvatske političke pasivnosti, hrvatskog »gandizma«, dakle suviše opterećenosti miroljubivim političkim konceptima, nego također zamjećuje i stav u kojem se njemački pogledi slažu s hrvatskima – u kritici Evrope, u stanovitom antievropskom držanju dakle:

Evropa je bespomoćna, nesposobna ili bezvoljna, ocjenjuju i promatrači u Njemačkoj.

I nadalje, pišući o jednom komentaru u *Frankfurter Allgemeine Zeitungu*, u rujnu, zaključuje kakvom se receptu za rješanje hrvatskog problema priklonila njemačka javnost:

Ovaj tekst (...) upućuje i na ono što je u Njemačkoj, inače, mnogo puta rečeno i napisano: Hrvatska konačno mora uzeti svoju sudbinu u vlastite ruke i organizirati svoju obranu, ne vodeći računa o tome što će na to reći političari za koje su ozbiljniji problem viškovi sira i maslaca nego razoreni hrvatski gradovi i sela,...

Dopisnik iz Beča piše o sličnoj austrijskoj kritici Evrope:

EZ je bespomoćna, zbunjena i zavađena (...) Austrijski novinarski komentari ne štede s kritikom Evrope stvorene samo za lijepo vrijeme.

| **Već smo postali Kurdi** |

Hrvatska kritika Evrope usredotočuje se na spiritualna i moralna pitanja. U srpnju, u okviru Hrvatskog savjeta evropskog pokreta, više se ne krije golemo razočaranje Evropom:

Do ušiju Evrope naš glas je dopro tek onda kad je bio pomiješan s topovskom i mitraljeskom paljbom. (...) Način na koji je evropski pokret pratio pripremanje rata u Jugoslaviji zabrinuo nas je i potaknuo da razmišljamo o karakteru pokreta kojem pripadamo. Nismo mogli ne konstatirati da evropskom pokretu nije posve jasno kakva mu je priroda i kojim se ciljevima podređuje. Nismo mogli a ne zapitati se kako izgleda današnja intelektualna i moralna scena Evrope. Pogledamo li tu suvremenu Evropu frapirat će nas prije svega paradoks da ulogu intelektualnog i moralnog vodiča preuzimaju

ili žele preuzeti etatistički, paraetatistički i neoetatistički organizmi poput Evropske zajednice, Kess-a koje po svom pojmu mogu biti sve, ali ne instance intelektualne svijesti i moralne savjesti. Zato se i događa da Evropa ima dva diskursa, jedan kojim dijeli lekcije o slobodi, bratstvu, jednakosti, istini, pravdi, ljudskim pravima i pravu naroda na samoodređenje, te drugi kojim takve svečane lekcije prilagođuje državnim interesima.

Evropa više nije nikakva moralna instancija za Hrvate. U lipnju kritika dohvaća i evropske intelektualce:

Očito je da europski intelektualci odveć slabo poznaju ove prilike, što ne malo koriste svi oni kojima je stalo do nasilja. (...) Budimo optimisti i vjerujmo u čudo, premda smo već postali Kurdi.

Početkom kolovoza Vjesnik donosi izvještaj o intervjuu koji je predsjednik Tuđman dao Der Spiegelu, u kojem je posebno istaknuo:

... obrana slobode Hrvatske stvar je cijele Evrope.

Koncem istog mjeseca Predsjednik je opravdao borbu za Hrvatsku kao borbu za Evropu:

I nadamo se da će europske zemlje, da će Europska zajednica, SAD kao glavna svjetska sila, shvatiti da borba koju vodimo za obranu teritorijalnog integriteta Hrvatske, za obranu slobode i demokracije Hrvatske, nije samo borba hrvatskog naroda, nego je to i borba protiv pokušaja restauracije socijalističkog komunizma. Da je to borba za stvaranje pretpostavki za mir u ovom dijelu Evrope, za to da se uspostave normalni uvjeti za uključivanje Hrvatske u Evropu kojoj povijesno i pripada.

U listopadu međutim Predsjednik više ne očekuje pomoć Evrope. On piše predsjedniku Bushu:

Oni (Srpski pobunjenici i JNA) žele silom da nas odvoje od Evrope i ostave u mraku umiruće Jugoslavije (...) Evropa nas je zaboravila i zato ste nam Vi posljednja nada...

U kolovozu još je učinjeno nekoliko pokušaja da se racionalno prikaže stav Evrope prema ratu u Hrvatskoj:

... svijet je pun takvih problema i nema razloga da se baš mi osjećamo kao središte svijeta oko kojeg bi se svi odmah morali us-pandrcati (...) Zato Europu ne treba kriviti (...) Zapadnu Europu treba razumjeti.

| Pobuditi sućut i milosrđe |

Predstava Evrope u hrvatskim se medijima polako ali sigurno urušava. U rujnu otvoreno dolazi do izražaja gorko razočaranje Evropom:

Koliko nevinih će platiti glavom nazasitne apetite bizantskog monstruma pred očima militave Evrope? Kakvu će šansu »stara dama« dati onima (...) čiji su pradjedovi svoje kosti ostavili i na njenim branicima?

Zdvojnost se kompenzira zlogukim prorokovanjem koje zvuči poput prijetnje:

No, ako Evropa dopusti da 1991. uspijevaju brutalni osvajački i istrebljivački ratovi, onda će se ona zbog toga gorko kajati.

Tko Evropi pripisuje dekadenciju poistovjećuje se istodobno sa superiornim moralnim vrijednostima. U listopadu Hrvati postaju napokon evropskiji od Evrope same:

Netko je rekao »Evropa je bolesna«. I to je tačno, Evropa je bolesna u svome blagostanju. Hrvatski narod sačuvao je i svoju moralnost i svoje kršćanstvo.

Naposljetku nalaze Hrvati posljednje utočište u svojoj autentičnoj ulozi mučenika:

U gotovo neprekidnu tristogodišnjem obrambenom ratu Hrvatska je stekla častan naslov antemurale christianitatis – predziđe zapadnoeuropske kršćanske kulture. Ali skupo ga je platila. Zbog

njeja je bila svedena na ostatke ostataka. O tomu rječitro svjedoči njezin osebujni oblik na zemljovidu. Puna tri stoljeća Hrvatska je kverarila na zgarištima i ruševinama svojih domova. Cijeli su se naraštaji susljedno žrtvovali branede svoju domovinu i cijelu europsku civilizaciju. U tijeku tih triju stoljeća, dok je tada najveća nekršćanska svjetska sila razarala, pustošila i osvajala Hrvatsku, zapadni dio kršćanskoga svijeta mimo spavao iza svoga predzida i slobodno se razvijao u svakom pogledu. (...) Danas, na kraju 20. stoljeća (...) Hrvatska je ponovno izložena pogibiji s Istoka. (...) Hrvati (...) odlučno brane svoj dom i sustav vrednota što ga je izgradila zapadna demokracija. A što čine Europa i Amerika? Zapadni i ostali svijet sve to promatra mirne savjesti. (...) Nitko se ne želi djelotvorno umiješati. To je, blago rečeno, iznevjera duga prema Hrvatskoj.

I zato (u znakovitom priznanju bliskosti sa svojom južnoslavenskom »braćom« od koje se upravo odvaja):

Hrvatska, štoviše, ne može bez svojih karizmatičkih žrtava, po čemu je bliska i nekim drugim južnoslavenskim narodima. Žrtve su za nju svjedoci borbe u kojoj je vjekovima osuđena na poraze, ali ne i apriorne uzmake.

Koncem godine jedan hrvatski pisac na putu po Njemačkoj zapisuje:

Biti Hrvat danas znači pobuđivati sućut i milosrđe. Puno mi je ljudi iskazivalo vlastitu ogorčenost tromošću i sporošću, kadšto i očitom pokvarenošću europskih političara.

| Priznati? |

Priča, čini se, da je skončala kao *happy end*. Međunarodna je zajednica u siječnju 1992. priznala Hrvatsku i primila ju u Ujedinjene nacije. Hrvatska je to međutim sku-

po platila. Možda preskupo. Identitet koji je oformljen u procesu priznavanja i u kojem su Hrvati naposljetku bili priznati, identitet je čiste žrtve. Niti je to bio samoprojicirani identitet »radišnih, poštenih i vrijednih ljudi«, niti herojski mit branitelja i spasitelja evropske kulture. Štoviše, svaki pokušaj da se bude prihvaćen u bilo kojoj vrsti samokonstruirana identiteta – u nekom jedinstvenom svojstvu, ili nekom autentičnom sadržaju – propao je. Ništa takve vrste nije ponukalo Evropu odnosno njezinu demokratsku javnost da prihvati Hrvatsku u njenoj autentičnosti. Hrvatska je prepoznata tek nakon što je postala žrtvom. To znači, nakon što je postala prepoznatljiva u univerzalnom pojmu žrtve. Slavoj Žižek vidi u tomu tipičan način na koji se zapadni demokratski svijet odnosi prema Trećem svijetu: »... Drugi iz Trećeg svijeta priznat je kao žrtva, to znači, samo utoliko ukoliko je žrtva. Ali stvarni objekt straha je Drugi koji nije spreman igrati ulogu žrtve – taj drugi biva smjesta denunciran kao terorist ili fundamentalist.«¹² No, ovaj oblik priznanja u svom naizgled ekstraideološkom smislu jedini je način da se očuva sigurna distanca prema Drugomu i utoliko pripada postupku isključivanja. I Žižek i Riha vide u tom fenomenu problem koji zapadna demokracija ima sa samom sobom. Riha: »... demokratsko iskustvo je u stanju ispuniti svoju svrhu samo ukoliko mu uspije da ono što ne može reducirati na formalni diskurs demokracije ne određuje kroz postupak isključivanja, nego ga uspije uključiti kao nešto heterogeno što se ne može determinirati.«¹³

Tvrdnja, »postali smo Kurdi« nije samo izraz deziluzioniranog otrežnjenja nakon euforičnih ali pogrešnih očekivanja, nego predstavlja također veoma lucidnu spoznaju vlastita identiteta. Zemlja koja je sebe vidjela kao dio Evrope,

autentičan i jedinstven, napokon je priznata od te Evrope kao dio Trećeg svijeta. Stvarno priznanje uspjelo je tek kao pogrešno prepoznavanje i kao takvo također je oblikovalo identitet. Ali je tom identitetu, kao što ističe Charles Taylor, nanijelo »stvarnu štetu« i »stvarnu distorziju«. »Nepriznavanje ili pogrešno prepoznavanje/priznavanje (misrecognition) može učiniti nepravdu, biti oblik ugnjetavanja, zatvoriti nekoga u lažni, iskrivljeni i reducirani oblik života.«¹⁴

Ideološki oblik u kojem je Hrvatska bila pogrešno prepoznata odnosno nepriznata, je nacionalizam. Upravo je fenomen nacionalizma bio ono što je izazvalo hladnu antipatiju Evrope prema političkim zbivanjima u bivšoj Jugoslaviji. Evropska demokratska javnost vidjela je u tim političkim sukobima samo izbijanje primitivnih plemenskih nagona, vrstu političke borbe kakvu su velike evropske demokratske nacije izivjele na mnogo ranijim stupnjevima svoga kulturnog i političkog razvoja. Hrvati kao politički i kulturni subjekt – kao i ostale nacije bivše Jugoslavije – isključeni su iz sfere moderne demokratske kulture Zapada. Hrvati su ostali nepriznati kao nešto neprihvatljivo u svojoj partikularnosti, povijesnom anakronizmu i kao nešto što je u svojoj egzistenciji potpuno neautentično.

Posljedice ove duboke narcističke povrede teške su. Njezini simptomi niču posvuda.¹⁵ U svojoj analizi fenomena resentmentana Michael André Bernstein naglašava upravo taj moment: »Dok god čovjek žudi za originalnom, autentičnom sviješću i izrazom i dok god on u činjenici življenja u nekom obliku zakašnjele egzistencije koja se odvija prema unaprijed napisanom scenariju vidi konačnu uvredu koja čini uzaludnim svaki zahtjev za osobnim dostojanstvom, prezrelost mora ostati dominantnim osjećajem njegove svijesti i

resentiman će strukturirati naracije koje on živi, naracije koje pripovijeda i naposljetku naracije u kojima figurira kao daljnji, još bezvrijedniji karakter.«¹⁶ Ali Bernstein u fenomenu ressentimenta također vidi izuzetno efikasnu povijesnu silu: »... jer uza svu tu otrcanost i samoprezir tu je i potencijal za izuzetnu nasilnost i gnjev, čiju su okrutnost uvijek iznova mobilizirali politički pokreti.«¹⁷

Resentiman u odnosu prema Evropi konstanta je onoga što držimo hrvatskim identitetom. Njegove tragove možemo otkriti u najsublimnijim proizvodima nacionalne kulture, ali također u najnižoj točki manipulirane, masovne nacionalne svijesti. On je integralni dio nacionalne ideologije ali i tema sveprisutna u svakidašnjoj političkoj praksi, posebice u političkoj propagandi. Resentiman prema Evropi smješta hrvatski identitet između razvijenog demokratskog svijeta Zapada i takozvanog Trećeg svijeta. U simboličkom smislu hrvatski identitet zuzima granično područje, neku vrstu ničije zemlje između ta dva svijeta. Resentiman prema Evropi razotkriva onu samu ambivalentnu narav tog identiteta, njegov, da tako kažemo *double-bind* karakter. Tragična prisila ponavljanja u koju se hrvatski identitet uvijek iznova zacleće također ima svoj izvor u ovom resentimanu.

| Iza paketa smrdljivoga novinskoga papira |

»Evropa je kurva« – ova psovka simptom je hrvatskog resentimana prema Evropi. Nikakvo čudo da ga možemo naći i u novini koju smo ovdje analizirali:

A i Europa se pokazala kao dama koja ima fine manire, ali koja nije ništa više od *maitresse* što se od one ispred

zagrebačke Esplanade razlikuje tek po decentnije nalickanim usnama. Za otrežnjenje, uzdam se, nikada nije kasno.

Banket u Blitvi Miroslava Krležea¹⁸, alegorija je moralne i političke situacije u kojoj se našla jedna mala evropska nacija nakon što je naposljetku, u krvavom ratu, ostvarila svoju državnu neovisnost. Napetost koja pokreće radnju priče proizlazi iz ambivalentna odnosa dvaju likova: prvog, pukovnika Barutanskog, koji je čovjek akcije i koji beskrupulozno ostvaruje svoj projekt nacionalne neovisnosti zadržavajući se na vlasti stalnim terorom; drugi, Niels Nielsen, građanski je intelektualac kojeg u njegovoj političkoj djelatnosti vode stroga moralna načela i obziri, i koji ne samo da prihvaća borbu protiv moćnog diktatora, nego dovodi također u pitanje snisao čitavog projekta nacionalnog oslobođenja. Moment u kojem Krleža ističe najvažniju razliku između njih dvojice je njihov odnos prema Evropi. Okrutni autokrat Barutanski napisao je još kao pučkoškolac u jednoj školskoj zadaći otvoreno i nedvosmisleno: »... da je Evropa kurva i da bi je kao kurvu trebalo ustrijeliti!« Za Nielsa Nielsena, s druge strane, ta ideja je noćna mora. Jednom je sanjao o tome: »Teške, veličanstvene omorike odražavaju se, u pepeljastom sumraku, u biljurnom, smaragdnom tihom ogledalu dubokog, mračnog alpskog jezera. Tišina je jutarnja. Spokojna ljetna vedrina. Jedna se gola mlada žena kupa u toj bistroj alpskoj vodi. Djevojka. Blondina. To je Evropa. A Barutanski, zabarikadiran paketima smrdljivoga novinskoga papira, u zasjedi iza svog zaklona, oboružan Hotchkiss-mitraljezom, nanišanio je na tu mladu, lijepu, plavu djevojku, i samo još jedan tren, a smaragdna, biljurna voda zarumenjet će se toplom evropskom krvlju mlade, čudne zlatovlase djevojke (...) Stani, tako ti gospoda boga, zavikao je Nielsen u

smrtonosnoj stravi, u suludom trku da spriječi Barutanskoga da ne puca. Teren je bio krševit, kamenje se rušilo niza strminu pod Nielsenovim koracima, on je lebdio između života i smrti nad ponorom.«¹⁹

Napomene

- 1) Stijepo Mijović Kočan, *Čuvari Sorosove kobile*, *Vjesnik*, 12.12.1994.
- 2) Upotreba pojma priznanja omogućuje nam sagledavanje političkih događaja u bivšoj Jugoslaviji u kontekstu najnovijih rasprava o problemu multikulturalizma, odnosno problemu napetosti ne samo između različitih etničkih identiteta nego i između različitih kulturnih tradicija ili religijskih, spolnih, rasnih i seksualnih razlika. Vidi posebno (Charles Taylor, *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition* (New Jersey: Princeton University Press, 1994).
- 3) Axel Honeth, *Kampf um Anerkennung* (Frankfurt am Main: Suhrkamp 1994), str. 266.
- 4) Honeth, op.cit., str. 261.
- 5) Ernest Gellner, *Nationalismus und Moderne* (Prijevod Meino Büning), (Hamburg: Rotbuch 1995), str. 19.
- 6) Honeth, op.cit., str. 270.
- 7) »Der Streit der Fakultäten«, ovdje u Immanuel Kant, *Schriften zur Anthropologie, Geschichtsphilosophie, Politik und Paedagogik 1*. (Frankfurt am Main: Suhrkamp. 1993).
- 8) U primjeni Kantovih ideja u ovom kontekstu slijedio sam teze slovenskog filozofa Rada Rihe iz njegova teksta *Kant in praktischer Absicht* (Ljubljana: Filozofski vestnik 2/1992).
- 9) Svi Kantovi navodi ovdje iz Kant, op.cit., str. 357-360.
- 10) »Kopfflos in das Chaos?«, *Die Zeit*, rujana 1991.
- 11) »Multinacionalna društva mogu se raspasti velikim dijelom i zbog toga što neke grupe ne dobijaju (konkretno doživljeno) priznanje jednakosti od strane drugih grupa.« Taylor, op.cit., str.64.

- 12) Slavoj Žižek, *Geniesse dein Opfer!, Lettre Internationale*, Herbst 1994., str. 26.
- 13) Riha, loc.cit., str. 159.
- 14) Taylor, op.cit., str. 25.
- 15) To se izražava posebice u hipertrofiji onoga što je Theodor Adorno nazivao žargonom autentičnosti, a što je toliko prisutno među hrvatskim intelektualcima – njihova očajnička potraga za nečim autentičnim u »hrvatskom slučaju«. Jedan primjer: »Ne mogu, nikako ne mogu pristati na to, da je užas hrvatskog slučaja uzaludna krvava provincijska epizoda, besmisleni eksces na rubu sna zadovoljnog svijeta blagostanja. Ja osjećam, vjerujem i nalazim više od toga u ovoj nesreći moga naroda...« – Što bi to moglo biti? Autor sam ne nudi odgovor. Jer misli da odgovor zna samo Bog: »... između Vukovara i Dubrovnika Bog je nešto zamislio.« (Vlado Gotovac, *Prokazivanje zavjere samozadovoljstva*. Vjesnik, 3/II. 1994.
- 16) Michael A. Bernstein, *Bitter Carnival: Ressentiment and the Abject Hero* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1992), str. 112.
- 17) Bernstein, op.cit., str. 26.
- 18) Miroslav Krleža, *Banket u Blitvi* (Sarajevo, Oslobođenje, 1980).
- 19) Krleža, op.cit., str. 87.

| Exegi monumentum... |

Nedavno je u jednim hrvatskim novinama objavljen zanimljiv niz fotografija.

Na prvoj od njih četiri prepoznajemo bivšeg ministra vanjskih poslova Hrvatske, onog koji je ovu odgovornu dužnost vršio u herojskim trenucima hrvatske diplomacije, u vrijeme međunarodnog priznanja Republike Hrvatske. Stoji u bijeloj košulji zasukanih rukava s čekićem u ruci, pored velikog bloka bijelog mramora okružen grupom ljudi koji mu aplaudiraju. Na drugoj i trećoj fotografiji bivši ministar prelazi u akciju. Čekićem i dljetom udara o kamen. Poza je statična, bivši ministar ne gleda u ono što radi nego kroz oko kamere u nas, u javnost. Nasmijani ljudi uokolo još uvijek plješću. Iako je već sada jasno da scena prikazuje simboličku radnju »prvog udara dljetom« o budući spomenik, tek mrtva priroda s četvrte fotografije kazuje najvažnije. Pored spomenutog kamenog bloka nalazi se stalak, a na njemu, u velikom okviru fotografija bivšeg ministra vanjskih poslova Savezne Republike Njemačke Hansa Dietricha Genschera. Dakle, u jednom malom mjestu na jadranskoj obali sprema se izgradnja spomenika bivšem ministru vanjskih poslova Njemačke. Razlog je, naravno, poznat. Zasluge gospodina Genschera za priznanje Hrvatske neporecive su. To će biti spomenik njemu, Njemačkoj i naposljetku Evropi koja je potaknuta odvažnom odlučnošću upravo ovog dalekovidnog i mudrog gospodina ispunila tisućljetni san Hrvata da žive u samostalnoj državi. Ta tko bi im mogao uskratiti zahvalnost?

Ove četiri fotografije početni su kadrovi odveć dobro poznatog filma. U bezbroj verzija nagledali smo ga se u našem predživotu, u takozvanom mračnom razdoblju socijalizma prije nadolaska demokratskog spasa. Još nismo zabora-

vili slike ondašnjih političara kako s imbecilnim osmjesima, u nespretno ukočenom stavu, kao svi loši pozeri, grabe prve lopate šljunka na gradilištima autoputova koji nikada neće biti dovršeni, kako polažu kamen temeljac tvornicama koje će proizvoditi gubitke i simulirati punu zaposlenost i svlače pokrove sa spomenika podignutih u slavu palih za svijetlu budućnost, budućnost koju su oni u toj pozi vječitog početka, u ritualu inicijacije novog doba, uvijek iznova pretvarali u sumornu sadašnjost. Poput onih porodilja koje zaviruju među noge histeričnoj ženi zgrčenoj u lažnim trudovima i pružaju ruke ususret fiktivnom djetetu. Suvišni, snuješni i pomalo vulgarni. Ne budimo međutim prestrogi prema njima. S vremenom smo razvili prema tim njihovim ritualima sasvim zdravu ironičnu distanciju. A s njom je i život izborio sebi, kakvu takvu, normalnost. Davno smo ih prestali uzimati ozbiljno, a potom ni oni sami to više nisu ni očekivali ni zahtijevali od nas.

Novi vlastodržci iznova su smrtno ozbiljni. Kako i dolikuje onima koji novo porađaju iz muke rata. Samouvjereni i ponosni, jer ne dolaze praznih ruku. Pred novog idola, Evropu, simbol sreće i blagostanja, istine i pravde, slavne prošlosti i sretnije budućnosti, oni polažu svoju žrtvu. Krvlju svojih mladih heroja oprali su svoje grijeha i napojili novog boga. I sada mu, samosvjesni, u milosti zaslužnog priznanja podižu spomenik.

Vratimo ipak film na prvi kadar, prije nego se odvrti u već poznato i doživljeno, zaustavimo se pred tim blokom kamena prije nego o njega udari dljeto. Pogledajmo na tu scenu kad je ona tek fotografija među drugim novinskim fotografijama, vijest među vijestima hrvatske svakidašnjice. Vidjet ćemo je kako se smanjuje do beznačajnosti okružena iz-

vještajima s frontova, stravičnim ispovijestima bosanskih logoraša, zapisima sa suđenja odsutnim ratnim zločincima koje ni ruka pravde ni kletva više ne može stići; vidjet ćemo te naše fotografije okružene slikama masakriranih leševa, gradova u plamenu i humki tek jučer pokopanih boraca.

Sada kada je onaj kvadar bijelog mramora još uvijek samo apstraktna mogućnost, kada se još nije pretvorio u tri-vijalnu figurativnost spomenika; dok je još uvijek samo jedan od kamenih blokova u beskrajnom zidu ljudskog plača; dok je ovaj rat još kaotična gomila ruševina, leševa i nadrealnih ljudskih sudbina, i dok još nije sažet u onih par rečenica koje će se pod nekom epizodnom natuknicom izgubiti u povijesnim čitankama i koje ondje neće naći čak ni najmarljiviji štreberi slavni evropskih gimnazija, sada dakle kada na pitanje što nam se to dogodilo još uvijek ne odgovaramo razumom, nego našim nadraženim živcima – sada možda možemo još reći pravu istinu: tu Evropu, u čiju zahvalnost se upravo spremamo podići naš mali smiješni spomenik, mi zapravo uopće ne volimo. Ta naša odbojnost prema ovom krvožednom idolu, taj racionalno još neartikuliran zazor prema Evropi, u gradaciji od razočaranja njenom ravnodušnošću do afektivnog upiranja prstom u krivca za svo zlo koje nas je snašlo – to je čini se još jedino što je u nama zdravo i normalno. Pogledamo li iz te perspektive – perspektive žrtve koja je spoznala nenaplativost svoje patnje – naše nove vlastodršce kako toj Evropi podižu spomenik, vidjet ćemo u njima one iste, dobro nam poznate, lažne svećenike novoga. Za Evropu kojoj dosađuju svojom nametljivošću i kojoj se gadi njihova servilna poniznost, oni su prezira vrijedni bijednici. Za nas, oni su suvišni, smiješni i vulgarni, više no što su to ikada bili njihovi komunistički prethodnici.

U našoj odbojnosti prema Evropi leži bez sumnje naš spas. Ali i naša zla kob. Jer biti danas s iskustvom ovoga rata koji još uvijek bjesni oko nas i u nama, razočaran i revoltiran Evropom može se samo na jedan već viđeni način. Naš nemoćni bijes i njime zatrovana naša pamet nemaju što dodati onim teškim riječima koje su joj drugi već dobacili u lice. »Evropa se danas miče sa svojim topovskim cijevima, i pneumatičkim točkovima, i benzinskim kantama, i filozofijama kao žalosna sablast koja između toplih tropskih daljina i maglenog ledenog sjevernog mora ne zna što da počne, čega da se prihvati i kamo da zapravo krene, u stravi pred svojim vlastitim utvarama, u protuslovlju sa svojim intimnim lažima, bogata kao nikada još u svojoj prošlosti, a prazna i dosadna kao odsvirana gramofonska ploča«, pisao je davne 1933. Miroslav Krleža. On je Evropu vidio podijeljenu u samoj sebi. Sva njezina postignuća u znanju i umjetnosti, sva njezina nagomilana bogatstva, kultura svakidašnjeg života, njezina moralna načela i njezina religijska vjerovanja za njega gube svako značenje u prizoru onih milijuna grobova između Karpat i Rajne koje je iza sebe ostavio Prvi svjetski rat. Tog proljeća trideset treće kada u jednoj evropskoj metropoli promatra vojničku paradu, defile ratne mašinerije, konjičkih eskadrone i pješačkih bataljuna, uz zvuke truba i bubnjeva, u atmosferi narodnog veselja, kada vidi »tu mladu, još uvijek zdravu i pobjedonosnu Evropu koja se kreće u kozmosu na svom bijelom, bijesnom olimpijskom biku, kao vladarica nad okeanima, nad ledenjacima i nad dalekim kontinentima«, on zna da ona srlja u novu ratnu katastrofu i da je on spram te logike potpuno nemoćan. On se ruga Evropi koja razbija glavu nad pojmovima dobra i zla, nad pitanjima o apsolutnom i relativnom, koja napinje svoje umne snage da bi do-

prla do »stvari po sebi«, a maršira u ritmu najobičnijeg bubnja. Jer Evropa je za njega i »majmunska sestra«, ljudoždski sebeljubiva i zvjerski grabežljiva, »uvijek spremna da sama sebi pobrka svoje arhimedovske krugove, vraćajući se u svoje životinjsko prastanje svakih deset godina najmanje jedanput i hvatajući se za svoj vlastiti rep kao bijesan majmun.«

Ono što je Krleži te trideset treće jasno, a zapravo je već odavno jasno svima, jest to da nikakav kulturni napredak i nikakvi dosezi uma nisu evropskog čovjeka osigurali od regresije u životinjsko, od divljeg zakona jačeg. Biti dakle ni kriv ni dužan izvrijeđan, popljuvan, opljačkan, popaljen i preklan u nazočnosti šutljive gomile koja poluglasno mrmlja nešto o načelima morala i pravde i vjere u ljubav prema bližnjemu oduvijek je bilo i jest nešto sasvim evropsko, jedna tipično evropska sudbina.

To je znao Krleža, a to zna i onaj mali evropski čovjek koji se danas godine devedeset i druge skutrio u nekom sarajevskom podrumu, čekajući da u ovoj areni suvremene evropske povijesti, pred milijunskom publikom, kao prvorazredna medijska atrakcija, bude rastrgan granatom, živ spaljen ili ustrijeljen snajperom, ukratko pogubljen po zakonu jačeg, zakonu u čije postojanje nitko više ne vjeruje, ali čije konzekvencije svi priznaju. Tamo u tom sarajevskom podrumu sva medijska buka, sav žamor s evropskih diplomatskih konferencija i sva graja s dobrotvornih koncerata upriličenih da se pomogne žrtvi ne odjekuju glasnije od zveketa onog novčića u škrabici kojim se od prvih početaka trampe do današnjeg globalnog tržišta kupuje evropska čista savjest. Ni evropski um čovjeku iz sarajevskog podruma nema više što poručiti. Njemu je sasvim svejedno kakav će biti ishod polemike između onih koji bi mu htjeli pomoći, stojeći iza ideja koje ga

ubijaju, i onih koji mu ne mogu pomoći, jer na idejama koje bi ga mogle spasiti udobno leže. U krajnjoj konzekvenciji njemu je također svejedno umire li on u nekom vanpovijesnom sukobu divljih balkanskih plemena, ili u bitci u kojoj se odlučuje sudbina evropske povijesti. Ako je taj branitelj opsjednutog Sarajeva i imao iluziju da braneći svoj grad brani evropsku civilizaciju od barbarstva, onda je, ostavljen od svih, morao spoznati da brani onu civilizaciju koja je riječima jednog Machiavellija učila svoje političare da »nema pouzdanijeg načina od razaranja, želimo li održati svoju vlast u osvojenim gradovima«. Pljačkaš, palikuća i koljač, tipično su evropska zanimanja i ovi današnji ubojice koji su opsjeli Sarajevo tek su solidni šegrvi starih evropskih majstora.

U tom smislu ništa se nije promijenilo pod suncem. Ono isto što je Krleža trideset treće napisao u eseju *Evropa danas*, pod istim naslovom još uvijek vrijedi danas u opsjednutom Sarajevu: »Evropa opsjeda samu sebe, Evropa ubija samu sebe, minira svoje vlastite utvrde već hiljadu godina.« Ta spoznaja međutim uvijek se radala iz iskustva žrtve, iz iskustva onih koji su morali platiti najskuplju cijenu velikog nesporazuma suvremene civilizacije sa samom sobom.

Jedan novinar, Zlatko Dizdarević, koji već pet mjeseci šalje svoje izvještaje iz opsjednutog Sarajeva, nedavno je napisao: »Mnogo nam je trebalo da shvatimo zašto smo žrtvovani životinjama. Zato što je netko negdje odlučio da taj životinjski koncept jednobojnog krda u kojemu svi govore istim jezikom, svi misle istom valutom i svi vjeruju u jednog boga – mora pobijediti... Mi nemamo mandat da vlastitim primjerom dovedemo u pitanje veliki dogovor nekog tamo tko ne može podnijeti divno ludilo izmiješanih gena. Eto, o tome se radi. Zato je glupo čekati bilo što izvana. Sve što

nam treba i što još možemo sakupiti za posljednju bitku, valja nam potražiti i pronaći u sebi. Neka košta što košta!»

Ova gesta uspravnog umiranja još uvijek je obilježena moralnom elegancijom i uzvišenošću ljudskog dostojanstva. U njoj nema ni mržnje ni rezignacije. Osuđenik na smrt okrenuo je leđa činovnicima velikog poretka koji mu nude ispunjenje posljednje želje. Oni su nervozni i požuruju krvnika jer dobro znaju da iz te smirenosti već u sljedećem trenutku može provaliti bijes pobune. Iskustvo osuđenika već je zrelo za revolt. Ono više ne svjedoči o tragediji slučajnog nesretnika u košmaru ljudske povijesti, nego iznosi na vidjelo univerzalnu istinu svih onih koji su povijest morali iskusiti samo kao njene žrtve ne ostavljajući za sobom ništa osim beznačajnih, anonimnih tragova po njenim slijepim ulicama. Zato se u sudbini umirućeg branitelja Sarajeva ogleda i zaboravljena istina mrtvoga Trojanca, istina koja je izbrisana da bi napravila mjesta drugoj, boljoj istini – odavno nam poznatoj priči o lijepoj Heleni. Još danas lebdi nad trojanskim ruševinama taj ep kao spomenik slavne evropske povijesti. Nepoznate žrtve te povijesti imaju međutim svoju istinu i svoj vlastiti spomenik. Pokopan pod nesagledivom gomilom ruševina koje ta Evropa ostavlja za sobom.

Iz perspektive žrtve nema stoga nikakva smisla podizati današnjoj Evropi spomenike. Kao što nema smisla proklinjati njezinu beščutnost, njezinu šutnju pred prizorima užasa, ni žaliti se na njezinu pasivnost. Upravo kad naizgled ništa ne čini, podiže sebi Evropa sama svoj spomenik. I kad šuti, čuju je njezine žrtve kako govori. Onaj hropac umirućih koji danas dopire iz Sarajeva, to je glas Evrope koja svijetu poručuje: *Exegi monumentum aere perennius.*

| Zabune |

| »Srbi su tako drski« |

Čini se da tvrdnja o bespomoćnosti evropske kritičke inteligencije u odnosu na rat u bivšoj Jugoslaviji nije više sporna. U čemu se dakle ona ogleda, po kojim znacima je raspoznajemo, odnosno, koji su njezini simptomi? Na prvom mjestu, tu je opći zamor. Ljudi više nemaju snage ovladavati sve većom količinom činjenica u vezi s tim ratom. Nakon što je ostvario prvi površni uvid u situaciju, naučio razlikovati pojedine republike bivše Jugoslavije, Srbe od Hrvata, Slovence od Makedonaca i Albanaca, i nakon što se barem u najkraćim crtama uputio u osnovne značajke njihova nacionalnog identiteta i osnovnu faktografiju njihove povijesti, prosječni evropski intelektualac je shvatio kako se nalazi na putu bez kraja. Sa svakom novom informacijom, gonila nepoznatog i nejasnog sve je više rasla. Zaustaviti se na jednom momentu, apsolutizirati ga, na njemu zasnovati svoj stav, značilo je također dospjeti u opasnu blizinu predrasude, a to je nešto čega se kritički evropski inteligent užasava. Ipak, ne treba ga potcijeniti. On odlično umije prepoznati predrasude, premda je naučio i to, da te predrasude nažalost ne respektiraju njega, odnosno, da u najmanju ruku nemaju nikakva strahopoštovanja prema jedinom oružju kojim on raspolaže: kritičkom umu odgojenom u najboljoj humanističkoj tradiciji. Ne jednom dogodilo se našem kritičkom humanističkom intelektualcu da su te predrasude kao najbrže lokomotive povijesti protutnjale pored njega, nesnosnom bukom zaglušujući tihi glas njegova uma i ostavljajući ga bespomoćnog na sporednom kolosjeku zajedno s njegovim zavežljajčićem dobre volje, moralnog prestiža i superiornog znanja. Kasniji pogled na mjesto udesa, na krš i lom osiguravao je slabu satisfakciju. Prije je oživljavao onu

staru spoznaju o kobnom nedostatku praktične, performativne moći.

Svijest o tomu da je rat na području bivše Jugoslavije ipak samo jedan, tek neznatni odsječak opće bijede čovječanstva ponovno je zauzela staro mjesto u njegovu *Weltanschauungu*. Ako je na trenutak, užasnut blizinom krvoprolića, na to i zaboravio, naš se kritički evropski inteligent morao s vremenom prisjetiti da već decenijama na kugli zemaljskoj godišnje umire od gladi oko dvadeset milijuna ljudi, da decenijama bjesne ratovi koje svjetski političari nisu znali ili nisu htjeli zaustaviti i da sve to skupa još nije ništa pomislimo li na neizvjesnu napetost koja vlada među narodima čije vojske raspolažu atomskim oružjem. Zlo smješteno u širi kontekst opće nesreće, bolje raspodijeljeno, time svakako ne postaje manje, ali se lakše podnosi.

Pitanje konkretnog osobnog angažmana na zaustavljanju rata također se u međuvremenu relativiziralo. Naime, primjeri onih evropskih intelektualaca koji su se angažirali, koji su odabrali svoju stranu u ratu, danas samo odvrćaju njihove kolege od slične sudbine. S jedne strane, prvotna crno bijela slika s vremenom je postala šarena, ali ne ujedno istinitija. S druge pak, šticenici su svoje zagovaratelje znali odveć često dovesti u neugodne i smiješne situacije, da opravdavaju ili barem racionaliziraju njihove «nestašluke». Ovaj prije peh (nepredvidivost prakse!?) no glupost angažiranih na kraju je u onih šutljivih tek pojačala stari strah od rizika i dala im izliku da svoj prizemni kukavičluk prošetavaju uokolo u kostimu dalekovidne mudre skepse.

I još jedan simptom ne smijemo zaboraviti. Riječ je o dobro poznatoj moći navike. One iste slike ratnog užasa, one iste scene raskomadanih leševa i gradova u plamenu koje

su ispočetka djelovale na zapadnu publiku poput šoka, danas su, dozirani u pravilnom ritmu, postali dio podnošljive svakidašnjice. Jedva da još koji podražaj ove vrste može načeti očvrslu anestetičnost zapadnog čovjeka. Zlo na ekranu postaje na koncu dosadno. Tim više što je dobro u svakom trenutku na dohvat daljinskog upravljača.

Bespomoćnost evropskog čovjeka, a s njim i evropskog kritičkog inteligenta, glede rata u bivšoj Jugoslaviji, na koju ukazuju spomenuti, svakako ne i jedini simptomi, nije dakle po sebi neki neugodan osjećaj. Ona nastaje spontano i gotovo neprimjetno. Kao u nekom snu. Čovjek zaspe s pitanjem: Kako da zaustavim rat?, a probudi se s pitanjem: Kako da živim s njim?

Kako se dakle podnosi rat kad čovjek već ne mora ležati u rovovima i pritom je još evropski kritički intelektualac? Možda je ovo pitanje upravo ono koje najviše muči tog evropskog intelektualca i možda je odgovor na njega ono za čim on najviše žudi. U njegovom intelektualnom identitetu nataložena su iskustva njegovih uzora – velikih ljudi uma, humanista, boraca za istinu na području znanja i morala, onih koji su svojim djelima zadužili čovječanstvo. Možda bi mu oni mogli pomoći u odgovoru na to teško pitanje, možda bi mu i u ovom našem slučaju mogli poslužiti kao uzor i kao primjer koji valja slijediti.

Gurnimo dakle u ruke našem, jugoslavenskim ratom duboko potresenom evropskom kritičkom inteligentu jedan takav primjer. Jonesovu knjigu o životu i djelu Sigmunda Freuda. Pustimo ga da nervoznim prstima otvori njezino sedmo poglavlje »Ratne godine (1914 – 1919)«. Već na prvoj stranici zateći će mnogo toga poznatog, i to iz vremena u kojem živi, a ne iz onoga o kojem pripovijeda priča. Do-

slovno prva riječ kojom Jones započinje svoju kratku skicu ondašnje situacije (namijenjenu, kao što kaže, mladoj generaciji) koja je prethodila Prvom svjetskom ratu glasi »Hrvati...«. Razumije se, odmah potom tu su i Srbi. Ta dva naroda nalazila su se tada u stanju, kako Jones kaže, »uzajamne privlačnosti«, što je u Austriji izazivalo uznemirenost, jer je ostvarenje njihove želje za ujedinjenjem pretpostavljalo propast stare monarhije. Iz toga vremena (vremena balkanskih ratova i njihova odjeka u Beču) potječe i prva Freudova reakcija na ovu, ratnom opasnošću bremenitu situaciju. Ona prema Jonesovom sjećanju doslovno glasi: »Die Serben sind so frech« (»Srbi su tako drski«). Ova, kako bismo danas pametno rekli, predrasuda, predstavljala je tada, što Jones ne propušta spomenuti, »u Beču sasvim uobičajeni stav«.

Na početku dakle bijaše predrasuda. Ono što slijedi u *Freudovim ratnim godinama*, kako ih je opisao Jones, može veoma lako izazvati patetično razočaranje zbog naivnosti ili čak slaboumnosti velikih mislilaca pred izazovom rata. Ostavimo međutim to razočaranje našim iluzijama. One su ga skrivile, pa neka same izidu na kraj s njim. Mi smo Jonesovo svjedočenje odlučili čitati kao lekciju o podnošenju rata i nećemo se njime poslužiti kao egzercirplacom za našu ionako upitnu naknadnu pamet. Jer, o nama danas je riječ, ne o Freudu. Uostalom, zašto bismo sličnost uvijek tražili u vrlinama. Zar je sličnost u slabostima manje poučna?

No, kad smo kod Freuda, ipak valja istaknuti jednu njegovu vrlinu koja je očigledno u svakom ratu veoma rasprostranjena. Već u rujnu 1914. on piše kako je »izdržljivost danas postala glavnom vrlinom«.

Freud se ni u jednom trenutku nije dvoumio oko opravdanosti rata koji je povelu Monarhija. Bez ostatka je

stao na stranu svoje domovine. »Sav moj libido pripada Austrougarskoj« pisao je.

O uzrocima rata nije previše razbijao glavu. Bez razmišljanja preuzimao je propagandne verzije o zavjerama. Da je Njemačka, na primjer, »okružena zavisnim susjedima koji su se međusobno urotili kako bi je uništili«.

Što je teže podnosio neuspjehe i poraze Centralnih sila, tim više su ga veselile njihove pobjede. Zauzeće Antwerpena bilo je za njega »sjajna vijest«.

Premda je za Freuda, kako je često govorio, sigurnost njegovih sinova u ratu bila glavna briga, osobno ih nikada nije pokušao odgovoriti od sudjelovanja u tom ratu.

Neprijateljstvo sa zemljama s kojima je Monarhija bila u ratu doživljavao je kao neugodni gubitak omuljenih turističkih destinacija. Shvatio je da će nakon rata trebati dosta vremena prije nego će ponovno moći posjetiti Engesku. Posebno teško mu je pao rat s Italijom, s tom »zemljom klasičke«: »... tako da će mi pristup mjestima na kojima sam najradlje boravio dugi niz godina ostati zatvoren«.

Na sličan način gledao je na promjene granica koje će sa sobom donijeti rat: »San Marino, ako ga ikada ponovo budemo vidjeli, moći ćemo posjetiti samo kao gosti. Karersee, koje ostaje nama, ipak mi je bilo draže«.

Što se pak tiče Freudova znanstvenog rada, godina 1915. bila je »jedna od njegovih najproduktivnijih godina«, piše Jones i dolazi do zaključka »da je rat snažno potaknuo njegovu stvaralačku energiju«. Freud je ipak bio skromniji. Svoju pojačanu intelektualnu produktivnost objasnio je poboljšanim radom svojih crijeva.

Bilo bi međutim sasvim pretjerano na temelju rečenoga u Freudu vidjeti nekog ratnog profitera. I on je naime

morao otpjeti gubitke. U travnju 1915. on ih je čak točno izračunao: »U svakom slučaju rat mi je već donio gubitak od 40 000 Kruna«.

Promatrajući sa stajališta njegova pronalaska, psihoanalize, Freud nije našao nikakava razloga veseliti se kraju rata: »I naša analiza je imala pch. Jedva što se zahvaljući ratnim neurozama svijet počeo zanimati za nju, došao je ratu kraj« (Studeni 1918).

I naposljetku, autor *Žalovanja i melankolije* nije nakon gubitka objekta kojemu je na početku rata poklonio sav svoj libido pokazao ni najmanjeg znaka neke žalosti ili melankolije: »Za sudbinom Austrije i Njemačke neću pustiti ni suzu« (Listopad 1918).

Tako dakle izgleda umijeće podnošenja rata. No vratimo se ipak onoj Freudovoj predrasudi kojom priča počinje: »Srbi su tako drski«. Jones dodaje: »Kako sam u to vrijeme upravo proučavao povijest Hrvata, ta me se primjedba dojmila prilično jednostranom«. Paralela s današnjom situacijom nameće se sama od sebe. Sveopće mišljenje da su Srbi ti koji su zli, a koje se zahvaljujući masovnomedijskoj prezentaciji rata posvuda proširilo, polagano biva, kao odveć jednostrano, relativizirano, te se postepeno počinje otkrivati kako su i Hrvati »oduvijek bili fašisti«. To naime također spada u umijeće podnošenja rata – neku jednostranu predrasudu ne zamjenjuje nikakva objektivna istina, nego tek druga, u pravilu još udobnija predrasuda.

A taj zli Srbin, kako on izgleda? Na početku rata sav je svoj libido bez ostatka poklonio bivšoj Jugoslaviji i svoje sinove bez razmišljanja poslao u rat protiv drskih separatista. Ni u jednom trenutku nije posumnjao u tjemenu tako dragu teoriju zavjere. Vjerovao je u tajni plan katolika i komunista

skovan s ciljom uništenja srpskog naroda, u takozvanu »zavjeru Vatikana i Kominterne« koja je izazvala rat. Za njega je također bila sjajna vijest kad je čuo za pad Vukovara koji su njegovi sinovi satrli u prah i pepeo. A da se o gubitku omiljenih turističkih destinacija i ne govori. Teško je podnio činjenicu da mu je ubuduće zapriječen pristup njegovoj »zemlji klasike«, naine svim onim rimskim palačama, renesansnim gradovima, onom dahu Mediterana kojeg je vjetar rata otpuhao iz njegova životna prostora. Ni oni skijaški centri u slovenskim Alpama neće mu manje nedostajati.

Opće siromaštvo, uzrokovano ratom, on podnosi protiv herojski. Spreman je čak »jesti korijenje« kad je u pitanju čast njegova naroda i pobjeda na bojnopolju. Je li rat pak pobudio njegove stvaralačke snage, to još ne znamo, ali možemo i to smatrati veoma vjerojatnim. Nedavno se pojavila vijest da se priprema obnova razorenog baroknog grada Vukovara – u bizantskom stilu. Naposljetku, na zlom Srbinu ne primjećuje se ni prevelika žal za propalom Jugoslavijom, državom kojoj je na početku rata tako velikodušno poklonio sav svoj libido.

A na početku? Na početku bijaše predrasuda. Zli Srbin je tada rekao: »Hrvati su genocidan narod«.

Kakva drskost!, rekao bi naš evropski intelektualac. Ali šta da se radi? Ima li smisla očekivati od tog divljeg balkanskog barbarina da se civilizira, obrazuje, da možda više čita Freuda? Ili da se podvrgne psihoanalizi, kako bi osvijestio svoje nesvjesno zlo, svoje divljaštvo. Ako se ne varamo, Freud je svoju tvorevinu, psihoanalizu, također razumio kao popraviteljicu svijeta. Prema njegovu shvaćanju, ona je *in the long run* odlučujuće trebala pridonijeti kultiviranju divlje čovjekove prirode, borbi protiv čovjekovih najopasnijih pred-

rasuda. Nije li njezin cilj bio te predrasude ukloniti onako kako se, kao što je Freud napisao »isušuje močvara Zuyderseea«? Ili je i to bila tek jedna iluzija bez budućnosti?

Ipak, ona najtvrdokornija predrasuda s kojom se kritički intelektualac mora konfrontirati kada je riječ o ratu u bivšoj Jugoslaviji, je on sam, njegovo mišljenje, da antagonizmi koji su se na Balkanu danas tako divlje sukobili predstavljaju nekakav izvanjski izazov njegovu kritičkom umu, ukratko, da je zlo koje se ondje oslobodilo, zlo drugih koje mu će njegov kritički um prije ili kasnije stati na kraj. Kritički um nikada nije bio isкупitelj svjetskih zala. On nije zaustavio ni jedan rat, on se nikada nije golih prsa bacio pred pušćane cijevi da bi zaštitio nevine žrtve, nikada nije razvalio vrata koncentracionih logora i pustio zatvorenike na slobodu, nikada nije nahranio gladne, i protjerane vratio u njihove domove. Njegovo jedino praktično postignuće u vrtlogu povijesti bilo je možda pravodobno upozorenje na nadolazeću opasnost koje je tek ponekom čovjeku pomoglo da pobjegne dok još nije bilo prekasno. A to ipak nije niti malo niti neljudski, posebice ako se sjetimo tvrdnje nekih antropologa da čovjek i nije ništa drugo nego životinja u bijegu.

I još nešto bi kritički intelektualac mogao učiniti u današnjoj Evropi: iz stare skrame njezina humanističkog naslijeđa izvući svoju vlastitu, odavno zaboravljenu sliku na kojoj se pokazuje njegova stvarna dob, njegovo pravo lice sa svim ožiljcima njegove neslavne prošlosti. Na toj slici će mu se današnja jugoslavenska tragedija napokon ukazati kao otvorena rana na njegovu vlastitu licu. Jer naš kritički evropski intelektualac pomoći će drugima samo ako najprije pomogne samome sebi.

| Dvije iluzije o ulozi intelektualaca u politici: hrvatsko iskustvo |

Politička bolest od koje Hrvatska boluje zadnjih desetak godina na Zapadu se obično dijagnosticira kao nacionalizam. Pritom se odlučujuća uloga u stvaranju nacionalističke ideologije i artikuliranju njezine političke prakse uglavnom pripisuje intelektualcima. Nema nacionalizma bez nacionalističkih intelektualaca i nema nacionalističkih intelektualaca bez tradicionalističke, predmoderne, civilizacijski zaostale kulture, tvrdi ta teza. Hrvatsko iskustvo pokazuje međutim da je ona u oba slučaja pogrešna.

Tko je na primjer taj nacionalistički intelektualac? Tipična predodžba opisuje ga kao člana takozvane intelektualne elite koji je opsjednut nacionalističkom ideologijom. On proizvodi i širi nacionalističke ideje, kao što je primjerice ona o povijesnoj misiji njegove nacije ili o jedinstvenosti njezine tragične ali slavne povijesti. On upozorava naciju na izvanjsku opasnost koja ugrožava njezinu egzistenciju te čuva i štiti najdragocjenija blaga njezina identiteta, jezik i kulturno naslijeđe koji su pravi smisao njezine povijesti. Prema toj predodžbi, nacionalistički intelektualac je ne samo autentični vjernik nacionalizma, nego ujedno i njegov svećenik. On igra odlučujuću ulogu u nacionalističkoj mobilizaciji masa, i pored nacionalističkih političara snosi glavnu odgovornost za svu nesreću koju je nacionalizam prouzročio u konkretnoj povijesnoj praksi.

Hrvatski slučaj pokazuje međutim da se politička funkcija takozvanih organskih nacionalista nadaleko precjenjuje. Oni su u svakom slučaju politički upadljivo eksponirani te su općenito najglasniji na sceni određujući gotovo u

potpunosti sadržaj javnoga diskursa. Pa ipak, teško bi se moglo reći da nacionalistički intelektualci imaju odlučujući utjecaj na mase. Te takozvane široke narodne mase bile su i još uvijek su prije svega oportunističke, a ne nacionalističke, kao što se to na prvi pogled čini. Nacionalizam ni u jednom trenutku nije postao njihova vlastita ideologija posredstvom koje su se one u danom povijesnom kontekstu politički konstituirale. To se nije dogodilo čak ni onda kada su, u procesu demokratizacije krajem osamdesetih, te narodne mase upravo u njegovo ime, u ime nacionalizma dakle, stupile na političku pozornicu. Ono što je u posljednjih deset godina dominantno odredilo hrvatsku politiku je prije šutnja tih masa, a ne, kao što se često vjeruje, njihovo bučno nacionalističko divljanje. Lažni dojam da su mase toliko glasne posljedica je zapravo masivne oportunističke šutnje od koje se poput jeke odbijalo arlaukanje nekolicine političkih avanturista. Intelektualci sasvim sigurno nisu bili među takozvanim glasnogovornicima širokih narodnih masa. Naprotiv, glavna zadaća hrvatske intelektualne elite u razdoblju nacionalističke mobilizacije masa, bila je artikulacija njihove oportunističke šutnje.

U jasno naglašenoj distanci prema ekscesivnom nacionalizmu i njegovim intelektualnim protagonistima («Premda nisam nacionalist...»), oni su svoju ulogu vidjeli prije svega u racionaliziranju sve gore i sve tragičnije političke stvarnosti Hrvatske devedesetih. Bili su neumorni u pronalaženju uvijek novih argumente za tezu, da nacionalistički ekscesi – hrvatski kulturrazizam zajedno s njegovim realnim političkim učincima, sve do masivnih kršenja ljudskih prava – nisu baš ništa drugo do upravo ti slučajni ekscesi, a ne na primjer logični, imanentni sastojak nacionalističke političke prakse.

»Dogadaju se neugodne stvari, znamo, ali ne valja poopćavati...«, »Usprkos greškama koje su ljudski sasvim razumljive...«, »Ne zaboravimo da se i angloameričkim antifašistima dogodio jedan Dresden...«, te i slične racionalizacije masovno su primjenjivane kad god je hrvatska javnost bila suočena s istinom zločina počinjenih u ime hrvatskog naroda i njegove borbe za slobodu i neovisnost. Ali glavna funkcija intelektualne elite nije nipošto bila u opravdavanju tih nacionalističkih nedjela, nego u proizvođenju iluzije da iza stvarnog horror a tih nedjela, i usprkos njima, još uvijek postoji neka zdrava, moralno neupitna i čista jezgra narodne volje koja s onu stranu svake ideologije stremi demokraciji, slobodi i blagostanju. I premda se pozitivni učinak te moralno čiste, demokratske volje hrvatskog naroda, nije mogao zamijetiti nigdje u političkoj stvarnosti Hrvatske, ona je – kao diskurzivni proizvod hrvatske intelektualne elite i njezinih političkih predstavnika – strukturirala samo polje hrvatske političke realnosti devedesetih.

Strateški politički učinak hrvatske intelektualne elite nikada nije bio u otvorenom podupiranju nacionalizma – u njegov ridikulizirani idološki sadržaj njeni pripadnici nikada nisu vjerovali – nego u tome da u hrvatskoj javnosti, suočenoj s realnim povijesnim izazovima demokratizacije, unaprijed isključe kao nerealan svaki drugi politički odgovor osim nacionalističkog. Oni nisu bili nikakvi emfatični nacionalisti, nego njegovi empatični suputnici. Upravo kao takvi omogućili su oni taj nacionalizam i svu nesreću koju je on donio Hrvatskoj.

Druga, veoma tvrdokorna iluzija koja se odnosi na političku ulogu intelektualaca, kao i čitav odnos kulture i politike, počiva na vjeri da određenim kulturnim i estetskim

formama odgovaraju određeni politički afiniteti. Riječ je o veoma raširenom vjerovanju da je na primjer jedan filmski režiser skloniji stanovitom demokratsko liberalnom političkom uvjerenju nego neki tradicionalistički, etnički odnosno lokalno fiksirani pjesnik; ili, također, da je sfera masovne, na primjer takozvane *sex and drugs and rock'n roll* subkulture nužno demokratičnija, odnosno u slučaju nacionalističke hegemonizacije, kozmopolitičnija i tolerantnija od sfere visoke nacionalne kulture.

Na temelju onoga što danas znamo izgleda da iza rušenja poznatog Mostarskog mosta ako ne zapovjedno, a onda sasvim sigurno u smislu izravne političke i moralne odgovornosti, stoji jedan hrvatski general koji je prije rata po zanimanju bio filmski režiser; drugi filmski režiser je hrvatsku televiziju, čiji je direktor postao na valu nacionalističkog preuzimanja vlasti, proglasio »katedralom hrvatskog duha« i željeznom rukom prestrukturirao u najdjelotvorniju propagandnu mašineriju novog režima. Jedan glumac je kao šezdesetogodišnjak dobrovoljno krenuo u rat postavši uspješim snajperist. Njegov mladi kolega, također glumac, postao je ministar kulture i u toj je funkciji čistio tu kulturu odnosno tolerirao njezino čišćenje od svojih kolega druge etničke pripadnosti. Gotovo cijela jedna postpunk generacija koja je odrasla u kulturi čija je otvorenost prema svijetu bila još za komunističkih vremena više no samorazumljiva rastvorila se u nacionalističkom mainstreamu plivajući niz struju patriotske mobilizacije.

S druge strane, jedan se pjesnik, ugledavši slike prvih razaranja ubio odmah na početku rata. On nipošto nije htio sudjelovati u svemu tome i na najradikalniji način je okrenuo leđa političkoj stvarnosti. Znatan dio takozvane primitivne

folk scene, prisutan na svim stranama fronta, pronašao je svoje vlastite putove kulturne razmjene i izmirenja među zaraćenim nacijama. Dio kulturne i intelektualne scene svih mogućih smjerova i stilova odbio je nastupati u nacionalističke političke svrhe i emigrirao je odnosno dobrovoljno potonuo u poluprivatnim nišama nove društvene stvarnosti.

Iz tog iskustva – a ono nije nipošto novo i originalno – proizlazi da ne postoji nikakva jednoznačna korelacija između neke specifične kulturne sfere odnosno nekog kulturnog stila i određenog političkog uvjerenja. To posebice vrijedi za poznatu *high and low* dihotomiju, dakle za takozvanu razliku između visoke i masovne kulture. Za takozvanu modernu odnosno postmodernu kulturu, u mjeri u kojoj je ona u nas bila razvijena, ne može se reći da je ostala imuna prema nacionalizmu. Ali tradicionalna, konzervativna, često arhaična, nacionalna kultura nije bila po sebi ništa više nacionalistička.

Ono što je odista arhaično, dakle zaostalo, povijesno i kulturno nadideno, to je daleko prije slika suvremenog nacionalizma koju pred sobom ima postmoderni, kozmopolitiski Zapad. U njegovoj perspektivi se ovaj politički fenomen ukazuje kao jedna čisto kulturna pojava, odnosno točnije, kao politički odraz kulturne regresije. Pritom Zapad ima pred očima jednu romantičnu, narodsku (*völkisch*) nacionalnu kulturu koja u danom nacionalnom okviru uživa neprikosnovenu hegemonijalnu poziciju; kulturu koja se opsesivno drži svoje nacionalno specifične tradicije, koja je konzervativna i ksenofobična, i koja, premda je u sebi elitistički strukturirana – odnosno upravo zbog toga – svog političkog saveznika i zastupnika uvijek traži i nalazi u polju desnog populizma. Odgovarajući povijesni kontekst tog kulturnog

modela je predgrađanski, agrarni odnosno ranoindustrijski svijet devetnaestog stoljeća, a ne naš postmoderni svijet globalnog kapitalizma, novih informacijskih tehnologija i sveopćeg mondenog umreženja.

Ovo, danas zapravo dominantno, shvaćanje suvremenog nacionalizma vidi borbu protiv tog političkog fenomena kao neku vrstu novog *Kulturkampf* – kao borbu između dviju kultura: kulture shvaćene u smislu civilizacije, koja je sinonim za intelektualni, materijalni i spiritualni progres u duhu prosvjećenosti i kulture koja zastupa tradicionalne vrijednosti kakve su stvorene i očuvane u nacionalnom biću, vrijednosti koje razvoj globalne civilizacije ugrožava u samom njihovom opstanku. Temeljni antagonizam se tako iskazuje kao sukob između modernosti i tradicije ili, radikalnije naglašeno, između globalne civilizacije i lokalne kulturne zaostalosti, dakle, neke vrste barbarstva.

Takvo shvaćanje, koje borbu protiv nacionalizma doživljava kao borbu civilizacije protiv specifične, najčešće zaostale kulture, zaboravlja međutim da je još Herder borbu između tih dvaju vidova kulture – civilizacije i kulture kao specifičnog oblika života – eksplicitno povezao sa sukobom između Evrope i njenog kolonijalnog Drugoga. Ideja kulture kao jedinstvenog oblika života (Herderova ideja dakle) ima svoj izvor u romantičnoj antikolonijalističkoj sklonosti prema potlačenim, »egzotičnim«¹ društvima.

Hrvatski slučaj to potvrđuje i pokazuje da politički nacionalizam u kulturnom polju, dakle u borbi za hegemoniju, nastupa uvijek u ime civilizacije, nikada dakle u ime kulture kao specifičnog identiteta, specifičnog načina života. Hrvatska intelektualna elita u svom samorazumijevanju stajala je i stoji na braniku evropske, dakle zapadne civilizacije u

njenoj navodnoj borbi na život i smrt protiv primitivne, zaostale, barbarske kulture Balkana odnosno Istoka. Slika konzervativne, ideološki predmodrene kulturne elite koja se svim raspoloživim sredstvima, medijskim, kulturnim i političkim, bori kako bi zaštitila svoj specifični kulturni identitet pred univerzalizirajućim silama demokratsko liberalne modernosti je varka. Ta slika nipošto ne odgovara političkoj stvarnosti jugoslavenske krize i rata, nego depolitiziranom pogledu Zapada koji svojim povijesnim iskustvom može dohvatiti samo još one političke probleme suvremenog svijeta koje je prethodno pretvorio u kulturne fenomene.

| Ekstremist s razlogom: Još o Karlu Krausu |

Kako danas stvari stoje, izgleda da će ovaj rat koji još uvijek traje uskoro biti brzo zaboravljen. Ljudi će iz njega izaći s još većom lakoćom no s kojom su u njega ušli. Sve govori tomu u prilog, a ponajviše fatalizam masa koje su na svim stranama prihvatile rat kao da je riječ o neizbježnoj prirodnoj katastrofi. Pitanje o smislu i besmislu toga rata kao da nikoga ne zanima. Čak ni njegove najveće gubitnike.

»Najveće od svih rugla rata«, pisao je u predgovoru *Posljednjim danima čovječanstva* Karl Kraus, »je ruglo onih koji o njemu, kad je jednom prošao, više ništa ne žele znati i koji doduše podnose da rat jest, ali ne i da je rat bio«. Zaborav koji nastupa nakon rata i sam je dakle dio ratne strahote: »Jer to da će rata biti najmanje je neshvatljivo omma kojima je parola 'Rat je!' omogućila i prikрила svaku beščasnost, dok opomena 'Bio je rat!' ometa zasluženi mir preživjelih«.

Čovjek je za Krausa životinja koja iz iskustva ništa ne uči. Rat ne stvara nikakvo pozitivno iskustvo, naprotiv, on samo još produbljuje u iskustvu već postojeću egzistencijalnu prazninu kroz koju u nepovrat curi ljudska pamet i znanje, čitav univerzum smisla koji su u dugim vremenskim razdobljima s mukom stjecali pojedinci i kolektivi. »Ne, na duši ne ostaje nikakav ožiljak. Čovječanstvu je kugla ušla na jedno uho unutra, a na drugo izašla van«. Stoga svaki rat nužno završava porazom. Iz njega glave izlaze jednako prazne kao što su u njega ušle. Upravo toj poratnoj praznoglavosti usprkos, sasvim svjestan bezizglednosti pothvata («Zar u takvom raspoloženju da im čovjek govori o ratu!») Kraus je podigao svoj spomenik ludilu rata, gluposti i sramoti njegovih prota-

gonista, ratu kao najvećem ruglu ljudskog roda i okrstio ga, realno pesimistički zagledan u budućnost, apokaliptičnim naslovom: »Posljednji dani čovječanstva«. Riječ je o drami od osam stotina stranica sastavljenoj najvećim dijelom od citata iz bečkog tiska iz vremena Prvog svjetskog rata: »Najnevjerojatnija djela o kojima se ovdje izvješćuje doista su se dogodila; ja sam naslikao samo ono što su oni činili. Najnevjerojatniji razgovori koji su ovdje vođeni, doista su od riječi do riječi izgovoreni; najžešće izmišljotine su citati«. Osobe koje u drami nastupaju nemaju više osobnosti, Kraus ih je učinio tipovima: »Ja sam im oduzeo meso! Ali sam mislima njihove gluposti, osjećajima njihove zloće, užasavajućem ritmu njihove ništavnosti dao tijelo i omogućio mu da se kreće«.

Suprotstavljajući se »optimističkoj podlosti koja bi htjela zaboraviti rat što ga je sama izazvala«, Kraus je godine 1930. dao prevesti i tiskao u svojoj *Baklji* (*Die Fackel*) tekst Miroslava Krleža pod naslovom »Karl Kraus o ratnim stvarima«, objavljen prethodno u *Hrvatskoj reviji* u Zagrebu. Isti članak Kraus je tiskao u programu svoje njemačke predavačke turneje i prema vlastitim riječima čitao ga kao uvod u svoja predavanja prkoseći njime tada u Njemačkoj, kao i Austriji uostalom, raširenom mišljenju da je njegovo, Krausovo, pisanje o ratnim stvarima zastarjelo i preživjelo. Krležin tekst za Krausa je predstavljao »glasove iz inozemstva koji ne samo da potvrđuju da je djelo o prljavštini ostalo živo već govore o njegovoj strahotnoj suvremenosti«.

Pitanje je dakle, može li Krausovo pisanje o ratu i danas još polagati pravo na svoju »strahotnu suvremenost? Kraus je već šezdesetu godinu mrtav, a mrtvi su i oni koji su u nas o njemu pisali, A. B. Šimić, Gustav Krklec i Miroslav Krleža. Situacija je međutim ponovo poratna i raspoloženje

je izgleda iznova ono staro – preživjelima treba prije svega (zasluženi?) mir i zaborav. Što će im dakle podsjećanje na Krausovu sjenku, na tog kako je Krleža govorio »negativnog kritika, zanovijetala (...) misaonog skeptika, (...) prozirnog duha koji imaterijalno prolazi kroz događaje i stvari kao tumač i kao žalobna pratnja stvarnosti«? Komu nakon rata koristi još Krausova zlobna mudrost: »Rat je isprva nada da će jednomu biti bolje, potom očekivanje da će drugomu biti gore, nakon toga zadovoljština da ni drugomu nije ništa bolje i naposljetku iznenađenje da je obojici gore«?

Karla Krausa sjetili su se neposredno prije rata u Beogradu. U jesen 88. u časopisu *Delo*, za urednikovanja Slobodana Blagojevića, beogradski filozof Obrad Savić priredio je tematski blok o Karlu Krausu (s radovima Canettija, Adorna, tekstovima o odnosu Krausa prema jeziku, politici, s opširnom bio- bibliografijom kao i uvodnim člankom Savića o Krausovoj recepciji u Jugoslaviji). Premda to nigdje nije eksplicitno rečeno, ovo posezanje za Krausom u onom vremenu i onom kontekstu imalo je jasan motiv – bio je to pokušaj da se na intelektualno dostojan način parira potpunom rasulu beogradske kulturne i intelektualne scene koja je u svojim boljim vremenima bila uzor otvorenosti i slobode na bivšem jugoslavenskom prostoru, ali se tada, krajem osamdesetih, već gotovo u potpunosti rastvorila u srpskom nacionalizmu. S druge strane, Kraus je u to vrijeme bio i opomena na ono što se tek može dogoditi, jer riječ je o vremenu u kojem je intelektualna priprema budućeg rata već dosegla svoju kulminaciju. U uvodnom Savićevu tekstu autor konstatira kako se o Krausu u nas tada ništa ne zna i kako je »njegov djelo prekriveno čudesnim glasom tišine«. Autor je međutim bio optimist i očekivao je renesansu interesa za Krau-

sa, njegovo ponovno otkriće i, kako je pisao, ponovni susret s njim.

Naš ponovni susret s Karlom Krausom nije se dogodio, ali se dogodilo nešto drugo, puno gore – ponovni susret sa svijetom protiv kojeg je Kraus svojedobno, kako je sam govorio, potegnuo svoje pero, susret sa svijetom ratnoga rugla.

U drugom, zagrebačkom kontekstu, sredinom osamdesetih, i ja sam pisao o Karlu Krausu. U okviru tematskog bloka posvećenog Srednjoj Evropi, u dijelu eseja o knjizi Allana Janika i Stephena Toulmína *Witgenstein's Vienna*. Riječ je o časopisu *Gordogan*, broj 17/18 iz 1985, kojega je urednik bio Branko Matan, ujedno i priređivač spomenutog temata o Srednjoj Evropi.

Što je zapravo značilo tada u kulturnom i političkom kontekstu socijalističkog i jugoslavenskog Zagreba otvarati temu Srednje Evrope? Najprije, značilo je to u neku ruku slijediti tadašnji kulturni trend, dakle, u najpozitivnijem smislu riječi, pratiti kulturnu modu koja je ionako uvijek bila diktirana iz većih svjetskih centara, od Amerike, preko Pariza pa sve do Budimpešte.¹ Dakle, biti u okviru vlastitih skromnih mogućnosti u internacionalnom smislu *en vogue* i pritom imati još i svoj nekakav, nipošto loš receptivni nivo. Ostalo je, naravno, historija i to u najgorem, lokalnom smislu riječi, u smislu hrvatskih prilika. Ukratko, bilo je to vrijeme kada se šutnja hrvatske inteligencije, jedna i sramotna šutnja o konkretnoj političkoj stvarnosti, ali i o ljudskoj, moralnoj i kulturnoj situaciji unutar te stvarnosti, kompenzirala snatrenjem o boljem kulturnom podrijetlu, o plemenitijim kulturnim precima. I to je tajna srednjoevropske nostalgije u Hrvatskoj. Srednja Evropa podupirala je hrvatski kulturni identitet u njegovoj najsnažnijoj narcističkoj komponenti – iluziji kul-

turne posebnosti i stanovitog, barem unutarjugoslavenskog kulturnog prestiža. Riječ je o iluziji da su Hrvati jedan plemeniti *Kulturvolk* sa slavnim srednjoevropskim pedigreeom kojega su, nevinoga, silom pokupili s bečkog Ringa i bacili u jugoslavensku tamnicu naroda, među primitivne Balkance. Ta mitteleuropska nostalgija hrvatske socijalističke agramerštine doimala se mnogim njenim tadašnjim protagonistima ne samo kulturno, nego i politički subverzivnom, kao da je riječ o nekoj vrsti političke gerile, otprilike u smislu: ne možemo se otvoreno, dakle politički, suprotstavljati totalitarnom jednopartijskom režimu, pa moramo pribjeći borbi na drugim, dopuštenim područjima. U kulturi, recimo, koja je u tom smislu trebala predstavljati rezervno polje političke borbe. Riječ je bila naravno samo o još jednoj samoobmani. Političko ideološki kompleks u bivšem jugoslavenskom sistemu, pogotovo osamdesetih godina, uopće nije u dominantnoj mjeri diktirao zbivanja u kulturi. Kultura je imala svoj relativno samostalni život, daleko dinamičniji od političkog. Zašto? Zato jer politička napetost u to vrijeme, posebice u Hrvatskoj, nije proizlazila iz sukoba totalitarnog režima s autentičnim demokratskim potrebama masa, odnosno građanskih intelektualaca. Hrvatska nije imala nikakvu demokratsku opoziciju ondašnjem režimu, među hrvatskim disidentima nije bilo ni jednog odlučnog fanatika demokracije. Naravno ukoliko ih ne brkamo s fanatičnim nacionalistima. Utoliko se ne može govoriti o kulturi kao području političkog sukoba između demokracije i totalitarizma. Kultura tada nije posredovala nikakav subverzivni demokratski politički sadržaj. Ali je ipak bila medij političkog sukoba – glavno poprište borbe hrvatske nacionalističke opozicije za hegemoniju nad čitavim društvenim životom. Kultura je ono što daje privid supsta-

ncijalnosti njihovoj potpuno goloj volji za moć. Borba za čistoću i prevlast hrvatskog jezika na primjer mogla se u tom kontekstu prikazati kao borba za neku esencijalnu kulturnu vrijednost. A bila je to tek borba za političku vlast koja je svoju nekulturnu i antikulturnu motivaciju razotkrila još sedamdesetprve u onoj poznatoj paroli, čije se autorstvo pripisuje jednom od tadašnjih studentskih vođa, koji je danas na čelu jedne od stranaka takozvanih hrvatskih liberala: »Tko jede hrvatski kruh, govorit će hrvatskim jezikom!«. Hrvatski jezik u ovoj paroli nije dakako predstavljao autentični medij reprodukcije hrvatskog kulturnog i nacionalnog identiteta, nego znak koji markira vlast nad ljudima: tko govori hrvatskim jezikom, podanik je hrvatskog poglavara. Hrvatski jezik u ovako zadanom nacionalističkom ideološkom okviru nije mogao biti nikakva kulturna vrijednost po sebi, ali niti zamišljeni amalgam nacionalne svijesti, nego je otpočetak do kraja funkcionaliziran u čisti medij pokoravanja.

I što je u takvom kontekstu imao tražiti jedan Karl Kraus? Koji je – i kao srednjoevropljanin (a možda i upravo zato) – u pitanjima kulture i nacionalizma bio nedvosmislen: »Nacionalizam, to je ljubav koja me povezuje s glupanima moje zemlje, s onima koji su povrijedili moje običaje i osramotili moj jezik«.

Hrvatska nostalgija za Srednjom Evropom nije bila ništa drugo nego kvazikulturna kompenzacija za politički nikad izborni moderni građanski identitet hrvatskog društva, identitet koji nije bio ni polazište ni cilj političke volje hrvatskog nacionalizma. U čisto kulturnom vidu bila je ona također tipično provincijalni, kulturpesimistički bijeg pred nadmoći svjetske kulturne industrije – u iluziju bolje (premda zapravo tuđe) kulturne prošlosti. Jednog Karla Krausa ta i ta-

kva srednjoevropska nostalgija u političkom smislu nije htjela, a u kulturnom nije znala iskoristiti. On je za nju mogao biti samo jedno – svjedok njene bespomoćne ambivalentnosti. Ali suočenje te hrvatske mitteleuropske nostalgije s vlastitim imanentnim proturječjem – s ambivalentnošću kulturnog i političkog identiteta hrvatskog društva razapetog između odumirućeg komunizma i nadolazeće demokracije, između etničke isključivosti vlastite nacionalne ideologije i multikulturalne realnosti jugoslavenskog društva, te napokon, između diktata svjetske kulturne scene i lokalnih kulturnih vrijednosti – to dakle suočenje nije se dogodilo i nije se moglo dogoditi. Umjesto njega, a tek ono bi predstavljalo odista produktivan i demokratski akt, problem je razriješen na onaj najjednostavniji način: nacionalističkom političkom praksom. Kako je to izgledalo, najbolje je prikazao jedan od autora priloga u spomenutom *Gordoganovu* mitteleuropskom tematu, koji je tada pisao o poslastičarskoj posebnosti Srednje Evrope. Danas u *Vijencu* ovaj hrvatski publicist sveo je problem hrvatskog kulturnog identiteta na pravu hrvatsku mjeru: »Figa koju smo držali u džepu više nije potrebna, jer odsada kažiprst držimo na obaraču vlastite puške«. S figom u džepu, u *Gordoganu* 1985, on je još pisao protiv privatnih slastičara u Zagrebu koji »... dolaze iz sredina bez srednjoevropskih tradicija, što je uočljivo ne samo u činjenici da šećer postaje glavni ingredijent svakog kolača (od svih sirovina on je najjeftiniji), nego i u načinu uređenja slastičarne nude svoj – barbarski stil«. S tom svojom figom u džepu on je te 1985, javno predlagao sankcije protiv tadašnjih slastičarskih došljaka, naravno, uglavnom kosovskih Albanaca: »... a što mi preostaje kad znam da u ime demokracije u zagrebačke slastičarne prodire burek i kiselo mljeko!«

Danas, s kažiprstom na obaraču vlastite puške, ali ujedno i bez balasta ometajućeg faktora – demokracije – on restaurira u Hrvatskoj... što? – carstvo srednjoevropskih kolača? Ne! – autentično barbarski stil hrvatske kulture, golo krvološtvo kao ultima ratio kulturne fantazme hrvatske mlogradanštine. S figom u džepu predlagao je antidemokratske sankcije. S kažiprstom na obaraču on ih danas krvavo provodi. S figom u džepu on je svoj esej te osamdeset pete završio rečenicom: »Strahujem od ruševina«. S prstom na obaraču on danas veselo poskakuje na tim istim ruševinama. I to dakako drži za kulturni i civilizacijski napredak. Zar je onda čudno što je susret hrvatske kulture s kompleksom Srednje Evrope bio i ostao čisti nesporazum.

»Karl Kraus posjedovao je dar rano sazrelog koji smrtnu bolest svoje epohe prepoznaje u najsitnijim simptomima; dar, da se od samog početka ne može trpjeti ono što je kasnije nas sve i cijelo čovječanstvo natjeralo da trpimo«, pisao je o Krausovu »proroštvu« Berthold Viertel.

U nas, osamdesetih, ni u Zagrebu ni u Beogradu nije se iskazao nikakav naročiti dar za proročka upozorenja. Hrvati i Srbi, odnosno hrvatski i srpski intelektualci onoga vremena u najvećem su broju, usprkos Krausovom uzoru, ostali slijepi za simptome nadolazeće katastrofe. Nisu je prepoznali jer su sami bili njen simptom. Njihovo bezglavo srljanje u politiku, do kojeg u masovnim razmjerima dolazi pred sam početak rata, osamdeset devete i devedesete, ne može se objasniti naglom erupcijom političkih sloboda. Oni nisu nahrupili u politiku zato da se nauživaju novodošle demokracije, nego zato da se oslobode njima tako teškog intelektualnog i kulturnog rada na koji su, protiv svoje volje, bili osuđeni u komunizmu. U politici se, povjerovali su, ne mora

tako naporno misliti. Politička realnost devedesetih to je u potpunosti potvrdila.

Kakav je međutim bio Krausov odnos prema politici? Premda se nije vezao ni uz koju političku stranku, Kraus je imao relativno jasne političke stavove. Prije izbijanja Prvog svjetskog rata podržavao je federalističku liniju prijestolonasljednika Franza Ferdinanda. Potom, u ratnom razdoblju, on radikalizira svoju kritiku monarhije. U *Posljednjim danima čovječanstva* predmet njegove kritike često je Franjo Josip, kao i njegov nasljednik Karlo. Nakon rata on podržava socijaldemokraciju, ali se početkom tridesetih distancira od ove stranke optužujući ju za nastanak nacionalsocijalizma u Njemačkoj i Austriji. Potom Kraus otvoreno istupa protiv nacionalsocijalizma. Piše *Treću Valpurginu noć*, tekst koji u *Baklji* objavljuje u skraćenoj verziji jer se bojao da bi njegovi informanti u Njemačkoj mogli biti otkriveni i nastradati. Na austrijskoj sceni, u građanskom ratu, Kraus staje na stranu Dollfussa, a protiv socijaldemokracije što je bio veliki udarac za mnoge njegove štovatelje kao što je Canetti na primjer. Dollfuss je za Krausa predstavljao posljednje uporište protiv Hitlera.²

Dakle, u realnim političkim pitanjima Kraus nije bio najspretniji prorok. Njegove konkretne političke simpatije i animoziteti neprestano se mijenjaju. No ipak, postoje i konstante. Primjer je Krausov odnos prema nacionalizmu. On je, čini se, nacionalizam tretirao kao neku vrstu izvanpolitičke pojave. Za njega ne postoji nekakva konkretna politička situacija koja bi mogla opravdati nacionalni osjećaj. Nacionalizam je po sebi protukulturna pojava, nešto s čime se ne može sklapati kompromis, izraz one ljudske i društvene po-kvarenosti koju ne može opravdati nikakva politička racio-

nalizacija. Kraus odbacuje sam nacionalni osjećaj, i to već u njegovoj naizgled najbezazlenijoj formi, takozvanoj čistoj ljubavi prema vlastitoj naciji: »Na šovinizmu nije toliko antipatična odbojnost prema drugim nacijama koliko ljubav prema vlastitoj«. U krajnjoj konzekvenci, Kraus odbacuje patriotizam kao takav. To je došlo do izražaja u njegovu odnosu prema ratu.

Nakon Sarajevskog atentata *Baklju* nije zahvatila ratna euforija iako je Kraus pisao o Ferdinandu, ali ne tonom koji bi na bilo koji način odobravao rat. Nakon što je u ljeto četrnaeste izbio rat, Kraus šuti, da bi tek u studenome izašao u javnost s predavanjem pod naslovom *U ovom velikom vremenu* (In dieser grossen Zeit) izričući ondje svoju najoštriju osudu toga rata. Iz tog teksta potječu one znamenite rečenice o »... vremenu u kojem se pera umaču u krv, a mačevi u tintu. Oni koji nemaju što reći, jer čin ima riječ, govore i dalje. Tko pak ima nešto za reći, neka istupi naprijed i neka šuti!«.

Nakon toga Kraus šuti skoro godinu dana. U listopadu 1915. napokon se pojavljuje *Baklja* potpuno u proturatnom tonu. Taj prvi broj nakon šutnje imao je čak 168 stranica. Otada za vrijeme cijelog rata Kraus neumorno, usprkos cenzuri i denuncijacijama piše i govori protiv rata.

Posebno se okomio na pisanje bečkoga tiska o ratu, a posebice na Alice Schalek, ratnu reporterku *Die Neue Freie Presse* koja je o masakrima na frontu pisala kao o »čišćenju rovova«. Njenu pojavu, njeno pisanje, Kraus je držao vrhuncom onoga što se na njemačkom kaže *Kulturlosigkeit* – potpuna odsutnost kulture. Jednako je osuđivao i držanje intelektualaca koji su se neprestano pozivali na slavnu njemačku kulturu³ da bi je u službi rata istodobno gazili nogama:

«Obrazovani, kad jednom postanu lupeži, jesu doktori lupeštva».

Lupeži i doktori lupeštva svih naših naroda i narodnosti odnijeli su naposljetku pobjedu i doveli nas u rat iz kojeg se još uvijek ne znamo izvući. Primjer Karla Krausa, kolikogod sjajan, nije nam pritom bio od velike pomoći. Njegovim se kulturpesimizmom današnje zlo ne može ni prepoznati a kamoli spriječiti. Pa ipak, kako bismo tek bili bespomoćni pred tim zlom bez Krausova prkosa, bez njegova kritičarskog radikalizma, bez njegova ekstremističkog javnog angažmana, bez uzora njegove intelektualne i društvene hrabrosti u kojoj je ponovo zablistao Kantov duh prosvjedoštenosti – kao jedini putokaz u mraku naše ratne stvarnosti.

Napomene

- 1 O projektu Srednje Evrope vidi naprijed «Kultura širi i ujedinjuje Evropu, zar ne?».
- 2 U ono vrijeme to uopće nije bila usamljena ideja. Sigmund Freud je iz istog razloga također podržavao austrofašizam. Tako u jednom pismu sinu Ernstu on doslovno kaže: «Ili austrijski fašizam ili kukasti križ. U drugom slučaju, moramo bježati; mi se na svaki način želimo dopasti domaćem fašizmu, jer on s nama neće postupati tako loše kao njegov njemački rođak.» Kao što je poznato, u ljeto 1934. Dollfussa su ubili nacionalsocijalisti, a austrofašistička cenzura je zabranila Krausove spise već koncem 1936, samo par mjeseci nakon njegove smrti i nakon sporazuma između nacističkog Trećeg Reicha i režima Kurta von Schuschnigg.
- 3 Thomas Mann u svojim *Betrachtungen eines Unpolitischen* (Razmišljanja apolitičnog čovjeka), napisanim za Prvog svjetskog rata, dosljedno nacionalistički zastupa njemačku kulturu u ratu protiv nacionalne, univerzalističke francuske civilizacije. Mannov kulturpe-

simizam podržava nacionalizam i rat. Kraus odbacuje i jedno i drugo. Za njega je sam rat kulturni bankrot. Upravo na primjeru rata Kraus dosljedno odbija svaku pozitivnu stranu civilizacijskog napretka, posebice napretka tehnike: »Želi li čovjek znati kako izgleda novi rat, dostaje pogled na prazno bojno polje anonimne smrti, na mjesto borbe na kojem nema borbe i na kojem odlučuje slučaj između čovjeka i stroja«.

| Prepoznavanje fašizma |

»Je li u Hrvatskoj ponovo zavladao fašizam?« – zapitao me moderator u razgovoru za jednu njemačku radiostanicu. U to vrijeme, naime, *The New York Times* je objavio članak o političkoj situaciji u Hrvatskoj zastupajući sličnu tvrdnju: preimenovanjem ulica i trgova veliča se u Hrvatskoj ustaška prošlost, sistematski se uništavaju spomenici antifašističke borbe, vlada kult vođe, autoritarnost, neobuzdana nacionalistička mržnja, itd. Premda mi je sve to bilo poznato, ipak nisam mogao jednoznačno odgovoriti na postavljeno pitanje. Nisam mogao ni potvrditi ni negirati ponovnu pojavu fašizma u Hrvatskoj. Problem je bio u samom pitanju. Pozicija s koje je postavljeno učimila mi se licemjernom. Ako fašizam danas, pedeset godina nakon što je navodno definitivno poražen, ugrožava demokraciju tako reći usred Evrope, onda to sigurno nije samo hrvatski problem. Onda također nešto nije u redu ni sa slavnom pričom o konačnoj pobjedi nad totalitarizmom, jedinom pričom u kojoj se, nakon pada Berlinskog zida, reproducira povijesno samorazunijevanje demokratskog Zapada. Ako je Hrvatska doista fašistička, otkuda onda pravo današnjoj Evropi da sebe drži neupitno demokratskom? I da se tako drsko raspituje uokolo o fašizmu kao da to s njom nema nikakve veze?

| Ni da ni ne, nego koliko? |

Slovenski filozof Rastko Močnik* shvaća na prinjer sâmo to pitanje: fašizam — *da ili ne?* načelno pogrešnim. Pravo pitanje, prema njemu, zapravo glasi: *koliko fašizma?* Močnik polazi od toga da je ono što da-

nas nazivamo fašizmom neizostavni element u strukturi modernih kapitalističkih, odnosno demokratskih društava. Slobodno tržište, suprotno liberalističkom mitu o svojoj samoregulativnosti, funkcionira samo zahvaljujući stalno prisutnoj vanekonomske prisili. Stanovita količina nasilja, najčešće državnog, od antimonopolističke intervencije u navodno slobodno tržište, do otvorenog gušenja sindikalnih protesta, nužna je da bi se spriječio kolaps kapitalističkog sistema. Fenomeni ekscesivne fašizacije koji dolaze na vidjelo u tranzicijskim društvima, kao što je slučaj u Hrvatskoj, ne mogu se stoga svesti samo na povijesnu odnosno političku specifičnost pojedine zemlje, nego ih prije svega valja razumjeti kao perifernu nakaznost današnjeg globalnog kapitalizma. Fašizacija je stoga prije izraz bliskosti između zapadnih demokracija i zemalja u tranziciji, nego mjera nesvodive razlike među njima, zagonetni ostatak prošlosti koja je, zamrznuta komunističkim totalitarizmom, uspjela preživjeti svoj poraz četrdeset pete, i koja će, kako se očekuje, tek danas u procesu tranzicije, dakle demokratizacije, biti definitivno potisnuta, politički marginalizirana ako ne i potpuno eliminirana. U skladu s tim shvaćanjem, današnja erupcija fašizma u nekim postkomunističkim zemljama posljedica je opće liberalizacije odnosno demokratizacije. U vrijeme komunizma, naime, sveopća totalitarna represija uspjela je doduše spriječiti otvorenu manifestaciju fašističkih ideja i tendencija, ali time nije dovela u pitanje njihovu latentnu prisutnost. Štoviše, na taj način je onemogućila društvu da ih prepozna kao realnu opasnost i javno se razračuna s njima. Tako je fašizam, kao u nekom stanju duboke zamrznutosti, uspio sačuvati svoju izvornu rigidnost koja je s prestankom komunističke represije tim agresivnije izašla na svjetlo dana. Demokratizacija se dogodila kao

neka vrsta Freudovskog povratka potisnutog. Zabranjene fašističke ideje izašle su na svjetlo dana maskirane upravo onim demokratskim načelima u ime kojih su trebale biti potisnute, dakle, slobodom mišljenja, političkog udruživanja itd.

Ovo shvaćanje današnje fašizacije slijedi veoma jasnu političku i ideološku logiku. Ono najprije implicira da je takozvana demokratska javnost najsigurniji garant protiv svih totalitarističkih, pa tako i fašističkih prijetnji. Samo javno sučeljavanje s fašističkim idejama – koje je spriječila komunistička represija – omogućuje većini ljudi da racionalno uvide superiornost liberalne demokracije i umjesto fašističke svjesno odaberu demokratsku opciju. Slobodna demokratska javnost jedina je u stanju razlučiti društveno dobro od društvena zla, odnosno pravodobno prepoznati fašističku opasnost i mobilizirati demokratske snage za borbu protiv nje.

Tako se realno postojeća demokracija i fašizam, kako nam sugerira to shvaćanje, nužno međusobno isključuju. Totalitarizam kao takav uvijek je izvanjska prijetnja demokraciji, nikada njen imanentni fenomen. Stoga današnja fašizacija nema ništa sa suvremenom demokracijom. Ona je tek buđenje jedne politički i ideološki već prevladane prošlosti koja se do današnjih dana sačuvala samo zahvaljujući zamrzavajućem učinku komunističke represije. U svojim manifestacijama djeluje zastrašujuće, ali realno gledajući zapravo nije ništa opasnija od onih prahistorijskih mamuta koje arheolozi s vremena na vrijeme uspiju iskopati iz sibirskog leda.

Nije teško nazrijeti praktičku motivaciju koja se krije iza ovog shvaćanja. Spomenuti «frizider-efekt» pripisuje se komunizmu uvijek kada demokratski Zapad nema ni adekvatnog objašnjenja ni praktičko-političkog rješenja za erupcije nacionalizama, etničkih sukoba i ratova u postkomuni-

stičkim zemljama. Tako se na idealan način ne samo skida politička i moralna odgovornost za ono što se zbiva u današnjoj Evropi, nego ujedno i zamagljuje upletenost zapadnih interesa u refašizaciju postkomunističkih društava.

Projicirajući opasnost od fašizma u komunistički konzerviranu prošlost, ovo shvaćanje na koncu djeluje u službi upravo onoga fašizma o kojem govori Močnik i koji je neodvojiv od kapitalističke reprodukcije suvremenih zapadnih demokracija. Riječ je o fašizmu čiji je »posmrtni« ži-vot u demokraciji, kako je pisao Theodor W. Adorno, potencijalno opasniji od oživljavanja fašističkih tendencija izvan demokracije.

Vratimo se međutim uvjerenju da je demokratska javnost sposobna pravodobno upozoriti društvo na pojave fašizacije i mobilizirati njegove demokratske snage protiv fašističke eskalacije. Pitanje je naime, je li ona uopće u stanju prepoznati fašizam kao opasnost čak i onda kad se on već realno artikulirao? Na temelju povijesnog iskustva možemo reći da to nije nimalo izvjesno. U tom problemu leži drugi razlog mog odbijanja da jednoznačno odgovorim na pitanje je li u Hrvatskoj ponovo zavladao fašizam. Čak kada bi to i bilo istina, bismo li ga mi, bi li ga demokratska Evropa uopće prepoznala kao takvoga? Je li uostalom ta Evropa uopće svjesna fašističkih tragova u svojim današnjim, naizgled neupitno demokratskim projektima? Uzmimo za primjer proces evropskog ujedinjenja.

U uvodu svoje knjige *Koliko fašizma* Rastko Močnik osvrće se na jednu misao koju je 1995. u časopisu za izbjeglice objavio novinar ljubljanskog *Dela*, a koja se može sažeti otprilike ovako: »Sve evropske države, osim Velike Britanije, bez vidnog otpora poklekale su pred njemačkom silom,

predale se i brzo uspostavile kolaboracionističke režime... Sve današnje članice Evropske unije, osim Churchillove Engleske, i sve njihove susjedne zemlje, bile su četrdesetih godina fašističke države... od fašističkih režima Evropu su oslobodili Englezi i Amerikanci... Zato 9. maja Evropljani mogu slaviti samo oslobođenje od fašizma, ali ne i pobjedu nad njim».

Nešto slično, neposredno po završetku II svjetskog rata, dakle pedeset godina prije ovog podsjećanja na fašističku prošlost ujedinjene Evrope, George Orwell je napisao: »Njemačka godine 1940. nije uspjela samo osvojiti Evropu, nego također ujediniti stari kontinent, stvoriti evropsku superdržavu.«**

Nije nimalo čudno da je Orwell u trenutku pobjede nad fašizmom upozorio na njegova, u tom trenutku potpuno zaboravljena, politička »postignuća«, na njegovu »normalnu«, »pozitivnu« stranu, zbog koje su mnogi bili spremni previdjeti zločinački karakter fašizma. Trauma neprepoznavanja fašističkog zla pratila je Orwella još od prije rata.

| Mein Kampf |

Malo tko se danas sjeća na primjer da je Hitlerov *Mein Kampf* bio objavljen u Velikoj Britaniji u vrijeme kada je ta zemlja već bila tako reći u ratu s Hitlerovom Njemačkom i tek nešto prije no što će biti izložena teškim bombardiranjima nacističkog zrakoplovstva.

U *New English Weekly* u ožujku 1940. Orwell je objavio recenziju engleskog prijevoda Hitlerova *Mein Kampfa*. Riječ je bila o drugom izdanju te knjige koja se ovaj puta pojavila u novim koricama na kojima je stajalo objašnjenje da

će sav profit od njene prodaje ići u korist Crvenog križa. Prvo izdanje, objavljeno samo godinu dana ranije, bilo je uređeno, kako Orwell piše, »s prohitlerovskog stajališta«. To će reći da se godine 1939. u Velikoj Britaniji o Hitleru još uvijek govorilo s poštovanjem. Njegov engleski izdavač, *Hurst and Blackett's*, pokušao je predgovorom prevodioca i ostalim napomenama »ublažiti okrutnost knjige i predstaviti Hitlera u što je moguće povoljnijem svjetlu«. Vlasničke klase bile su spremne oprostiti mu gotovo sve, prije svega zato što je tako uspješno umio obuzdati njemački radnički pokret. U to vrijeme nacionalsocijalizam je, kako za desnicu tako i za ljevicu, predstavljao tek jednu od verzija konzervativizma.

Orwell posebno ističe činjenicu da radikalna promjena Hitlerove slike u javnosti – od konzervativnog političara do opasnog naciste – nema nikakve veze s promjenom njegovih ideja. Naprotiv, u to vrijeme, 1939, već više od petnaest godina nije došlo ni do kakve stvarne promjene u njegovu mišljenju, odnosno njegovim političkim ciljevima. Orwell piše: »... ono što nas zaprepastava je rigidnost njegova uma, način na koji se njegov svjetonazor uopće ne razvija«.

U vrijeme kad piše recenziju Orwellu je, na primjer, samo na temelju čitanja Hitlera potpuno jasno da sovjetsko-njemački pakt ne predstavlja ništa drugo osim stanovite promjene u »redu vožnje«. Prema planu iz *Mein Kampf*a namjera je bila da se prvo razbije Sovjetski Savez, a potom Engleska. »Ali red na Rusiju će doći... i to je, iz onoga što Hitler piše, potpuno izvan sumnje«, zabilježio je Orwell.

Pitanje se nameće samo od sebe: kako su oni koji su predstavljali moralnu i političku svijest svoga vremena, i koji su imali utjecaj na političku moć, ostali u tom povijesnom tre-

nutku slijepi za ono što je Orwellu kao običnom čitatelju *Mein Kampfa* bilo gotovo samorazumljivo? Zar nitko odgovoran u Sovjetskom Savezu nije bio u stanju uzeti Hitlerove riječi, njegove javno objavljene misli, ozbiljno i shvatiti da je rat s nacističkom Njemačkom neizbježan? Koliko života bi bilo spašeno, koliko bi se razaranja i koliko stradanja milijuna ljudi izbjeglo, samo da se odista pročitalo ono što je već bilo napisano!? Riječ nije ni o kakvom proricanju budućnosti. Orwell naprosto čita ono što je bilo napisano i svima dostupno.

Ali kako čita? Svakako ne tako da u trezvenoj analizi slijedi logiku tadašnje realpolitike. *Mein Kampf* Adolfa Hitlera za Orwella je, citirajmo, »... fiksna ideja monomanijaka na koju, kako izgleda, ne utječu nikakvi manevri tadašnjih realnih političkih snaga«. Stvarni sadržaj Hitlerovih vizija za Orwella je slabouman. On se ne može dovoljno narugati ideji buduće »države od 250 milijuna Nijemaca koji imaju dovoljno 'životnog prostora' (koji se proteže do Afganistana ili ondje negdje); ideji užasnog, bezglavog carstva u kojem se u biti nikada ne zbiva ništa drugo osim uvježbavanja mladih muškaraca za rat i neprestanog uzgajanja svježeg topovskog mesa«. Orwell zapravo uopće ne pokazuje zanimanje za Hitlerove ideje, za njegove vizije, ali tim više skreće pozornost na sliku osobe koja govori: »Ja imam viziju...«

Njeга fascinira emocionalna privlačnost Adolfa Hitlera. On uspoređuje njegov *image* sa slikom rassetog Krista. Njemački diktator ostavlja dojam čovjeka koji strašno pati. On je neka vrsta mučenika, žrtve, Prometeja prikovanog za stijenu, junaka spremnog na samožrtvovanje koji se upušta u borbu s nadmoćnim neprijateljima ne imajući gotovo nikakva izgleda na pobjedu. Orwell: »I da ubija nuša, Hitler bi znao kako da ga prikaže kao zmaja. Čovjek stječe dojam... da

se on bori protiv sudbine, da ne može pobijediti, a ipak, kao da na neki način zaslužuje da pobijedi».

Orwell se ne usteže priznati kako snažno na njega djeluje Hitlerova privlačnost: »Imam potrebu otvoreno reći da nikada nisam uspio osjetiti odbojnost prema Hitleru«. Ovo može zvučati blasfemično. Ne osjećati nikakav osobni animozitet, nego naprotiv, čak simpatiju prema tom, kako se često govori, monstrumu u ljudskom liku, nije li to drska uvreda našem moralnom senzibilitetu, dobrom ukusu i zdravoj pameti? Orwell bi vjerojatno odgovorio da ništa od toga, ni moral, ni ukus, ni zdrava pamet, niti pomaže u prepoznavanju fašizma, niti ga je u stanju spriječiti. Fašistički izazov iziskuje od nas radikalnija rješenja. Usprkos svojoj simpatiji prema Hitleru, Orwell zna kako s njim treba postupiti: »Da mi dopadne šaka, sasvim sigurno bih ga ubio«.

Pokušajmo sažeti rečeno: Usprkos svojoj izuzetnoj performativnoj moći, Hitlerove su ideje i vizije u osnovi imbecilne. Imajući u vidu njihov sadržaj, možemo im se samo smijati. S druge strane, Hitlerova je osobna privlačnost neodoljiva, gotovo fatalna. Dočepamo li ga se, možemo ga samo ubiti.

Na ovom mjestu valja se prisjetiti onih stihova Bertolta Brechta koje je Hannah Arendt uzela kao motto za svoju studiju o suđenju Eichmannu u Jerusalemu.***

«O Deutschland, bleiche Mutter!

(...)

Hörend die Reden,

die aus deinem Hause dringen, lacht man.

Aber wer dich sieht, der greift nach dem Messer.«

«O Njemačka, blijeda mati!

(...)

Slušajući govore koji odjekuju iz tvoje kuće,

ljudi se smiju.

Ali tko god te vidi, potegne nož.»

Bertolt Brecht, 1933.

Orwell je sve prije nego pacifist. Jedan od glavnih uzroka usponu fašizma on vidi u hedonizmu koji je zavladao Zapadom između dva rata. On se primjerice izruguje na račun socijalista koji se uzbuđuju kad vide djecu kako se igraju rata s kositrenim vojnicima, ali nikada ne razmišljaju o tome što bi moglo zamijeniti te kositrene vojnike. I socijalizam i kapitalizam ponudili su ljudima bolji život. A Hitler im je, naprotiv, rekao: »Ja vam nudim borbu, opasnost i smrt!« Rezultat je bio da mu je cijela nacija pala pred noge. Hitler je znao da ljudi ne žele samo udobnost, sigurnost, kraće radno vrijeme, higijenu, kontrolu radanja i uopće, *common sense* – oni također žele borbu i samožrtvovanje.

| Prorokovanje fašizma |

U to isto vrijeme – proljeće 1940.

- Orwell recenzira reprint Jack Londonova *The Iron Heel*. U to doba vladalo je opće mišljenje da je ta knjiga na neki način predvidjela dolazak Hitlera na vlast. Orwell se suprotstavljao toj reputaciji knjige. Za njega je ona bila samo priča o kapitalističkom tlačenju. Jack London je prihvatio – intelektualno, naglašava Orwell – glavne ideje marksizma. Ali svojim temperamentom razlikovao se od većine marksista. U nje-

govoj naklonosti prema nasilju i fizičkoj snazi, vjeri u »prirodnu aristokraciju«, obožavanju animalnoga, egzaltaciji nad primitivnim, ima nečega što bi se s pravom moglo nazvati fašističkom crtom.

Što to znači za naše pitanje o prepoznavanju fašizma? Većina marksista, ili kako ih Orwell zove, marksističkih socijalista, upravo je na tom pitanju uglavnom zakazala. Orwell: »U fašizmu nisu vidjeli nikakvu opasnost sve dok se nisu našli pred vratima koncentracionalnih logora«. Jack London, međutim, vjerojatno ne bi napravio tu grešku, uvjeren je Orwell. Njegovi instinkti pravodobno bi ga upozorili na to da je Hitler opasan.

U kakvom je međutim odnosu prepoznavanje fašizma s predviđanjem odnosno proricanjem političkih i povijesnih događaja na temelju takozvanog osjećaja za realnost. Jedan takav slučaj predviđanja povijesnog razvoja Orwell je analizirao nakon rata, u proljeće 1946. Riječ je o Jamesu Burnhamu koji je u svojoj knjizi *Managerial Revolution*, objavljenoj prije rata, pogrešno predvidio čitav niz povijesnih događaja. Tako je prerekao njemačku pobjedu, odgađanje rusko-njemačkog rata sve do konačne pobjede Njemačke nad Britanijom, kao što je, nakon toga, prerekao i poraz Sovjetskog Saveza. Bilo je to u drugoj polovici 1940. kada su Nijemci pregazili zapadnu Evropu i bombardirali Britaniju.

U bilješci napisanoj za britansko izdanje knjige, krajem 1941, Sovjetski Savez je za Burnhama već bio poražen. U to vrijeme Nijemci su bili u predgrađima Moskve.

Predviđanje da će se Sovjeti udružiti s Japancima protiv Sjedinjenih Država Burnham je objavio u prvoj polovici četrdeset četvrte, ubrzo nakon što je zaključen novi Rusko-japanski pakt.

U zimu četrdeset četvrte predvidio je da će Rusi osvojiti cijeli svijet. U to vrijeme Crvena armija ubrzano je napredovala u istočnoj Evropi, dok su se zapadni saveznici zaustavili u Italiji i sjevernoj Francuskoj. I tako dalje... U vremenskom razdoblju od pet godina Burnham je predskazao kako pobjedu Rusije nad Njemačkom, tako i pobjedu Njemačke nad Rusijom. Na temelju racionalnog uvida u razvoj događaja, odnosno osjećaja za realnost, na koji se pozivao? Nipošto! U svakom od tih slučajeva, naglašava Orwell, on je slijedio tek jedan te isti instinkt – instinkt podložnosti trenutnom pobjedniku. Razmišljajući o tim proročkim promašajima Orwell zaključuje da Burnham u svakom trenutku predviđa da će se postojeći trend naprosto nastaviti bez promjene. »To nije samo loša karakterna osobina«, piše Orwell, »to je teška duševna bolest, a njeni korijeni dijelom su u kukavičluku, a dijelom u obožavanju moći, što se ne može u potpunosti odijeliti od kukavičluka«.

Takav stav prema historijskim i političkim događajima koji se manifestira u spomenutom kukavičuku odnosno u obožavanju moći, Orwell pripisuje inteligenciji. Tu je tajna tako upadljive nesposobnosti intelektualaca da na vrijeme prepoznaju fašističku opasnost. Ništa nije nanijelo veću štetu osjećaju za stvarnost od intelektualnog kultiviranja onoga što se zove »realizam«, zaključuje Orwell.

Pokušamo li na temelju rečenoga zaključiti što nam to najbolje pomaže u prepoznavanju fašističke opasnosti, doći ćemo do neobičnih spoznaja:

«Fašizam će tako prije prepoznati oni koji imaju neke bliskosti s njim, nego oni koji odaju dojam sušte suprotnosti fašističkim osobinama;

↳ biti civiliziran, tolerantan, razuman, nije nikakava prednost

u prepoznavanju fašizma. Naprotiv, na njegovu opasnost prije će reagirati »divljak« nego kulturni čovjek, prije ekscentrik, radikal i ekstremist nego takozvani normalni, umjereni, uravnoteženi građanin;

☞ prepoznavanje fašizma nije rezultat intelektualne spoznaje, a još manje sposobnosti racionalnog uvida u realno stanje stvari. Tradicionalna intelektualnost u toj je stvari prije *handicap* nego prednost. Prepoznati fašizam znači prije svega borbeno se angažirati. Riječ je o artikulaciji čiste, iracionalne volje, a ne o spoznajnom aktu;

☞ ideologije, kao što je komunistička odnosno liberalna, nimalo ne pomažu u tom problemu, kao uostalom ni takozvana objektivna politička analiza, bilo da slijedi neku socijalno-znanstvenu paradigmu, bilo da se oslanja na praksom stečeno povijesno iskustvo. Znanje i mudrost nisu u pitanju prepoznavanja fašizma ništa pouzdaniji od nagonskog poriva i dječje naivnosti. Čak naprotiv!

⊖ kukavičluk odnosno fascinacija moći – oboje daleko prisutniji kod intelektualaca nego kod takozvanih običnih ljudi – posebna su prepreka u prepoznavanju fašizma. Ali što je zapravo ta hrabrost koja se ovdje sugerira, odnosno ta hladna, nezainteresirana distanca prema moći? Očigledno je riječ o nekoj vrsti spontane antiautoritarnosti, o stanovitom anarhističkom afinitetu;

☞ fašizam je sila koju obično precjenjujemo. To je ujedno i glavni oblik njegova neprepoznavanja. Ne vide ga upravo oni koji ga uvijek vide u njegovoj nadmoći. Iskreno sažaljenje nad njegovom bijedom prije će upozoriti na njegovu opasnost nego slijepa fascinacija tom opasnošću;

☞ idejni sadržaj fašizma je autentično smiješan. Prepoznat će ga najprije onaj tko ima aktivnoga smisla za humor. Što ne

treba brkati s ironičnom distancom prema društvenoj moći. Njena oholost zasjlepljuje;

Šfašizam se ne prepoznaje da bi se pravodobno pobjeglo od njega. Čovjek mora htjeti, kao Orwell u slučaju Hitlera, brutalno se obračunati s njim, da bi ga uopće mogao zamijetiti.

Iz ovoga je jasno da pravodobno upozorenje na opasnost fašizacije društva sasvim sigurno neće doći od političkih institucija tog društva, kolikogod one demokratske bile. Ni ugledne obrazovne i znanstvene ustanove, solidno integrirani društveni slojevi i pojedinci, odnosno njihove političke, cehovske i ostale civilnodruštvene organizacije neće u toj stvari biti od naročite pomoći. Fašizam za koji oni znaju i koji prepoznaju, fašizam je od jučer i kao takav, nikakva realna opasnost za svijet u kojem žive. Jer taj njihov svijet najbolji je od svih mogućih svjetova, pa kako bi onda mogao biti fašistički?

Samo onaj dio društva, samo oni pojedinci koji su na neki način u konfliktu s društvom u kojem žive, očigledno su spremniji prepoznati fašizam kao realnu opasnost svoje aktualne društvene stvarnosti. Stoga je svako prepoznavanje fašizma nužno i društvena kritika, iako svaka društvena kritika nije prepoznavanje fašizma. Čovjek spoznaje da mu može biti gore ne onda kada mu je dobro, nego naprotiv, tek onda kada mu je neizdrživo i kada ga na životu održava samo još vizija radikalno drugačijeg, boljeg sutra.

Zato nije imalo nikakva smisla plašiti današnju Evropu navodnim razbuktavanjem fašizma u Hrvatskoj. U tom hrvatskom fašizmu nema naime ničega zbog čega bi se evropski fašizam trebao uzbuđivati.

- * Rastko Močnik, *Extravaqantia II: Koliko fašizma?* (Ljubljana: Studia humanitatis. Minora, 1995)
- ** Svi navodi u vezi s Orwellom ovdje iz George Orwell, *The Collected Essays, Journalism and letters*, Volume II i III (London: Secker & Warburg, 1968).
- *** Vidi Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem, Ein Bericht von der Banalität des Bösen* (München: Piper, 1986).

| Auschwitz u Bosni? |

Ima jedna slika bosanskog rata koja je svojom važnošću i utjecajem nadmašila sve ostale. Ona prikazuje grupu izgladnjelih i izmučenih muškaraca kako stoje iza bodljikave žice. Među njima se u prvom planu izdvaja lik jednog do pojasa golog mladića. Ispod njegove napete kože jasno se nazire reljef kostiju. Oči koje se bijele iz mračnih duplji apatično zure u kameru. Živi kostur. U bodljikavoj žici.

Riječ je o kadru TV-reportaže koju je ekipa britanskog ITN snimila u ljeto 1992. u Trnopolju, u sjeverozapadnoj Bosni. Ubrzo nakon što je objavljena, spomenuta je slika obišla čitav svijet dospjevši na naslovnice najuglednijih globalnih medija. Postala je neosporno glavna medijska ikona bosanske ratne tragedije.

Priča vezana uz tu sliku – njen nastanak, način na koji je upotrebljena odnosno zloupotrebljena, kao i njen utjecaj na svjetsku javnost – konfuzna je, baš kao što je konfuzan i čitav rat u bivšoj Jugoslaviji. U njoj je došla do izražaja fatalna upletenost takozvanog pogleda izvana u politička i ratna zbivanja na području bivše Jugoslavije. No ono najvažnije za tu priču je činjenica da iz nje nažalost nitko nije ništa korisnoga naučio. Zastrašujuća otkrića koja je iznijela na svijetlo dana potvrdila su doduše već poznate istine bosanskoga rata, ali nisu bitno promijenile odnos svjetske – zapravo zapadne – javnosti prema jugoslavenskoj katastrofi. To ipak nimalo ne proturječi važnom simboličkom značenju te slike odnosno njenom izvanrednom političkom utjecaju. Ona je naime poslužila kao ultimativni dokaz da u Bosni postoje stvarni koncentracijski logori, što je za posljedicu imalo promjenu raspoloženja međunarodne javnosti: distancirani,

politički skeptični stav kojemu je osim stanovite humanitarne pomoći svaka druga, a pogotovo vojna intervencija bila načelno nezamisliva, počeo se napokon preobraćati u volju za konkretnim angažmanom. Čak je i vojna intervencija na strani jedne od takozvanih zaraćenih strana najednom postala realistična opcija. U tom smislu spomenuta še slika svrstala u red onih slavnihi scena odnosno fotografija koje su svaka u svom konkretnom povijesnom trenutku i mjestu svojedobno potresle svjetsku javnost i pokrenule važne političke promjene. Sjetimo se samo javne egzekucije onog zarobljenog vijetkongova borca kojemu je oficir marionetskog sajgonskog režima pred kamerama ispalio metak u sljepoočicu ili pak slikâ one djece u Sowetu kako se bježeći pokušavaju spasiti od metaka južnoafričke policije.

Vratimo se međutim našoj slici iz Bosne. Još se odijek u javnosti nakon njena objavljivanja nije ni stišao, a već su se pojavile prve sumnje u njenu autentičnost. Navodno je televizijskom timu koji je snimio dotične scene bilo poručeno iz redakcije da se »ne vraćaju bez slika srpskih koncentracionih logora«. Drugim riječima, novinari su bili prisiljeni jednu pretpostavku, unaprijed priznatu kao istinu, na svaki mogući način dokumentarno potvrditi. Da kojim slučajem nisu na terenu našli nikakav stvarni logor, sugerira nam taj stav, morali bi ga, htjeli nehtjeli, sanu izmisliti. To se, ustvrdili su kritičari, doista i dogodilo. Reporteri su doduše stvarno našli na grupu izglednijeh ljudi, ali oni su se na tom mjestu, na kojem su snimljeni, zapravo tek okupljali i ondje su se više manje nalazili gotovo dragovoljno. Ukratko, ne može biti ni riječi o nekom koncentracionom logoru po uzoru na one nacističke, a kamoli o pravom logoru smrti. Sve skupa je dakle obična laž, čista propaganda. Ni ona bodljikava žica

nije bila to što sugerira slika. Zatočenici navodnog logora smrti nalazili su se, tvrde kritičari, zapravo izvan te žice, s njene vanjske strane, na livadi, dok je kamera koja ih je snimala u stvari bila unutra, u tom navodnom logoru. I nikakvog logora također nije bilo, to je bila zapravo obična livada na čijem rubu se doista nalazila bodljikava žica, ali ta žica bila je zapravo samo ograda nekog tamošnjeg magacina, a navodni zatvorenici bili su na livadi s vanjske strane žice, a ne unutra u logoru.

Je li dakle na slici riječ o koncentracionom logoru ili o običnoj livadi? O istini ili propagandi? To pitanje naposljetku je završilo na sudu. Godine 1996. engleski časopis *Living Marxism* optužio je televizijsku kompaniju ITN za lažno izvještavanje o ratu u Bosni i Hercegovini. U središtu optužbe upravo je spomenuta slika odnosno televizijska reportaža koju je ITN tim napravio kolovoza 1992. u Trnopolju. Na tu javnu objedu za falsificiranje činjenica ITN je uzvratio sudskom tužbom za klevetu. Sud je na koncu donio presudu u korist ITN utvrdivši da njegovi reporteri nisu lagali kada su javnosti predočili užas srpskih koncentracionih logora u Bosni. *Living Marxism* nije uspio dovesti na sud ni jednog jedinog svjedoka koji je tog kolovoza 1992. bio u Trnopolju i koji bi mogao posvjedočiti da ondje nije bilo nikakva logora, nego da je sve skupa bila tek obična livada.

Time izgleda da je priča o našoj slici okončana. Pokušaj klevete osujećen je, čast profesionalnih novinara spašena, a definitivna istina napokon utvrđena.

Onaj živi ljudski kostur koji se našao u središtu scene iz Trnopolja, Fikret Alić mu je navodno ime, uspio se spasti iz bosanskog ratnog pakla. Kao izbjeglica završio je u Danskoj. Uvijek kada razgovara s novinarima, kako kaže jedna

anegdota, on se ispričava što se udebljao tridesetak kila i što ne izgleda onako kao na slici koja ga je učinila svjetski poznatim. Njegova nesreća u novom životu druge je naravi, ljubavne naime. Brak koji je sklopio s jednom Dankinjom propao je, jer su one, Dankinje, kako on, navodno, ne propušta naglasiti, »hladne kao zmiје«.

Je li međutim ovaj tragikomični *happy end* i konačna istina priče o bosanskim koncentracionim logorima, o tamošnjem ratu i odnosu svjetske javnosti prema njemu? Jesmo li, spoznavši da je u Trnopolju bila riječ o logoru a ne o livadi, definitivno razlučili istinu od laži, dobro od zla bosanskoga rata?

Vratimo se spornoj slici odnosno kontroverznoj priči o njenom nastanku i utjecaju. Zašto je upravo njoj uspjelo da u očima svjetske javnosti postane reprezentant cijele bosanske katastrofe?

Zlo je očigledno prepoznato tek onda kada je poprimilo lik već viđenog zla. Tek kada su logori u Bosni prepoznati kao replika nacističkih logora smrti, bosanska je tragedija privukla stvarni interes svjetske javnosti i potaknula ljude širom svijeta na identifikaciju sa stradanjima žrtava jugoslavenskog ratnog rasula. Stoga nije nikakvo čudo da se cijele spor oko autentičnosti reportaže iz Trnopolja opsesivno uhvatio teme bodljikave žice, odnosno pitanja, s koje njene strane su se nalazili oni živi ljudski kosturi, jesu li oni bili u logoru ili na livadi. Tako je stvoren dojam da se upravo na tom pitanju odlučuje istina rata u Bosni. Kao da je ta istina do tog trenutka bila sasvim neizvjesna.

Jedan od autora reportaže u svom je svjedočanstvu o cijelom slučaju, objavljenom u *The Guardianu*, ispričao kako su reporteri ITN, prije no što su dospjeli do Trnopolja, po-

sjetili srpski logor Omarsku. Ondje su, kako piše, vidjeli malo ali dovoljno. One iste ljudske kosture kakve su kasnije sreli u Trnopolju. Omarska je nedvojbeno bila neka vrsta logora smrti, mjesto mučenja i ubijanja nedužnih civila. Trnopolje međutim, kako naglašava novinar, bilo je marginalno, ne toliko stravično mjesto, u koje su zatvorenici dopremeni iz drugih logora da ondje čekaju na konačnu deportaciju.

Iskustvo spoznavanja istine bosanskog rata do kojeg je došao spomenuti novinar vrijedi u osnovi i za način na koji je svjetska javnost tražila i nalazila istinu jugoslavenske katastrofe. I prije naime nego je ta istina konačno prepoznata i spoznata, znalo se sasvim dovoljno. Bilo je dovoljno činjeničnog materijala, dovoljno pouzdanog osobnog svjedočanstva, dovoljno teksta, slika, reportaža i filmova da bi se shvatilo što se zbiva na području bivše Jugoslavije; da bi se shvatila ozbiljnost političkog zapleta koji je doveo do rata; da bi se osjetila strahota ljudske tragedije u koju su gurnuti milijuni nevinih; bilo je dovoljno mogućnosti i dovoljno očiglednih razloga ne samo da se pruži humanitarna pomoć žrtvama rata (koju su »zaslužili« kao da su žrtve kakve prirodne nepogode), nego da se izrazi jasna politička solidarnost s onim snagama u bivšoj Jugoslaviji koje su se, kolikogod neznačajne i nemoćne, principijelno ipak suprotstavljale zlu. Politička solidarnost znači ovdje solidarnost sa sasvim određenim političkim stavovima i njihovim reprezentantima i kao takva, pretpostavka je svakog angažmana, svake pomoći, moralne i materijalne, političke i vojne. Njena osnovna karakteristika je politička pristranost i stoga nema ništa zajedničko s takozvanim humanitarnim pristupom koji se načelno ne miješa u političke stvari i koji inzistira na svojoj apriornoj neutralnosti. Humanitarizam se iscrpljuje u pomoći takozvanim

nedužnim, pasivnim žrtvama političkih sukoba i ratova ne uplićući se u djela i nedjela političkih aktera na terenu. On nikada nema posla s ljudima kao političkim bićima, nego uvijek i isključivo sa žrtvama u njihovoj apstraktnoj apolitičnosti.

Vidljive ljudske patnje bilo je dakle i u Omarskoj napretek. Ali ona je bila politički nijema. Tek je trnopoljska inscenacija zla progovorila političkim jezikom; tek je ona omogućila artikulaciju političke solidarnosti s patnjom ljudi u Bosni. I to zahvaljujući upravo onom elementu koji je tu specifičnu patnju poopćio i sveo na jednu već viđenu i svima dobro poznatu patnju; koji je zlo uzrokovano rasulom Jugoslavije i političkim silama – prije svega srpskim, a zatim i hrvatskim nacionalističkim projektima – oslobođenim tim rasulom, izravno povezo sa zlom nacističkog terora odnosno onoga što danas podrazumijevamo pod evropskim fašizmom i totalitarizmom uopće. Pogled izglednjelog logorskog zatočenika koji kroz bodljikavu žicu bespomoćno zuri u nas z zvao je naime jednu sasvim određenu reminiscenciju i pokrenuo sasvim određen mehanizam identifikacije – onaj koji je omogućio promatraču da se automatski poistovjeti sa subjektom antifašističke volje: »Nikada više Auschwitz!« to je ono na što asocira Trnopolje.

Utoliko kritičari ITN reportaže imaju u neku ruku pravo. Točno, reporteri ove britanske televizijske kompanije uopće nisu tražili aktualnu istinu bosanskoga rata. Ona je u notornom smislu ne samo njima nego i svima ostalima već bila poznata. Ono što su tražili, i što u Omarskoj i pored sve one gonile istine nisu našli, bio je element koji bi omogućio toj istini neki oblik političke artikulacije. Taj element je upravo slika izglednjelog logoraša koja u njihovoj reportaži

funkcionira kao citat. Tek je taj citat, kopiran iz jednog prošlog povijesnog razdoblja, ono što istinu bosanskog rata odnosno novinarsku priču o toj istini čini politički priopćivom. Stoga se u čitavom sporu oko autentičnosti ITN reportaže iz Trnopolja uopće nije radilo o istini i laži aktualnog povijesnog događanja, o istini i laži realnog ratnog zločina, nego o korektnosti odnosno nekorektnosti jednog citata. Je li to što vidimo u Bosni ponovno probudeni fašizam za koji smo vjerovali da je pobijeden u Drugom svjetskom ratu? Jesmo li opet previdjeli i potcijenili njegovu opasnost kao svojedobno u Münchenu? Zar ćemo dopustiti novi Auschwitz?

Makar ovaj način razmišljanja bio u proturječju s realnošću, zaključit će pragmatička logika, nema mu se što prigovoriti dok god služi kao dostatna motivacija za intervenciju. Nije važno što Trnopolje nije Auschwitz. Važno je da oni koji posjeduju stvarnu moć napuste pasivni stav neutralnog promatrača zla i konačno upotrebe svoju moć protiv toga zla. Nije bitno jesu li oni nesretnici iz Trnopolja sudbinski srodnici logoraša iz Auschwitz, bitno je da se oni oslobode.

Ova pragmatička logika koja se doimlje savršeno realistično, zakazala je međutim upravo u onomu što je njeno ultimativno opravdanje: umjesto da potakne svjetsku javnost i glavne aktere globalne političke scene na konačno razrješenje jugoslavenskog političkog zapleta – čija je kulminacija ništa drugo nego ovaj sada već gotovo desetgodišnji rat – prepoznavanje bosanskog odnosno jugoslavenskog zla kao povijesne replike nacifašističkog terora djelovalo je na njih, naprotiv, demobilizatorski.

Nacifašizam, kao ideologija i konkretna politička praksa, predstavlja za današnji demokratski svijet neprijatelja od jučer i to neprijatelja kojega je taj slobodni demokratski svijet

odavno već porazio. Utoliko je nerealno očekivati od suvremene, a to znači prosvijećene i racionalne demokratske svijesti da krene u ozbiljan obračun s utvarama prošlosti. Umjesto da potakne demokratske snage na akciju, »Auschwitzalarm« blokira njenu volju, umrtvljuje njene senzore i u cjelini zatupljuje demokratski politički um jasno razotkrivajući njegov puko retrospektivni, dekadentni karakter. On nije poziv na odlučni obračun sa suvremenim zlom, nego tek efikasno sredstvo njegova normaliziranja. U njemu se ogleda udobna vizija jednog svijeta koji vjeruje da je ono najgore odavno već iza njega.

Slike iz Trnopolja, usprkos svom zgražanju demokratske javnosti nad užasom koji su iznijele na svjetlo dana, nisu bitno promijenile tijek zbivanja u Bosni odnosno bivšoj Jugoslaviji. One su doduše uspjele, kao što kaže fraza, probuditi uspavanu savjest demokratskog Zapada. Ali samo zato da bi njegova stvarna politička odgovornost za zbivanja u bivšoj Jugoslaviji mogla nastaviti da spava. Nakon Trnopolja nije se samo dogodila Srebrenica kao politički koncept neintervencije, nego i Kosovo kao intervencija bez političkog koncepta. U oba ta slučaja, kao uostalom i drugdje na području bivše Jugoslavije, naposljetku su priznata sva politička postignuća onog realnog zla oko kojega se savjest demokratskog Zapada tako glasno zgražala i protiv kojeg je krenula u tu intervenciju. Etničko čišćenje postiglo je gotovo sve svoje političke ciljeve.

»Nikada više Auschwitz,« taj poklič demokratske odlučnosti tako patetično proklamiran pred slikama trnopoljskog užasa još je uvijek uključivao hladno kalkulantsko dopuštenje: »Ako može Trnopolje, može i Omarska, Srebrenica... može etničko čišćenje«. Zlo koje se jednom dogodilo u

Auschwitzu istrgnuto je iz svog povijesnog i političkog konteksta i sublimirano u lik ultimativnog političkog zla. Tako je paradoksalno upravo zbog svoje univerzalizacije postalo ubikvitarno, primjenjivo na svakom mjestu i u svakom vremenu. Ali ne zato da spriječi svoje realno ponavljanje, nego zato da maskira i tako omogući neometanu realizaciju novih sasvim specifično uzrokovanih zala suvremenog svijeta.

U poistovjećenju Trnopolja s Auschwitzom ipak nema nikakve laži. Naprotiv, ono iznosi na vidjelo istinu, ali ne istinu bosanske ratne realnosti, nego istinu političke nemoći zapadnih demokratskih sila. Dugo zazivan i pod pritiskom javnog mnijenja, probuđenog trnopoljskim i sličnim slikama, napokon iznuden prijelaz iz pasivnog promatračkog stava u aktivni angažman, tu je nemoć samo potvrdio. Tako-zvana humanitarna intervencija – u svim njenim oblicima od zbrinjavanja izbjeglica do NATO bombardmana – niti je odlučila rat niti razriješila politički zaplet koji je doveo do njege. Ali je zato pomogla Zapadu da pobjegne od svoje političke odgovornosti za taj rat. Uloga košmarne vizije Auschwitza u Bosni u tom je pogledu odlučujuća. Ona nije probudila demokratsku svijest Zapada iz njena indolentnog drijemeža zato da ju napokon suoči s realnošću jugoslavenske ratne katastrofe, nego zato da ju poštedi suočenja s istinom jedne daleko gore traume koja se najavila u toj viziji: koncentracioni logori kao ultimativno zlo dvadesetog stoljeća nisu se dogodili zato što demokratska svijest nije znala za njih odnosno za zločinačke namjere političkih snaga koje su te logore podizale, nego zato što ta demokratska svijest nije imala konceptualne sposobnosti ni političke volje da ih spriječi. To u punoj mjeri vrijedi i za Trnopolje, Srebrenicu odnosno sve slučajeve konceptualno najavljenog, politički otvoreno pripremanog i

primjenom svakovrsnog terora realiziranog etničkog čišćenja u proteklih deset godina na području bivše Jugoslavije. Sve se unaprijed znalo, ali se usprkos tome ipak dogodilo.

Intervencija dakle nije ništa drugo nego bijeg u stvarnost od istine vlastite krivnje koja se objavila snoviđenjem Auschwitzta u Bosni. Ona je omogućila Zapadu da usprkos svoj kontrafaktičnosti, upravo u samoj realnosti do kraja odsanja svoj san o definitivnoj povijesnoj pobjedi liberalne demokracije nad svim njenim totalitarnim neprijateljima i svima u suvremenom svijetu uopće još zamislivim oblicima političkog zla. Tek je taj san omogućio demokratskom Zapadu ne samo da se napokon aktivno suoči s političkom realnošću jugoslavenskog rata, nego i da u svom trijumfalizmu, koji ne zna ni za krivnju ni za strah, izbjegne sučeljavanje s realnošću onog pravog užasa – mogućnosti da Trnopolje nije tek doduše dovoljno strašno ali ipak samo minorna replika Auschwitzta, otrcana kopija jučerašnjeg zla, nego simptom jednog mnogo goreg zla koje nam u Bosni ostavlja svoju poruku iz nikome poznate budućnosti.

Odlazak

Poredak kulture

| *Kulturalizacija politike* |

| Ispravna mržnja |

Nakon rata prekasno je za ljubav. Ne zato što je rat uništio pretpostavke za ljubav među ljudima, nego zato što je ljudima postalo jasno da ta toliko zazivana ljubav među njima nikada i nije mogla spriječiti rat. Pitanje koje ih dakle muči, nije: zašto se nismo dovoljno voljeli, nego: zašto se nismo znali ispravno mrziti. Ovo zvuči kao paradoks, naročito dobrohotnom promatraču sa strane. Nije li ljubav ono što povezuje ljude, što kao onaj Platonov Eros teži sjedinjenju razdvojenoga; i nije li mržnja to što vodi u razdor i razaranje? Je li društvu izmrcvarenom ratom ista preče od poticanja zajedništva među njegovim članovima, i nije li to društvo napokon sito agresije, razdvajanja i mržnje?

Ništa od toga! Danas nakon rata (nakon?) razloga za mržnju ima još i više. Osvrne li se trezven čovjek iza sebe na onu gomilu leševa i ruševina njemu će prije zaškripati zubi od bijesa nego što će mu poteći suze od žalosti i tuge. Tko je taj koji je to učinio i gdje je on? I uopće, kako je do toga došlo?

U razdoblju intenzivne dekadencije jugoslavenskog komunizma, osamdesetih godina, posvuda je splašnjavala stara mržnja. Vanjskih neprijatelja više nije bilo na vidiku, svjetske sile i važnji susjedi bili su ili dobronamjerni ili oslabljeni. Za klasne antagonizme više nitko nije mario, a komunisti su se već naveliko ponosili silnim brojem tehnokrata i menadžera u svojim redovima. Ubrzo se urušio i front prema najljucem unutrašnjem neprijatelju, nacionalizmu. Jedan dio komunističke nomenklature, onaj autentično liderskih ambicija i još nezasićen vlašću, odlučio je stupiti s nacionalizmom u brak iz računa (brak iz računa je također vrsta ljubavi). Vištalna nevjesta obećavala je čaroban miraz: neiscrpnu političku energiju na čijim se valovima moglo odsurfati u buduć-

nost. Na paroli besklasnog društva ionako se više nije mogla mobilizirati nikakva masa, nizašto i nizakoga. Ali naizgled naivna cura pretvorila se u neukrotivu goropadnicu. One komunističke lidere koji su je objahali, nacionalistički valovi i danas nose, a da nitko, a ponajmanje oni sami, ne zna kamo. Onaj drugi dio komunističke političke elite otkrio je da su i nacionalisti ljudi, isprva se nečkajući pripustio ih je polako u javnost, a potom i osigurao demokratske uvjete u kojima im je, na način *fair playa*, mirno prepustio vlast. *All is fair in love and war*, kaže stara poslovice. Mnogi međutim zaboravljaju da ona vrijedi i za politiku. Čovjekoljublje i demokratičnost ovih komunista bili su samo izraz njihove slabosti. Da je to tako, najbolje potvrđuje činjenica da njih danas na relevantnoj političkoj sceni više nema.

Da, osamdesetih se u jednom trenutku učinilo da je nadolazeća demokracija takav oblik društvenog uređenja koji u ljudima potiče njihovu bolju, plemenitiju stranu, da je demokracija neka vrsta organizirane društvene ljubavi. Bilo je to vrijeme svojevrsnog vakuuma u kojem stare mržnje više nisu važile dok se nove još nisu uspjele u potpunosti razviti. Interregnum u neku ruku, u kojem je apsolutnu vlast imala samo nada.

| Sarajevo: Otvaranje drugog fronta |

Nekoliko godina kasnije u opkoljenom, svakodnevno bombardiranom Sarajevu jedna je grupa građana došla na ideju kako da na novi način objasni svoj tragičan položaj. Bili su to ljudi koji iz različitih razloga nisu odgovarali idealnom tipu sudionika jugoslaven-skog rata – oni ili nikako nisu u čistom vidu pripadali nekoj

od etničkih skupina uključenih u rat (što nije teško u Bosni gdje je gotovo jedna trećina brakova bila etnički miješana), niti su svoj društveni identitet izgradili na mržnji prema drugoj naciji. Ukoliko ratna zbivanja u bivšoj Jugoslaviji na bilo koji način zaslužuju da ih smatramo povijesnima, onda su ti ljudi bili neka vrsta povijesnog otpada, suvišak bez mjesta u promijenjenom svijetu. I kao takvi dakle, došli su na ideju da je to što im se događa zapravo posljedica iskonske mržnje koju stanovnici sela gaje prema stanovnicima grada. Istupajući s tom idejom oni su namjeravali otvoriti novi front. Ne više Srbi, Hrvati i Muslimani u međunacionalnom ratu, ne više apstraktna demarkacija između dobrih i zlih – sada je povučena linija jednog novog antagonizma koji je ovim povijesnim nesretnicima nudio više od ponižavajućeg samosažaljenja žrtve i koji je njihovoj borbi za goli opstanak osiguravao neki povijesni smisao, simbolički ih vraćao u krilo općčovječanske povijesti koja ih je, kako je izgledalo, kao zanemarivi otpadak već bila otpisala. Sada su stajali na vratima grada Sarajeva kao na braniku (svjetske) civilizacije pred najezdom divljaka i barbara s okolnih brda. Njihova borba dobila je smisao, njihova sudbina više nije bila puki slučaj. Čak je i eventualna smrt zadobila na razložnosti. Moglo se poginuti ne samo od nečega nego i za nešto. Ne samo od srpskog snajpera, nego i za dobrobit civiliziranog čovječanstva u njegovoj obrani od ljudski manje vrijednih divljaka. Agresor je također izgubio svoj etnički identitet – napadači nisu više bili naprosto Srbi, nego »papci« (pogrdan naziv za brđane iz okolice Sarajeva) – pa ga se moglo mrziti selektivnije ali i univerzalnije.

Pretvaranje fenomena urbanosti u oblik grupnog identiteta izraz je očajničkog pokušaja jednog dijela sarajevskog građanstva da parira apsolutnoj dominaciji etničkog

identiteta. Riječ je o prvom relevantnom pokušaju da se posvuda dominantna nacionalistička paradigma napokon zamijeni nekom drugom; prvom ozbiljnijem naporu da se društvo konstituirano oko nekog drugog, nenacionalnog, nereligijskog antagonizma koji bi povrh toga bio poopćiv odnosno komunikativan te tako doskočio onoj najbolnijoj izolaciji opkoljenih Sarajlija, njihovoj simboličkoj odsječenosti od svijeta. Ne zaboravimo, ono najstrašnije nije bilo naći se u klopki vojnog okruženja, nego u rupi neshvatljivog besmisla.

| Beograd: javna smrt grada |

»Geto – tajni život grada«, naslov je kraćeg filma dvaju beogradskih filmskih autora u kojem jedan mladić u lutanju Beogradom reflektira o svom životu i životu svoga grada u razdoblju jugoslavenskog rata. Njegovi generacijski prijatelji najvećim dijelom su emigrirali i on premda razumije njihove razloge ipak ih okrivljuje za izdaju jer su pobjegli »od borbe za grad«. Naime upravo je taj grad Beograd žrtva »kriminalaca i izroda«, a prije svega ljudi koji ne pripadaju gradu i koji su došli izvana, zauzeli taj grad i preoteli ga od njegovih stanovnika. »Ovo je Beograd, grad koji s nekadašnjim glavnim gradom bivše države nema više ništa zajedničko«, kaže glas u *offu* i prati junaka u njegovu silasku u velegradsko podzemlje. Ondje u opskurnim podrumskim prostorima, u nekoj vrsti paralelnog svijeta, odvija se onaj autentični – kulturni – život nekadašnje metropole. Ondje sviraju pravi bendovi, pravi rock'n roll za mladu urbanu publiku, rade umjetnički fotografi, vježbaju plesne grupe itd. Gore na površini vlada gradu tuđ element koji je uništio urbani identitet grada i pretvorio svjetsku metropolu u

žalosnu provinciju. Horde agresivnih primitivnih došljaka (riječ je dakako o masi izbjeglica koje je u grad natjerala ratna nužda) potisnule su pitonu, autentični, građanski, urbani clement u podzemni geto grada u kojem se on sada herojski bori za goli opstanak.

Kao u Sarajevu, tako i u Beogradu, urbanost kao oblik građanskog identiteta posljednja je linija obrane onog povijesno i politički poraženog i odbačenog dijela društva koji sebe nije prepoznao u paradigmi (među)nacionalnog sukoba. Ali dok je u Sarajevu, u sasvim konkretnoj ratnoj situaciji, antagonizam urbanog i seljačko-primitivnog u funkciji očajne, ali vitalne, obrane ljudskog dostojanstva, u Beogradu, tek posredno zahvaćenom ratom, on je moment dekadentne, nostalgичne rezignacije, oblik pristanka na neizmjenjivu sudbinu. Glas u filmu govori o pismima koja mladić razmjenjuje sa svojim sugrađanima koji su se u međuvremenu kao emigranti razišli po svijetu, o pismima u kojima se ne spominju »politika i osjećaji, jer su obje teme tako bolne da ih se jednostavno ne dotičemo«. Povlačenje u urbani identitet ovdje je oblik bježanja od stvarnosti, pristajanja na pasivno rezignirani odnos prema zbivanjima koja su potpuno izvan moći pojedinca, društva i samih stanovnika toga grada. Urbani geto Beograda je umjetna enklava u stvarnosti koja se više ne osjeća i o kojoj se više ne misli. Dok je urbanost u Sarajevu još uporište ljudskog dostojanstva s kojega se pruža junački otpor i u kojem se naspram svijetu još zahtijeva podrška, razumijevanje i priznanje, u Beogradu je ta urbanost već slika golog poraza, nostalgичnog beznađa. Glas mladića u filmu: »Doživljavam sebe samo još kao dobro očuvanu fasadu. Unutra srce, živci i krv starca... sve potrošeno... ali osjećam ludu želju da se stara vremena ponovo vrate... da se ovdje sve

promijeni kako bi ovo ponovo postao moj grad... ali shvaćam da je sve izokrenuto i da nema povratka.« Na koncu pokušaj refleksije bogradskog mladića završava u banalnoj dihotomiji Dobra i Zla. Uzrok društvene propasti koja je zahvatila Beograd i srpsko društvo on naposljetku vidi u pobjedi đavla nad bogom. Bog je zaboravljen i u tome je sav problem. Ružna stvarnost uništenog grada, ponižene i upropaštene urbanosti, kazna je za zaborav boga.

| Zagreb: urbanost kao konformizam |

Pokušaj hrvatskih vlasti da ujesen 1996. onemoguće rad zagrebačkog Radija 101, lokalnog medija veoma popularnog naročito među mladeži, izazvao je neočekivani revolt građana i po prvi puta od osamostaljenja hrvatske države izveo ih na ulice. Masa je na glavnom trgu provela doduše samo jedno veče, njenom je konkretnom zahtjevu – da vlast omogući rad ovoj gradskoj radiostanici – udovoljeno, ali je ovaj incident ipak zadobio u javnosti značaj simboličkog šoka. Hrvat je protestirao javno protiv Hrvata! Tako nešto u hrvatskoj svijesti do kraja zaočupljenoj idejom potpunog nacionalnog jedinstva nije shvaćeno kao nešto normalno. Naprotiv, zahtijevalo je dodatno objašnjenje. Jedan opozicijski političar, inače lider hrvatske socijaldemokratske stranke (kako sebe, reformirane, vide bivši komunisti) događaj je objasnio upravo onako kako je to masi odgovaralo: »Radio 101 postao je kultni simbol urbanog, građanskog (purgerskog), modernog, slobodarskog, europskog i demokratskog Zagreba«, u čiju zaštitu su ustali autentični građani »...kojima je dosta seoskoga, primitivnoga, konzervativnoga 'silovanja' i poseljačivanja Zagreba«.

Tako je prvi puta u novoj hrvatskoj državi artikuliran neki unutardruštveni, unutarnacionalni antagonizam s ambicijom da u sebi objedini sva proturječja kojima je izloženo poratno hrvatsko društvo. Sam Radio 101 već se bio profilirao kao zaštitnik autentičnog urbanog identiteta Zagrepčana. Njegovo dugogodišnje huškanje (kroz viceve, upadice ili otvorenu sprdnju) koje je izvorno bilo upereno protiv Srba, u međuvremenu se, uz istu neskrivenu ksenofobiju i agresivnost okrenulo protiv došljaka, provincijalaca, ljudi koji su se našli u velegradu ili zbog ratne nesreće (prognanici iz okupiranih dijelova Hrvatske) ili kao ratni dobitnici (falangisti nacionalne revolucije, najčešće iz Hercegovine koji su u Zagreb došli naplatiti svoje ratne zasluge). Antagonizam finih građana vs primitivnih seljaka zapravo je idealno rješenje za konfliktnu situaciju u kojoj se našlo hrvatsko društvo. Ta demarkacija omogućila je upravo genijalan spoj konformizma i rebeliranja te ujedno ponudila suvislo obrazloženje za sve nečeste koje je sa sobom donio rat. Jer taj šav po kojem je sad najednom počelo pucati današnje hrvatsko društvo, onaj je isti po kojem je svojedobno puklo i jugoslavensko društvo – ne po nacionalnoj razdjelnici, kako se na prvi pogled čini, nego po logici utemeljenja identiteta kroz isključenje onog drugog, stranog, tuđeg. Taj autentični urbani građanski element, koji sada izgurava iz svog okrilja seljačke pridošlice i uljeze, onaj je isti koji je u šovinističkoj euforiji u ime svoje tisućljetne europske, kršćanske kulture izbacivao primitivni balkanski element oličen u Srbima i srpskoj manjini u Hrvatskoj. Danas, porobljen od svojih vlastitih hrvatskih primitivaca koje je svojedobno doveo na vlast s ciljem da izbacе one druge, Srbe, ovaj samopostavljeni urbani identitet ponavlja, s novim/starim antagonizmom isto što je činio i prije. Zagrep-

čani su tako masovno izašli na ulice jer im se pružila mogućnost da isticanjem svog urbanog antagonizma prema došljacima postanu demokrati, Evropljani, kulturni, civilizirani i moderni, a da istodobno ostanu u svojoj ksenofobičnosti i šovinizmu jednako primitivni i provincijalni kao što su to bili prije i za vrijeme rata.

Nigdje kao u Zagrebu nije tako jasno došao do izražaja ovaj konformistički karakter antagonizma urbanog i seljačkog identiteta.

| Litost |

Jedna od priča u Kunderinoj »Knjizi smijeha i zaborava« nosi naslov *Litost*. Iza ove, inače teško prevodive riječi, stoji osjećaj koji je, kako Kundera kaže, »...sinteza mnogih osjećaja: žalosti, saučešća, čežnje i samoprijekora.« Litost je stanje ispunjeno patnjom, izazvano pogledom na iznenada otkrivenu vlastitu bijedu. Ono funkcionira kao dvotaktni motor. Iza osjećaja patnje slijedi želja za osvetom. Cilj osвете je postići da se partner pokaže podjednako jadnim. Kundera: »Muškarac, doduše, ne zna plivati, ali išamarana žena plače. Mogu se prema tome osjećati ravni jedno drugom i nastaviti s ljubavlju.«

Čini se da posezanje za antagonizmom urbanog i seljačkog na području bivše Jugoslavije u razdoblju upravo prohujalog međunacionalnog sukoba i rata ima stanovite veze s ovim, izvorno češkim, osjećajem. Nacionalizam je bez dvojbe ideologija (malo)građanina, ali njegova praktičko-politička realizacija potrebuje angažman najširih narodnih slojeva. Populizam se proizvodi elitistički, u sasvim urbanim prostorima: od intelektualnih salona do pozornice nacionalnog

teatra, na fakultetima i akademijama, ministarstvima, sekretarijatima i redakcijama, u sivoj moždini društva koja se udobno smjestila u – gdje bi drugdje – glavni grad. Kad jednom međutim izađe na ulice i krene dalje, na polja oko grada, u pravilu poprima značajke koje više nemaju ništa zajedničko s onim čistim, sublimnim idejama slobode i dobrobiti u ime kojih je krenuo na pohod. Polja oko grada prljaju gradske ideje, a bojna polja prljaju ih apsolutno. Uostalom, već je odavno poznato da manipulacija u konkretnoj političkoj situaciji nikada nije potpuna. Marionete su svojeglave i kapriciozne, u svakom slučaju prečesto izvan kontrole, kao što su izvan kontrole i povijesne posljedice svake, pa čak i one najdirigiranije političke akcije.

Ova, po sebi veoma trivijalna logika, odigrala je svoju ulogu i u političkim i ratnim zbivanjima na tlu bivše Jugoslavije. Sile angažirane na realizaciji građanskih nacionalističkih ideja ovladale su i svojim pokretačima te ih danas sramote, ponizuju i realno sve više udaljuju od njihovih ideala. Naš grad je poseljačen, nad nama je izvršen urbidicid, oplakuju svoju sudbinu u očajničkom samosažaljenju građani, impotentno se i dalje podajući rabijatnom primitivcu kojeg su doveli na vlast zato da se za njih nesebično žrtvuje i tako ih do vijeka usreći. Išamarana dama iz fine kuće prigovara – kroz suze – svom sirovom grubijanu da on ne zna jesti nožem i vilicom. Mogu se prema tome osjećati ravni jedno drugom i nastaviti s ljubavlju. Čista litost, zar ne?!

Antagonizam urbanog i seljačkog na koji se danas navino optimistički počelo gledati kao na novo, društveno produktivnije i konstruktivnije proturječje koje će zamijeniti beznadnu i do kraja destruktivnu suprotstavljenost nacija na bivšejugoslavenskim prostorima samo je još jedna samoob-

manjujuća iluzija. On je tek još jedan izraz perverzne i glupe socijalne ljubavi koji ni na trenutak ne napušta nacionalističku paradigmu harmonične zajednice. Na tom antagonizmu ne da se zasnovati nikakva konstruktivna društvena mržnja, a upravo je ona danas najpreča potreba. Njezinu paradigmu tek treba osmisliti.

| Politička logika kulturalizacije: beogradske demonstracije 1996/1997 |

| Čak su i Srbi shvatili... |

Svatko tko ima bar malo intelektualne senzibilnosti morao se ozbiljno začuditi nad reakcijom zapadne javnosti na beogradske demonstracije zimi devedeset šeste na devedeset sedmu. Kakav neočekivani obrat! Godinama se na jugoslavensku klaonicu gledalo s visoka kao na beznadnu nakazu civilizacije. Izrazima kao »sve su to životinje, čisti barbari« (Jacques Chirac) ili »sve su to kanibali« (jedan predstavnik *Foreign Office*)¹, zapadni su političari dobacili svojoj javnosti *Leitmotiv* koji su mediji spremno prihvatili i razrađivali do najsitnijih detalja. Nijedna od zaraćenih strana nije pošteđena prezira. No najgore su prošli oni koje se i inače smatralo glavnim krivcima za ratnu katastrofu – Srbi. Izgledalo je da se jadnici više nikada neće osloboditi svoje *bad-guys* stigme.

Tek postepeno i uz najveći napor ponegdje su se u zapadnoj javnosti uspjeli probiti rijetki glasovi skepse prema toj simplificiranoj slici balkanske ratne katastrofe. Pritom nije bila riječ ni o kakvim alternativnim informacijama koje bi upućivale na bitno drugačiju stvarnost, nego se većinom radilo o kritičkim analizama medijske prakse, dakle o nekoj vrsti samokritike zapadnih medija. Stvarnost se međutim nije potrudila da toj samokritici pomogne. Grupni portret jugoslavenskih negativaca, sa srpskim zločincem u prvom planu i dalje je dominirao zapadnom javnošću.

A onda su se dogodile beogradske demonstracije. Preko noći zapadni su mediji promijenili ton: »Neobično!

To što danas doživljavamo u Beogradu graniči s čudom. Jedva da se priliječio od nacionalističke groznice, (...)sad na jednom ustaje taj narod svom silinom protiv tiranina.² Umjesto hladne, prezrive distanciranosti, najednom je odasvud prokuljalo oduševljenje, prepuno suosjećanja i otvorena poistovjećanja. Kao da se napokon počelo shvaćati o čemu je to na Balkanu zapravo riječ: »Riječ je naprosto o slobodi i demokraciji. (...) Masovne demonstracije Srba – u nacionalnom klišeu krvožednih primitivaca i balkanskih barbara – ne odvijaju se nimalo drugačije od demonstracija u Parizu, Pragu, New Yorku ili Londonu. A one kulturne i povijesne specifičnosti, pomoću kojih su čete znanstvenika i komentatora objašnjavale agresivnost Srba u ratu, nestale su kao da ih je otpuhnuo vjetar.«³

I nacionalizam, ime za glavni uzrok antipatije Zapada ne samo prema Srbima, nego i prema ostalim akterima jugoslavenske drame, nestao je u ovom slučaju kao da ga nikada nije ni bilo: »Današnje antimiloševićvske demonstrante, prije svega studente, ne tjera na ulicu šovinizam. Kada su ih u prosincu zapadni mediji denuncirali kao nacionaliste, reagirali su odmah: srpski barjaci koje je tu i tamo ponetko nosio, smjesta su uklonjeni i među demonstrantima su se pojavile zastave Sjedinjenih Država, Evropske Zajednice, kao i amblemi drugih evropskih zemalja.«⁴ Beogradski su studenti učili iznenađujuće brzo. Smjesta su mijenjali svoje znakovlje u skladu s očekivanjima odnosno željama zapadnih medija. Svaki potencijalni razlog nesporazuma odmah je uklonjen od medijskog pogleda Zapada. I upravo je ta sposobnost učenja oduševila Zapad. Beogradski studenti postali su najednom »... savršeni učenici zapadnih PR metoda. (...) Oni surfaju internetom, komuniciraju s *BBC*-ijem i *New*

York Timesom, šalju faksove Jeljcinu i Clintonu. 'Prekrasna škola', naziva sociolog Aleksa Đilas taj prozapadni multimedijски pokret.⁵

Napokon se Zapad bez ostatka mogao poistovijetiti sa Srbima. Naravno, prije svega zato što je u srpskoj sadašnjosti ponovo prepoznao svoju slavnu demokratsku prošlost. U Beogradu je danas sve »... kao nekad u nas: 'Protest 1996.' je srpski šezdesetosmaški pokret.«⁶ »Riječ je o jednoj zakašnjoj revoluciji koja izgleda kao kombinacija 1968. i 1989, o jednom odlučno prozapadnom pokretu...«⁷ »Kao nekad u Leipzigu«, naslovio je *Süddeutsche Zeitung* svoj izvještaj o posjetu jedne članice pokreta za građanska prava bivše DDR beogradskim »veselim demonstracijama«: »I već je netko dodao mikrofon Marianne Birthler koja je svojedobno pomogla da se rasklima DDR. Kratko je uzdahnula i rekla: 'Ustrajnost, hrabrost, solidarnost i fantazija mogu pokrenuti planine'. U DDR-u je svibnja 1989. također sve počelo protestima protiv falsificiranih komunalnih izbora. Pola godine kasnije pao je Berlinski zid. Njezina poruka odlično je prihvaćena. Nakon nastupa uslijedio je dugi pljesak za Birthlericu i njezine prijatelje. Neka žena žurno je kupila stručak žutih mimoza i gurnula ih Berlinčanki u ruke.«⁸

S tim žutim mimozama napokon je otpočela prava ljubav. S njima su Srbi potvrdili svoju vjernost Evropi, a Evropa ih je zauzvrat priznala kao svoje, kao Evropljane. Na taj način nisu samo Srbi kao nacija, nego i čitav raspad Jugoslavije sa svim svojim akterima i događajima simbolički reintegrirani u evropsku povijest i to kao neka vrsta postscriptuma poglavlju pod naslovom: »Demokratske revolucije 1989«.

Silni entuzijazam zapadne publike i ovaj put je pobijedio svaku skepsu. U prosincu 1996. *New York Times* je objavio članak svog evropskog dopisnika Chrisa Hedgesa u kojem ovaj tvrdi da studentskim pokretom dominiraju »radikalni srpski nacionalisti«. Vjerodostojnost te tvrdnje mogli su posvjedočiti ugledni srpski opozicijski krugovi koji nisu pravili kompromise sa srpskim nacionalistima. Trijezne glave odbili su prepoznati u beogradskim demonstracijama neki bitni kvalitativni pomak u političkoj svijesti masa. Za njih, taj je događaj bio samo provala frustracija koje su napokon prevladale sveprisutni strah.⁹ Za te glasove međutim, javnost, posebice zapadna, nije imala nikakva sluha. Zapadni su mediji više vjerovali vlastitim očima i ušima. Dopisnik *Weltwoche* bio je u Beogradu: »Doista nisam nikada u svim svojim razgovorima naišao na neugodne šovinističke tonove. Njihovi grafiti su druge naravi, na primjer: 'Čak su i blondine shvatile da tako dalje ne ide«. ¹⁰

Entuzijastičko poistovjećenje zapadnih medija s beogradskim demonstracijama razvilo je svoju vlastitu dinamiku koja je ostala uhvaćena u medijski konstruiranoj stvarnosti. Čudo, iznenadni iskorak Srba iz totalnog barbarskog zamračenja na svjetlo moderne demokratske kulture, dogodilo se u zapadnim medijima i samo za njih. Otpočetka do kraja bila je to predstava za zapadnu publiku. Njezin pogled, njezina očekivanja, želje, potrebe i interesi obavili su ujedno i glavni, režijski posao. Pritom je svaka kritička refleksija unaprijed isključena. Recepcija cijelog tog događaja ostala je na nivou anegdote: Čak su i Srbi shvatili da tako dalje ne ide.

Pa ipak, od svih događaja koji su obilježili ratno rasulo bivše Jugoslavije, te su beogradske demonstracije jedine

imale čast da ih zapadna javnost prepozna i prizna kao povijesno relevantne.

I dok se od samog početka posumnjalo u demokratski karakter mirne pobjede nad komunizmom postignute na slobodnim izborima; dok je državno osamostaljenje pojedinih republika, usprkos regularnoj potpori referendumske većine stanovništva, dočekano antipatijom zbog nacionalizma; i dok je rat, najprije u Hrvatskoj, a potom i u Bosni i Hercegovini, naposljetku prepoznat kao tragična erupcija atavističkih strasti, objašnjiva tek kobnom kulturnom zaostalošću primitivnih balkanskih naroda – ovaj politički benigni, ali zato kulturno i medijski savršeno artikulirani protest beogradskih studenata i građanstva protiv autoritarnog Miloševićeva režima pozdravljen je sveopćom aklamacijom demokratskog Zapada. Kao da je stari Kantov diktum o povijesnoj istini nekog događaja koja ne leži u njemu samom, nego u reakciji pasivnih promatrača sa strane, iznova našao svoju suvremenu potvrdu. Ono što je od pobune trećeg staleža 1789. stvorilo veliku Francusku revoluciju nisu čini samih aktera, nego podrška publike izvana, »... njezina pristranost izražena u općoj simpatiji – sudjelovanje u skladu sa željom koje graniči s entuzijazmom«. ¹²

Slično se zbilo i s beogradskim demonstracijama. Sami njihovi akteri, aktivistički zaokupljeni postizanjem neposrednih ciljeva, bili su jednako malo svjesni povijesnog značenja tog događaja, kao i politički neposredno zainteresirana, ali zato emocionalno hladna i do kraja skeptična publika s područja bivše Jugoslavije. Entuzijazam je došao iz sigurnih daljina gdje je u beogradskim demonstracijama prepoznata ni manje ni više nego revolucija od svjetskopovijesnog značenja.

| **The Internet Revolution** |

Te 1997. u svom travanjskom broju kalifornijski *Wired* posvetio je veliku reportažu beogradskim zimskim demonstracijama.¹² Njegovom novinaru koji je prosinca 1996. došao u Berlin na simpozij o »Istočnoj Evropi u Cyberspaceu« ukazala se izuzetna prigoda da spekulacije medijskih teoretičara u salonskoj atmosferi potsdamskog Einstein Forumu zamijeni za stvarno iskustvo konkretne političke prakse jedne istočnoevropske zemlje i da kući pošalje *a real case study*. U Beogradu je te zime našao sve ono, po što su ga iz tople Kalifornije poslali: zlog autoritarnog diktatora i njegov korumpirani policijski režim na jednoj, slobodoljubive mase željne demokracije, sa svojom avangardom oličenom u medijski hiperpismenim studentima, na drugoj strani, i naravno, ono treće i najvažnije – *net* pretvoren u oružje.

Srbija, Beograd, za *Wired* su te zime postali centar svijeta. Ondje se zbivalo nešto apsolutno novo i do sada u svijetu nevideno: »U jednom veoma zbiljskom smislu ti protesti u Srbiji predstavljaju prvi zreli primjer u kojem Internet igra važnu ulogu u pobuni naroda protiv autoritarnog režima«.

Za *Wired* je naime potpuno evidentno »da ima nešto inherentno netu što podržava demokraciju«, dakle, da je Internet nespovijiv s autoritarnošću. Jedino preostalo pitanje je – koji to postotak populacije, »kad se jednom umreži, označuje točku s koje više nema povratka u autoritarnost«. Premda nije znao je li to 1, 2 ili 50 posto, *Wired* je bio siguran da je riječ o povijesnom preokretu. I da se taj u Srbiji već dogodio.

Stoga je jednu od dosjetki duhovitih beogradskih studenata – o Internet revoluciji – uzeo do kraja ozbiljno i

odmah se identificirao s ulogom autentičnog svjedoka prve svjetske Internet revolucije.

Epicentar te revolucije pronađen je naravno na beogradskom Univerzitetu i to posebice na dva njegova fakulteta, elektrotehnici i matematici. Za *Wired*ova novinara to je samorazumljivo, jer su, kako kaže, ti fakulteti još pod komunističkom vlašću važili kao neideološki. To su područja »u kojima teoremi funkcioniraju ili ne funkcioniraju bez obzira na političku dogmu«. Zakoni termodinamike, dodaje on, »... primjenjuju se bez obzira da li vjeruješ u kolektivizaciju ili slobodno tržište. Povrh toga, u osnove tih disciplina ugrađeni su zahtjevi znanstvenog istraživanja koje se temelji na zajednici znanstvenika koji među sobom dijele informacije, informacije koje moraju biti transparentne«.

| Rođenje digitalne nacije |

Čijem to pogledu se ukazuje ovakva originalna slika balkanskih ratnih i političkih zbivanja? Što, odnosno tko, je subjekt koji ovdje tako suvereno raspoláže smislom i značenjem povijesnih događaja i koji njihovim akterima ultimativno određuje koje uloge će igrati na sceni koju je sam postavio? Odgovor na ovo pitanje nalazi se u istom broju *Wired*a, u eseju Jona Katza, *Birth of a Digital Nation*, nekoj vrsti manifesta nove američke političke klase i njene ideologije.

Izbori godine 1996, piše Katz, pokazali su da je stara američka politika umrla, da su kolabirale ideologije koje su dugi niz godina oblikovale američku političku kulturu, dakle liberalizam i konzervativizam. Iz tih starih ideoloških ruševina rada se međutim nova postpolitička filozofija i njezin

nositelj: digitalna nacija. Riječ je o novoj društvenoj klasi čiji su članovi u pravilu mlađi, obrazovaniji i bogatiji od prosječnih Amerikanaca. Ti mladi ljudi savršeno su raspoređeni po čvorovima digitalne mreže, od sveučilišta, preko kompjutorskih i telekomunikacijskih kompanija pa sve do Wall Streeta i najmoćnijih medija. Oni su samo srce novog digitalnog svijeta i zajedno s njim otkucavaju lozinku nove slobode: »Svjetska informacija je oslobođena, a time, konzekventno, oslobođeni smo i mi.«

U starom svijetu politike i ideologijâ oni se kreću kao po nekom *shopping mallu*. Uzimaju samo ono što im se sviđa: od liberalizma – humanizam, od konzervativizma – iskorištavanje ekonomskih šansi, ali i inzistiranje na osobnoj odgovornosti, ukratko, ono »najbolje« od obje strane američkog političkog mainstrea. Tako stvaraju svoju novu postpolitičku ideologiju koja predstavlja novu vrstu politike s onu stranu tradicionalnog izbora između lijevog/desnog, liberalnog/konzervativnog, republikanskog/demokratskog.«

Ono što *the postpoliticos*, kako ih Katz naziva, razlikuje od ostalih klasa Amerike je *a brand-new culture*. Duboko uronjeni u popularnu američku kulturu oni ju ipak ne doživljuju kao *entertainment*. Odabrana glazba, filmovi, magazini, *television shows*, kao i određene knjige za njih su od elementarne važnosti, ali prije svega kao – »sredstvo identiteta«. Premda ih od stare političke kaste razdvaja »silni kulturni rascjep«, prema novim i različitim kulturama potpuno su otvoreni: »Oni su gotovo slijepi za razlike u boji kože odnosno etničkom podrijetlu ljudi koji dolaze u njihovu kulturu.« Novo postpolitičko biće je naravno multikulturalist i to ekstremno tolerantni: »Oni ne prihvaćaju toleranciju samo kao ideal; oni jesu tolerantni.« Što im naravno uopće ne smeta da

istodobno budu i radikalno revolucionarni: »Oni ne pričaju o revoluciji; oni je prave.« Njihov šibolek glasi – *interactivity*. Ovaj novi, digitalnom tehnologijom omogućeni oblik komunikacije stvara i novi tip zajednice, kao i novu medijsku i političku kulturu.

| Postpolitička virtualna klasa |

Kritika ove, kako su je Cameron & Barbrook nazvali, »kalifornijske ideologije« već je uglavnom obavljena. *Wired* se u to vrijeme, proljeća 1997, našao u najvećoj krizi od svoga osnutka 1992. Otkazano je njemačko izdanje, englesko je prestalo izlaziti, *Wired TV* još nije počeo prikazivati program koji je proizvodio, propao je izlazak na Wall Street, a profit koji je donosio dosegao je svoje unutarnje limite. Reklame su se naime i dalje tvrdokorno držale starih medija, uglavnom televizije... ukratko, *Wiredov* san o *netu* kao mediju svih medija i sebi samom kao njegovu glasnogovorniku (»Prawda of Silicon Walley«) bio je odsanjan.¹³ Pregazili su ga hirovi onog istog medijskog kapitalizma kojeg je mislio suvereno zajahati. Prethodni, ožujski broj, (*Push Manifesto*) bio je stoga neka vrsta vapaja za novim ideologijama i vizijama, neka vrsta *restart*-a smrznutog sistema. Euforično uzdizanje beogradskih demonstracija u prvu svjetsku internet revoluciju, kao i infantilne fantazije o novoj digitalnoj naciji i sami su bili simptom te krize: »San o tome da se bude bog *cyber-space*-a, javna ideologija kao fantazija prepubertetskih dječaka: regresija od seksa do autističke volje za moći.«¹⁴

Pa ipak, infantilno *Wiredovo* snatrenje u najmanje jednoj točki valja uzeti krajnje ozbiljno: osviješteni postpoli-

tički subjekt otvoreno se nudi preuzeti na sebe najvažniju društvenu funkciju koju danas na Zapadu politika još ima – reguliranje procedure uključivanja/isključivanja Drugog. Nije riječ tek o vođenju migracijske politike u praktičnom smislu, nego o ideološkom definiranju i čuvanju granica zapadnog svijeta. Riječ je o kontroli nad jedinim antagonizmom koji (post)politička svijest zapadnog čovjeka još može dopustiti, antagonizmom između »nas unutra« i »njih vani«, između univerzalnih vrijednosti naše demokracije, prava, kulture, blagostanja i partikularnosti njihovih fundamentalizama, nacionalizama, rasizama, terorizama, ratova i bijede.

I dok liberali govore: *«Ovdje je šator, nek svi uđu unutra, a konzervativci im odgovaraju: Ovdje je šator, ne želimo da se pretrpa»*, *Wireddovi* postpolitičari nude konačno rješenje: *«Ovdje je šator, svatko je dobrodošao – ali svatko mora sam otkriti kako da uđe unutra»*.

Svatko je sam svoj *self-navigator* (kako mlade Amerikance naziva *American Demographics*). Ako sretno uplovi u luku, bit će to njegovom vlastitom zaslugom, ako se pak nasuka ili razbije o hridi, sam će si biti kriv. »Cinizam i pakosna naivnost« glavna su sredstava pomoću kojih virtualna klasa ustrajava u svom pogledu na svijet. »A taj je mješavina kasnog devetnaestostoljetnog darvinističkog kapitalizma (*retro-industrial Darwinism*) i *tech-hype-a*«. ¹⁵

Usprkos svemu tome – ili možda upravo zbog toga – beogradskim je demonstrantima uspjelo *da uđu unutra*, uspjelo im je postati dijelom tehnoutopijske fantazije Zapada. Kako?

| Univerzalnost u kulturi |

Jedan politički potpuno jalov događaj, kakve su bile, kao što danas sa sigurnošću znamo, beogradske demonstracije zimi 96/97, *Wired* je mogao stilizirati u revoluciju od svjetskopovijesnog značaja samo tako što je njezin izvor smjestio izvan područja politike, u apriori neideološko okružje suvremene tehnologije, odnosno kulture. Tek ovako dekontaminiran, dakle nakon što je s njega uklonjena i zadnja natruha političkog odnosno ideološkog zagađenja, mogao je taj događaj biti uopće zamijećen i potom uključen u globalne svjetske procese, zadobivajući unutar njih – ovdje tako odlikovano – revolucionarno značenje.

Njegova je univerzalizacija dakle uspjela, ali ne unutar političkog polja, nego posredstvom pojma kulture. Politički konflikt, kojega su te demonstracije bile izraz, ostao je isključen u svojoj partikularnoj beznačajnosti, premda su njihovi sudionici postali čak prominentni protagonisti na svjetskoj sceni. Ne naravno kao politička bića, nego kao avangarda novog univerzalnog kulturnog procesa. »Postoji nešto u kompjutorima, što čini se promiče stanovitu kulturu, gdje god da se u svijetu nalazimo«, zaključuje *Wired*.

Svi su dakle načelno dobrodošli, bez obzira kako ekstremno specifičan bio njihov kulturni identitet, ali će ući samo ako pred *Wiredovom* postpolitičkom Sfingom odgonetnu lozinku univerzalne *online* kulture. Ne uspiju li, bit će odbačeni u bezdan *offline* podsvijeta.

Naravno, samo beznadno naivni progutat će to kao rješenje problema univerzalnosti u kulturi koji inače toliko muči multikulturalistički diskurs. S jedne strane, naime, univerzalistička je perspektiva neizbježna, pogotovo kad je riječ o ljudskim pravima na primjer. S druge pak, ona se uvijek

iznova rasplinjava u mnoštvu svojih kulturno specifičnih artikulacija. One iste vrijednosti koje u jednoj kulturi važe kao univerzalne vrijednosti ljudskog roda, u drugoj kulturi marikiraju limit te univerzalizacije. Postoje naime takva kulturno specifična prava i vrijednosti čije priznavanje ruši sam fundament našeg pojma univerzalnoga. Drugim riječima, uvjeti konkretne artikulacije univerzalnoga – izvan kojih univerzalno uopće ne postoji – nisu svugdje isti i nisu dani jednom za svagda. Pod tim konkretnim uvjetima, dakle na granicama univerzalnoga, odvijaju se procesi uključivanja i isključivanja. Riječ je o unutarnjem paradoksu univerzalnoga. Ono nikada ne obuhvaća sve. Naprotiv, ono postoji samo tako da nekoga ili nešto uključuje odnosno isključuje.

Za Judith Butler¹⁶ ovaj kulturno i povijesno kontingentni karakter univerzalnoga nije nikakav ultimativni hendikep koji bi upućivao na njegovu opću neupotrebljivost. Naprotiv! U tome ona vidi njegovu jedinu šansu. Univerzalno je identično sa svojom neprestanom reartikulacijom. Tu reartikulaciju izaziva uvijek onaj isključeni element – onaj koji ne potpada pod konvencije koje u danoj situaciji definiraju univerzalno – ali ne naprosto po sebi, nego tek onda kada postavi zahtjev da se to univerzalno protegne i na nje, da ga dakle uključi u sebe. Tim aktom ovaj isključeni element pokreće ono što Butler naziva *peformativnom kontradikcijom*: da bi svoj zahtjev učinio univerzalnim, on mora razotkriti proturječni karakter do tada konvencionalno važećeg pojma univerzalnog. I tek tada, u odgovoru na izazov koji dolazi iz njegove vlastite izvanjskosti, artikulira se univerzalno.

Judith Butler eksplicitno ističe političku motivaciju ove (re)artikulacije univerzalnoga. Daleko od toga da bude

dilični proces uzajamnog, konsenzualno reguliranog akomodiranja različitih kulturnih identiteta, univerzalizacija se rađa iz konflikta, iz rascjeplosti isključenog subjekta koji djeluje iz *double-speaking* situacije, koji istodobno imajući i nemajući autorizaciju za svoj istup, proglašava bankrot postojećeg pojma univerzalnog i anticipativno, na način ideala, zavlja novi univerzalni koncept, unutar kojeg zahtjeva i mjesto za sebe.

Uspriko prepoznavanju političkog naboja problema univerzalizacije, Judith Butler i dalje vidi njegovo rješenje unutar konteksta kulture, u vidu takozvanog *cultural translation* – Benjaminova pojma koji ona preuzima od Homi Bhabhe.¹⁷ Konfliktu iz kojega proizlazi zahtjev za univerzalizacijom ne dopušta se dakle da se razvije do svojih političkih konzekvencija. Umjesto toga, on se pacificira u lošoj beskočnosti onoga što Butler naziva *labor of cultural translation*.

| Kultura – nastavak politike drugim sredstvima |

Sada je jasno da je danas na ono mjesto koje je u tradicionalnoj Klausewitzovoj definiciji zauzimao rat, stupila kultura – nastavak politike drugim sredstvima. Činjenica da se paralelno s tim i sam rat doživljava samo još kao čisto (ne)kulturni fenomen – kao izraz kobnog nedostatka (političke) kulture, kao što je najbolje pokazao odnos Zapada prema jugoslavenkom ratu – ne proturječi ovoj tezi, nego ju nadopunjuje. Jer kako bi rat mogao biti posljedica eskalacije političkog konflikta, kada je jedini preostali oblik politike kojom se još bavi postpolitički subjekt – moderiranje ravnoteže među različitim kulturnim identitetima, naravno, pod ideološkim

pretpostavkama multikulturalističke tolerancije. Nema više klasne borbe, jer klasa je, uz spol, etničku pripadnost, dob, itd., samo jedan od mnogih kulturnih identiteta. Paradoks ove situacije razotkrivaju najbolje sami multikulturalisti kada u trenutku tragikomičnog samoosvještenja govore danas o kulturi kao o *war of positions*.¹⁸

Jedina zadaća politike je da spriječi samu sebe da se ne dogodi, da pacificira antagonizam između različitih kulturnih identiteta prije nego on eskalira u politički sukob i možda provocira zahtjev za korjenitom političkom promjenom, ili čak za političkom revolucijom koja bi zahvatila same temelje globalnog kapitalističkog sustava.

Zamislimo međutim da je temeljnoj tezi Judith Butler o intrinzično reaktivnom karakteru univerzalnoga – »Univerzalno se može artikulirati samo u odgovoru na izazov koji dolazi od (njegove vlastite) izvanjskosti.«¹⁹ – dopušteno da se razvije do svojih političkih konzekvencija. Ne samo kao projekcija budućeg, nego – što je možda još važnije – u retrospektivnom smislu. Uzrokovala bi radikalnu promjenu našeg, da upotrebimo izraz Frederica Jamesona, globalnog kognitivnog zemljovida (*cognitive re/mapping*)²⁰, dakle najopćenitije ideološke slike novije povijesti koja regulira naše egzistencijalno i političko snalaženje u svijetu. Odnos istočnoevropskog komunizma i ljudskih prava na primjer, mogao bi nam se ukazati u sasvim drugom svjetlu: željezna zavjesa nije bila samo simbol i sredstvo kršenja ljudskih prava, granica koja je odvajala slobodni svijet od totalitarizma, nego i granica na kojoj je komunizam kao ono (vlastito) izvanjsko kapitalizma izazivao Zapad na stalnu *političku* artikulaciju univerzalnog, dakle, u krajnjoj liniji, na *politiku* ljudskih prava. A time i na formuliranje konkretnih oblika poli-

tičke solidarnosti – solidarnosti u borbi za postuliranje nekih (kulturno) specifičnih prava kao univerzalnih ljudskih prava. Fenomen nekadašnjeg istočnoevropskog disidentstva bio je moguć samo zahvaljujući aktivnoj politici ljudskih prava koju je vodio Zapad, dakle konkretnoj formi političke solidarnosti.

Ono čega smo međutim svjedoci od pada komunizma naovamo, upravo je regresivni proces raspadanja konkretnih oblika te političke solidarnosti. Na mjesto politike ljudskih prava stupila je kultura ljudskih prava. Ona su danas metapolitička kategorija – kulturni standard koji kao takav služi kao pomoćno sredstvo u procedurama uključivanja/isključivanja. Od zemalja koje bi se primjerice htjele uključiti u Evropsku zajednicu očekuje se da između ostaloga i u poštivanju ljudskih prava ispune taj zapadnoevropski standard. Ukoliko u tome ne uspiju, same su si krive. U procedurama uključivanja/isključivanja Evropska zajednica nije nimalo bolja od *Wiredovih postpoliticosa*. Isti »cinizam i pakosna naivnost«, isti »retroindustrijski darvinizam«. ²¹

Sada je valjda jasno zašto Zapad nije bio u stanju pravodobno politički intervenirati u jugoslavenski rat, u stanje najgoreg mogućeg kršenja ljudskih prava od kraja Drugog svjetskog rata u Evropi. Zašto je samo slao humanitarnu pomoć, kao da je riječ o kakvoj prirodnoj katastrofi, a ne o ratu – kao nastavku politike drugim sredstvima.

Zato jer uopće više nije raspolagao pojmom političke solidarnosti sa žrtvama kršenja ljudskih prava. Jer, ako su ona samo kulturna, a ne politička kategorija, onda nisu više univerzalna nego kulturno specifična, pa ih je dakle moguće samo tolerirati u toj njihovoj specifičnosti, ali ne i uči u borbu s njima / ili za njih. To je pravi politički smisao one po-

znate izjave bivšeg njemačkog ministra obrane Volкера Rühena – da šansu za uključenje u Evropsku zajednicu mogu dobiti samo one zemlje koje su kulturno kompatibilne.²²

| Politička kritika kulture |

Ali kultura je danas najgori mogući moderator političkih antagonizama. U kasnom kapitalizmu, u svom postmodernom stanju dakle, ona je izgubila svaku, pa tako i »kritičku« distancu. Nema više ni autonomije, ni »semiautonomije« kulturne sfere. Ona je nestala i to, kako je upozorio Fredric Jameson, na način eksplozije, naimetako da je kultura ekspandirala do točke u kojoj je sve u našem društvenom životu – od ekonomske vrijednosti, preko državne sile pa sve do strukture naše psihe – postalo »kulturno«.²³ Je li pod tim uvjetima uopće još zamisliva bilo kakva (kulturna) kritika s (političkim) efektom? Kritički subjekt koji bi izazvao reartikulaciju univerzalnoga i tako otvorio utopijsku brešu u povijesnom zastoju? – na način koji opisuje J. Butler: »Riječ je o anticipaciji univerzalnosti koje još nema, za koju još nemamo gotov koncept i čije će artikulacije uslijediti (ako uopće hoće) od izazova toj univerzalnosti na njezinim tek zamišljenim granicama.«²⁴

Teško je pretpostaviti da bi subjekt multikulti-ideologije – toliko slavljene kulturni hibrid postmoderne – mogao smognuti dovoljno »transgresivne« snage da pokrene proces političke reartikulacije univerzalnoga. Jer kad god to čini, čini to samo u okviru kulturne retorike: »Kao retorika, (multikulturalizam) dovodi u pitanje svaki koncept nacije kao kulturne cjeline pretvarajući nacionalizam u hibridiziranu, kulturnu subjektivnu svijest koja može djelovati kao bedem protiv rasizma.«²⁵ Politički efekt ove kulturne trans-

formacije univerzalnoga ima isključivo defanzivni karakter: ne dopuštajući eskalaciju konflikta, novi reartikulirani koncept univerzalnoga brani postojeće, štoviše, on ne samo da ne probija nikakve granice (kako bi htjela J. Butler svojom tezom o *extension of universality*), nego ih podižući zaštitne bedeme tek u pravom smislu utvrđuje. I time ujedno isključuje politički ekscesivni izraz svojih vlastitih, unutarnjih proturječja – rasizam na primjer.

Nije li to prava slika današnje Evropske zajednice koja je multikulturalistički pripitomila svoj vlastiti nacionalizam, podigla bedeme oko sebe, izbacivši preko njih rasizam i uvalivši ga kulturnim identitetima onih koji »još nisu kulturno kompatibilni s njom«. Njima – isključenima – je zapalo da politički izive njezino temeljno proturječje, proturječje između ekonomske ekspanzije u globalno tržište i zatvaranja u vlastiti kulturni identitet. »Ono što dobivamo u postkomunističkoj istočnoj Evropi je neka vrsta negativne, distopijske realizacije tog /evropskog/ sna – ukratko, najgore od oba svijeta, nesputano tržište spojeno s ideološkim fundamentalizmom!«²⁶

U istoj mjeri u kojoj se hvali (političkim) prednostima svoje kulturne retorike, multikulturalizam ponosito ističe nemogućnost svoje upotrebe u političkoj praksi. Jer on je ortodoksno antiesencijalistički nastrojen, on dokazuje hibridni, a ne fiksni karakter kultura koje su u temelju modernih nacija-država. A politika je uvijek nacionalna, državna politika, ona uvijek operira u čistim ili nečistim (*pure or impure*) kulturnim horizontima. Za multikulturalizam politika je dakle praksa zasnovana na esencijalističkoj zabludi o čistim kulturnim identitetima. Ona je neka vrsta kulturno inferiorne aktivnosti. Politika za multikulturaliste – to su drugi.

Što pod tim okolnostima preostaje isključenima? Tim drugima kojima je politika sudbina kao kakva endemska bolest, tipična za pojedine kulturno i civilizacijski zaostale regije? Onima dakle kojima je upravo zahvaljujući tom kulturnom hendikepu suđeno politički osvjestiti vlastitu poziciju – kao poziciju isključenog elementa koji stanje svoje isključenosti može promijeniti samo tako da izazove radikalnu reartikulaciju onog univerzalnoga u kojem nije bilo mjesta za njega. Taj element svakako nije danas toliko omiljeni kulturni hibrid. Njemu su, kao predmetu narcističke naslade multikulturalista, vrata u bedemu univerzalnog ionako uvijek otvorena.

Subjekt promjene univerzalnoga je onaj koji nastupa kao njegov vlastiti isključeni dio, kao njegov bastard – nezakonito dijete koje stanje svoje izvanzakonitosti može ukinuti samo tako da promijeni sam zakon, odnosno društvene uvjete koji omogućuju njegovu univerzalizaciju.

Premda spekulativno zauzima ono mjesto koje je u marksizmu zauzimao proletarijat, njegovo polazište nije i ne može biti kritika političke ekonomije. Bastard kreće od radikalne (re)politizacije svoje kulturne isključenosti, dakle sa stajališta političke kritike kulture. Njegov cilj je – otvoriti utopijski proboj u povijesno blokiranom pojmu univerzalnoga.

Univerzalno se međutim ne (re)artikulira ni na kakvim granicama kao poprištima diferenciranja kulturnih identiteta, a još manje na multikulturalistički poduprtim bedenima očuvanja postojećeg. Univerzalno se revolucionira na barikadama – na kojima je uostalom i rođeno u svom povijesno političkom smislu.

Napomene

- 1 David Rieff, *Die Pilatus-Taktik*, *Lettre International* Nr. 31, 1995.
- 2 Georg Hoffmann-Ostenhof, *Gerechtigkeit für Serbien*, Profil Nr.3, 13.01.1997.
- 3 Isto.
- 4 Georg Hoffmann-Ostenhof, *Nachgeholte Revolution*, Profil Nr.7, 10.02.1997.
- 5 Bernhard Odehnal, *Slobo, wir lieben uns!*, Profil Nr. 1/2, 7.01.1997.
- 6 Odehnal, loc.cit.
- 7 Hoffmann-Ostenhof, loc.cit.
- 8 Christiane Schlätzer, SDZ 25/26, 1997.
- 9 Vidi Arkzin 83, Zagreb.
- 10 Hanspeter Born, *Unsere Waffen: Lärm, Gelächter, Farben*, Die Weltwoche Nr.4, 23.01.1997.
- 11 Immanuel Kant, »Der Streit der Fakultäten«, ovdje u Immanuel Kant, *Schriften zur Anthropologie, Geschichtsphilosophie, Politik und Pädagogik 1* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1993), str. 358.
- 12 The Internet Revolution, *Wired* magazine, March/April 1997.
- 13 Gert Lovink, *A Push Media Critique*, Nettime 02.03.1997.
- 14 Arthur Kroker & Michael A. Weinstein, *Data Trash* (New York: St. Martin's Press, 1994), str. 11.
- 15 Isto.
- 16 Judith Butler, »Universality in Culture«, u Martha C. Nussbaum, *For Love of Country* (Boston: Beacon Press, 1996), str. 45-53.
- 17 Vidi Homi Bhabha, *The Location of Culture* (New York: Routledge, 1993).
- 18 Pnina Werbner & Tariq Modood (Ed.), *Debating Cultural Hybridity* (London, New Jersey: Zed Books, 1997), str. 3.
- 19 Butler, loc.cit., str. 49.
- 20 Vidi Frederic Jameson, *Postmodernism or The Cultural Logic of Late Capitalism* (London, New York: Verso, 1991).
- 21 Kroker & Weinstein, op.cit.
- 22 Vidi Mark Terkessidis, *Kulturkampf* (Köln: Kiepenheuer & Witsch, 1995), str. 268.

23 Jameson, loc.cit., str. 48.

24 Butler, loc.cit., str.49.

25 Pnina Werbner, loc.cit., str. 22.

26 Slavoj Žižek, *Bauk još uvijek kruži, Predgovor Komunističkom manifestu Marxa i Englesa* (Zagreb: Bastard, 1998), str. 73.

| The real clash Samuela P. Huntingtona |

Zbog čega nas to užasava Huntington? Je li to njegov scenario globalnog relativiranja svih vrijednosti, koji nas moralno sablažnjava? Ili je prije riječ o našoj vjeri u napredak, koju je uzdrmao svojom vizijom budućnosti u kojoj nas ne čeka ništa bolje od beskonačnog niza opasnih sukoba među svjetskim kulturama? Teško je odgovoriti na ta pitanja, no nešto je ipak izvjesno: naš osjećaj za realnost nije nipošto povrijeđen njegovim tezama. One naprosto nisu pogrešne i nisu ni u kakvom proturječju sa stvarnošću u kojoj živimo. Velike kulture ovog svijeta koje suvereno vladaju povijesnom scenom, kako ju opisuje Huntington, doista se sve više međusobno udaljuju. One, danas je to očiglednije no ikad prije, nisu sklone uzajamno se obogaćivati, i na onomu što im je zajedničko, graditi bolju budućnost. Naprotiv, susreću se sa sve manje tolerancije. Sve više je sukoba među njima i ti sukobi sve brže i lakše eskaliraju u ratove. Čak izgleda kao da se naš zajednički svijet doista raspada i to upravo uzduž linija koje je povukao Huntington i koje se na taj način sve više markiraju krvlju. Danas, na kraju dvadesetog stoljeća, jedva da se događa još nešto što bi otvoreno proturječilo Huntingtonovim tezama. Pa ipak, ne želimo mu vjerovati.

Središnja teza *Sukoba civilizacija** govori da je u svijetu koji danas nastaje i koji je obilježen etničkim konfliktima i sukobom kultura, vjera u univerzalnost zapadne kulture jednostavno pogrešna i da je povrh toga nemoralna i opasna. (310)

Na temelju te glavne teze Huntington postavlja zahtjeve s dalekosežnim praktičkim konzekvencijama. Pritom

on nimalo ne prikriva svoju želju da popravi odnosno spasi svijet. U tom smislu *Sukob civilizacija* nije nikakvo znanstveno djelo koje je sebi postavilo za cilj potaknuti razmišljanje o stanju našega svijeta i njegovoj budućnosti. To je knjiga s porukom koja je upućena ljudima od čina. Njegova prava ciljna grupa su čvorišta današnjeg političkog odlučivanja odnosno centri konkretne, ovozemaljske moći. «Što da se radi?» – to je pitanje na koje Huntington pokušava dati odgovor ne štedeći pritom truda da uđe i u najsitnije detalje. Savjeti koje daje zapadnim političarima sasvim su konkretni. Tako na primjer on točno određuje koje bi to države Zapad trebao integrirati u svoje političke i vojne asocijacije, dakle Evropsku zajednicu i NATO, naime tzv. »Višegradske zemlje«, baltičke republike, Sloveniju i Hrvatsku. Otvorenost s kojom vodi računa o interesima Zapada gotovo da graniči s cinizmom. On otvoreno preporučuje zapadnim moćnicima da vojnu moć islamskih zemalja i Kine koliko je god moguće zadrže u granicama, odnosno da i dalje osiguravaju tehnološku i vojnu nadmoć Zapada nad drugim kulturama. Istodobno, sasvim realistično, on poziva taj isti Zapad da se opameti upozoravajući s posebnim naglaskom na opasnost od mogućih intervencija u poslove drugih kultura. Tu posljednju mogućnost Huntington drži najopasnijom, jer bi mogla imati za posljedicu opću nestabilnost, pa čak i novi globalni sukob. (312) Kako je trezveno i dalekovidno to upozorenje, svjedoče već danas nesagledive posljedice aktualne vojne intervencije NATO na Balkanu.

Ti konkretni vojno-politički savjeti u cjelini predstavljaju praktičnu primjenu glavnog zahtjeva koji Huntington postavlja pred Zapad, naime, da se dragovoljno odrekne univerzalizacije onoga što on naziva zapadnom kulturom. Samo

na taj način, vjeruje Huntington, moguće je spasiti kako autentične vrijednosti Zapada – prije svega ideje individualne slobode, političke demokracije, vladavine zakona i kulturne slobode (311) – kao i svjetski mir.

Što međutim ako odricanje od univerzalnog važenja takozvanih vrijednosti zapadne kulture može imati i druge, neočekivano dalekosežnije posljedice od onih pozitivnih, kojima nas Huntington mami na taj čin? Što ako onaj osjećaj nelagode koji u nas izazivaju njegove ideje već valja razumjeti kao znak upozorenja pred jednim daleko sudbonosnijim korakom.

Na ovom mjestu dobro je prisjetiti se poznate usporedbe psihoanalize s trećom uvredom koju je ljudska spoznaja nanijela čovječanstvu i o kojoj Sigmund Freud govori u svojim *Predavanjima iz uvoda u psihoanalizu*. Prvu uvredu doživjelo je čovječanstvo kada je spoznalo da naša zemlja nije središte svemira, nego tek neznatan djelić svekolikog svemirskog sustava. Nakon te kopernikanske povrede uslijedila je ona Charlesa Darwina koji je srušio tezu o navodnom prioritetu čovjeka u genezi života na zemlji i uputio ljudski rod na njegovo podrijetlo iz životinjskog carstva. Treći put je Freud sam uzdrmao čovjekovu megalomaniju: psihoanaliza je dokazala čovjekovu Ja, da nije više gazda u vlastitoj kući, nego «da je ovisan o škrtim informacijama o onome što se zbiva u njegovu nesvjesnom duševnom životu».

Ne bismo li u ovom kontekstu Huntingtonov zahtjev za odricanjem Zapada od njegovih univerzalističkih načela, s puno opravdanja mogli shvatiti kao četvrtu uvredu koju ljudsko znanje nanosi svečovječanskoj samosvijesti? Postavlja se naime pitanje, je li čovječanstvo koje se odreklo svoga univerzalnog važenja uopće još postoji kao takvo? Tim

odricanjem ono nije samo povrijeđeno u svojoj megalomaniji, nego, štoviše, dovedeno u pitanje u samoj svojoj egzistenciji. Čovječanstvo je ili univerzalna cjelina, ili ga nema. Zajedno sa svim svojim univerzalističkim idejama, ono je doduše rođeno u krilu zapadne kulture, ali ta njegova kolicijevka sada bi, prema Huntingtonu, trebala postati njegovim kavezom. A prosvjećeni zapadni čovjek, taj samosvjesni nositelj univerzalnih ideja slobode, jednakosti i građanske solidarnosti, on bi trebao ostati zatvoren u tom sve manjem i tješnjem kavezu. Gore uvrede ljudskoj samosvijesti, kakvu je do sada poznajemo, teško da je moguće zamisliti.

Huntington polazi naime od hipoteze da je univerzalizam kao ideologija Zapada doživio poraz. Nezapadne kulture nisu se pokazale spremnima preuzeti zapadne vrijednosti. U pokušaju Zapada da među njima proširi univerzalno dobro – političku demokraciju i ljudska prava na primjer – one su vidjele nametanje partikularne zapadne kulture. Demokratizaciju su doživjele kao imperijalistički pritisak. Čemu dakle i dalje inzistirati na tomu, pita se Huntington i dolazi do zaključka, da čitav univerzalistički projekt valja napustiti. Nema smisla druge kulture ovoga svijeta preoblikovati po uzoru na Zapad. Taj Zapad uostalom više nema snage za to, jer je zahvaćen procesom dekadencije. Glavna odgovornost zapadnih političkih vođa sastoji se danas prije svega u očuvanju, zaštiti i obnovi jedinstvenih kvaliteta zapadne kulture. «Njezina vrijednost nije u tome što je univerzalna, nego u tome što je jedinstvena»(311).

Odricanje od univerzalističkih zahtjeva zapadne kulture ima dakle potpuno defanzivni karakter. Na jedan naizgled trezven i samozatajan način ta gesta otvoreno priznaje svoje slabosti i realistično proglašava svoju spremnost da pri-

zna jednakovrijednost drugih kultura. Ukoliko taj stav treba nekako imenovati, onda jedino pojam tolerancije dolazi u obzir. On nam otvara uvid u političko značenje žrtvovanja univerzalističkog projekta.

No prethodno valja upozoriti na jedan slučaj u kojem Huntington ipak zauzima univerzalistički stav. Riječ je o Sjedinjenim Državama. Identitet te velike i moćne zemlje počiva, prema njemu, na dvije temeljne komponente: kulturnoj, koju možemo definirati kao baštinu zapadne kulture, i političkoj, koja se sastoji od određenih vrijednosti kao što su primjerice sloboda, demokracija, individualizam, jednakost pred zakonom, konstitucionalizam, privatno vlasništvo itd. Taj američki identitet, prema Huntingtonu, danas ugrožava jedna mala ali utjecajna grupa intelektualaca i publicista. U ime multikulturalizma oni napadaju poistovjećenje Amerike sa zapadnom kulturom i negiraju postojanje jedinstvene američke kulture. Istodobno se zauzimaju za rasne, etničke i druge subnacionalne kulturne identitete i grupiranja. Ukoliko im uspije nametnuti se, upozorova Huntington, Americi će zaprijetiti propast. Umjesto Amerike – kao zemlje koja svoj identitet zahvaljuje jednoj jedinstvenoj kulturi – dobit ćemo zemlju mnogobrojnih različitih kultura koja teško da bi imala neku šansu za opstanak. Iz Sjedinjenih država nastat će naposljetku Ujedinjene nacije, a kraj Amerike istodobno bi značio i kraj cijele zapadne kulture, zaključuje Huntington.

Protiv američkih multikulturalista Huntington nastupa dakle kao samosvjesni univerzalist: bori se protiv ideje jednakovrijednosti partikularnih kulturnih identiteta i svima njima nameće jednu jedinu – «odabranu» kulturu. Tu je riječ o «stvarnom sukobu» (*the real clash*), kako James Kurth označuje borbu između multikulturalista s jedne strane i bra-

nitelja jedinstvene zapadne kulture i vjere u Ameriku s druge. (307)

Prema van međutim, u odnosu na druge svjetske kulture, uvjereni univerzalist Huntington pretvara se najednom u jednako uvjerenog multikulturalista. Tu je riječ samo još o bezgraničnoj toleranciji svih razlika. Nitko tu više ne biva isključen: *All different, all equal*. Drugima se ništa više ne nameće, naprotiv, sve im se tolerira. Globalno multikulturalizam; lokalno, univerzalizam – to je Huntingtonov par iz snova. Njegov obrat: lokalni multikulturalizam u paraleli s globalnim univerzalizmom, lik je Huntingtonova najomraženijeg neprijatelja: «Multikulturalizam kod kuće ugrožava Sjedinjene Države i Zapad; univerzalizam u inozemstvu ugrožava Zapad i svijet» (318).

Kako da razumijemo ovu neobičnu zamjenjivost obiju pozicija? Je li ovdje jednostavno riječ o prostom proturječju ili su te dvije pozicije komplementarne?

Sukob civilizacija hoće biti knjiga s porukom i to s porukom politici. Huntington želi da njegove ideje imaju pozitivan politički efekt. Kako međutim stoji stvar s političkim značenjem njegove glavne teze, da je zapadni univerzalizam epohalno doživio propast, odnosno njegovog, na toj tezi utemeljenog zahtjeva Zapadu da se globalno odrekne svih svojih univerzalističkih pretenzija? Možemo li politiku koja se unaprijed odriče svih svojih univerzalističkih zahtjeva još uvijek smatrati politikom?

Jacques Rancière nas je upozorio na povijesni trenutak u kojem je nastala politika u pravom smislu.¹ Bio je to upravo trenutak inzistiranja na univerzalnom principu. Politika je rođena u staroj Grčkoj kada su članovi demosa koji nisu zauzimali nikakvo čvrsto mjesto u društvenoj hijerarhi-

ji, stupili na političku scenu s pretenzijom da upravo oni nastupaju u ime društva, da dakle predstavljaju to društvo u njegovoj cjelini. Oni nisu jednostavno protestirali protiv posebnih nepravdednosti koje su im počinjene tražeći od moćnika da ih priznaju u njihovu posebnom pravu. Naprotiv, oni su nastupili u ime cijelog društva, a ne u ime svojih partikularnih prava odnosno interesa.

Sukob koji su time izazvali konstitutivan je za politiku. On je izraz napetosti između strukturiranog društvenog tijela u kojem svaki dio ima svoje vlastito mjesto i jednog njegova dijela koji utjelovljuje prazno načelo univerzalnosti i koji na taj način destabilizira čitavu društvenu građevinu. Upravo to poistovjećuje jednog partikularnog društvenog elementa s cjelinom društva, dakle njegova pretenzija na univerzalnu poziciju, autentični je čin politizacije. Uvijek iznova nailazimo na njega u velikim historijskim događajima od Francuske revolucije do naših dana. Godine 1789. je treći stalež bio taj koji se nasuprot aristokraciji i kleru proglasio predstavnikom cijele nacije, kao što su dvjesto godina kasnije disidenti bili ti koji su u raspadu istočnoevropskog socijalizma istupili nasuprot partijskoj nomenklaturi kao predstavnici cijelog naroda.² Pretenzija na univerzalnost neodvojiva je od politike u pravom smislu. Odricanje od te pretenzije nije ništa drugo nego odricanje od politike kao takve, dakle čin depolitizacije.

U osnovi zahtjeva koji Huntington postavlja Zapadu, da se naime odrekne nametanja vlastitih vrijednosti drugim kulturama, je gesta depolitizacije. Kako bi održao ne samo kulturne, nego i političke standarde – očuvao na primjer demokraciju i spasio svjetski mir – Zapad bi se morao u odnosu na ostatak svijeta odreći svakog autentičnog poli-

tičkog stava. Da se to odricanje predstavlja kao čin tolerancije, ne bi nas smjelo čuditi. Tolerancija prema drugim kulturama, koju zagovara Huntington nije ništa drugo nego izraz iste depolitizacije koja je glavno obilježje multikulturalističke ideologije.

Kakve su međutim konkretne političke konzekvencije takva stava? Uzmimo kao primjer ljudska prava. Za Huntingtona ona su bitan sastojak zapadne političke kulture i kao takve, zapadni standard, uostalom baš kao i njihovo univerzalno značenje. Od 1948. s *Univerzalnom deklaracijom o ljudskim pravima* Ujedinjeni narodi su njihovu univerzalnost čak fiksirali u međunarodnom pravu. Sada međutim zahtijeva Huntington da ta univerzalna ljudska prava važe s onu stranu zapadnih granica samo još kao specifični zapadni običaji. To znači da se s njima ne može više voditi nikakva politika. Ovdje je razlika u odnosu na vrijeme hladnoga rata kada je Zapad, uza sve nedosljednosti, ipak vodio aktivnu politiku ljudskih prava. Takva bi se politika, prema Huntingtonu, danas trebala voditi samo još unutar zapadnog kulturnog kruga i to uglavnom u odnosu na multikulturaliste koji svojim partikularizmima ugrožavaju identitet Zapada, a time i kulturnu bazu upravo tih ljudskih prava. Naposljetku, univerzalizam za Huntingtona nije stvar politike, nego kulture i to jedne sasvim određene kulture. S iluzijom neke jedinstvene, univerzalne kulture – *civilization in the singular* (40) – on ne želi više imati nikakva posla. Riječ je o ideji francuskih mislilaca osamnaestog stoljeća koja je razvijena u suprotnosti spram pojma »barbarstva«. Huntington međutim shvaća kulturu uvijek u pluralu i odriče se svake hijerarhijske predodžbe kad je riječ o procjeni vrijednosti različitih kultura. On je naime uvjereni multikulturalist i *Sukob civili-*

zacija je pokušaj da se multikulturalistička vizija Amerike projicira na čitav svijet. Pri čemu se, naravno, žrtvuje politička perspektiva. Jednako kao što je zaboravio ideju francuskih mislilaca o jednoj univerzalnoj kulturi povezati s njezinim političkim izrazom, s francuskim republikanskim univerzalizmom, Huntington sada potiskuje političku osnovu svog globalnog multikulturalizma, traumu unutrašnjeg konflikta s američkim multikulturalistima. Konkretni politički antagonizam, *the real clash*, rasplinjuje se u pojmu multikulturalne tolerancije koji je u temelju njegove vizije novog svjetskog poretka.

Dojam da se Huntington odriče odlučujućeg utjecaja Zapada na preoblikovanje suvremenog svijeta ipak vara. On upravo iz američkog multikulturalizma stvara «univerzalni» model za cijeli svijet. Umjesto otvorene političke i vojne dominacije Zapada koja je realno zakazala, sada bi trebala nastupiti simbolička hegemonija. Multikulturalizam je naime ideologija Zapada *par excellence*. Realni užas te vizije, a to znači konkretni, stvarni sukobi i čak ratovi među različitim kulturama, koji su na dnevnom redu, nipošto ne isključuju svoj utopijski korelativ. Naprotiv, realno stanje čini taj utopijski nadomjestak upravo neophodnim: ono što nam treba u otužnoj stvarnosti jednog svijeta koji se raspada u nerazrješivim sukobima identiteta, je naravno, još više tolerancije, još više međusobnog razumijevanja. Mnoštvo partikularnih kulturnih identiteta koji su u načelu jednakovrijedni trebali bi preoblikovati svijet u poprište međusobnog priznanja i tolerancije i na taj način osigurati svjetski mir. Samo konačan trijumf multikulturalne tolerancije može nas spasiti od konačnog svjetskog rata, to je poruka Huntingtonova.

Odricanje od univerzalizma je u krajnjoj konzekvenciji odricanje od politike. *Identity politics*, uzdignuta na globalnu razinu, sa svim svojim stvarnim užasom i utopijskim nadama, još uvijek nije nikakva zamjena za politiku u pravom smislu koja se nije odrekla svojih univerzalističkih zahtjeva i koja je zato još u stanju praktički, a to znači konkretno politički, mobilizirati realni utopijski potencijal. S multikulturalistima dijeli Huntington neku vrstu prastraha od radikalizma. U svakoj univerzalizaciji partikularnih zahtjeva on vidi put u novi totalitarizam. Samo još fundamentalisti svih vrsta, kako vjeruje, misle i djeluju univerzalistički. Njegovo užasavanje nad tim izgleda više nego samorazumljivo. Taj strah, koji važi kao prirodan – što znači da su njegovi društveni i politički uzroci izmaknuli racionalnoj kontroli – motivacijska je osnova Huntingtonova oportunističkog stava prema konkretnim problemima suvremenog svijeta. Postojeće je *fait accompli* i ne treba ga mijenjati, nego samo još, u njegovoj drugosti, tolerirati. Pasivna prilagodba, tvrdokorna obrana jednog već dostignutog stanja za Huntingtona je jedini smisleni odgovor na povijesne izazove koje razvoj svijeta nužno donosi sobom. U tom smislu čitav njegov koncept novog svjetskog poretka je neka vrsta – da posudimo jedan Freudov pojam – protuzaposjednuća (*Gegenbesetzung*) svijeta. Odricanje od univerzalnih zahtjeva preuzima ulogu obrambenog mehanizma i rezultat je duboke političke frustracije Zapada. Umjesto da tu frustraciju racionalno sagleda, Huntington poseže za iracionalnim mitom o zapadnoj dekadenciji. Spengeler je sveprisutan u *Sukobu civilizacija*. Pripisati vlastitu političku nemoć cikličkom tijeku vremena još uvijek je najudobniji način da se sa sebe skine svaka odgovornosti za tu nemoć. To najbolje objašnjava lakoća kojom Huntington iz-

bjegava suočavanje s jednim inače sasvim korektno dijagnosticiranim problemom. On primjerice konstatira da je svijet u pojmovima britanske *international relations theory* jedan dođuše odlično razvijeni internacionalni sistem, ali istodobno i veoma primitivno internacionalno društvo. (54) Zašto je to tako? Koje su to prepreke koje stoje na putu razvoju svijeta u pravcu jednog internacionalnog društva? Kako to da danas, u vrijeme sve intenzivnije globalizacije, pitanje svjetskog građanina u političkom smislu nije nikakva tema? To i slična pitanja Huntington ne postavlja, jer bi odgovor na njih zahtijevao jasni politički stav koji pak nije zamisliv bez radikalnih političkih konzekvencija. Umjesto toga, citira Huntington u fatalističkom tonu kulturrelativiste od Spenglera do Braudela. Iza kulturteorijske skromnosti skriva se međutim jasni politički interes. Kao što se uostalom iza prividnog relativiranja vlastitog kulturnog identiteta jasno naslućuje njegovo oholo precjenjivanje koje služi samo jednoj političkoj svrsi: ne dopustiti više nikakva utjecaja izvana.

Pretpostavka, da mi danas živimo u postideološkom vremenu, za Huntingtona je notorna činjenica. Zbog toga je za njega oproštaj od univerzalizma tako neproblematičan i samorazumljiv. Univerzalizam kao «ideologija Zapada» (66) nema mjesta u jednom svijetu koji više ne funkcionira prema ideološkim paradigmama. S raspadom sovjetskog komunizma, njegovim temeljnim modificiranjem u Kini i konačnim neuspjehom socijalističke ekonomije da postigne stabilan razvoj, nastao je ideološki vakuum koji je glavno obilježje takozvanog *Post-Cold War* svijeta. Ovdje se Huntingtonova dijagnoza poklapa s Fukuyaminom. Obojica su mišljenja da je rat ideja stvar prošlosti. No autor *Kraja povijesti* vidi taj kraj kao konačnu pobjedu jedne ideje, dok Huntington, na-

protiv, polazi od opće relativizacije svih ideja u tom istom postideološkom svijetu.

Ideologija zapadne liberalne demokracije pobijedila je u Fukuyame zahvaljujući svojoj konačnoj univerzalizaciji. Upravo ta ista univerzalizacija u Huntingtona je zakazala. Liberalno-demokratska ideologija Zapada je samo jedna, među inima, kulturno specifičnim društvenim uređenjima. Zapadni je univerzalizam, za Huntingtona, prestao biti univerzalan. Postao je takoreći partikularan.

Taj se paradoks može svesti isključivo na Huntingtonov naivni esencijalizam koji u univerzalizmu vidi neko specifično ideološko svojstvo zapadne kulture. Univerzalnost međutim ne treba razumjeti kao fiksni element nekog posebnog (kulturnog) identiteta, nego prije kao dinamični predmet stalne reartikulacije. Ona i nastaje tek kao reakcija na izazov izvana, onda naime kada njegova – kao što kaže Judith Butler³ – «isključena izvanjskost» zatraži svoje mjesto unutar tog realno postojećeg univerzalnog, dakle postavi zahtjev za njegovom promjenom, kako bi ukinula svoju izvanjskost i postala dijelom jednog novog, proširenog i izmijenjenog pojma univerzalnog. Drugim riječima, nije jedino zapadna kultura ta koja određuje što jest a što nije univerzalno. Tek njezino konfliktno sučeljavanje s drugim kulturama odnosno političkim zahtjevima učvršćuje važeći pojam univerzalnog. Zapad ne polaže nikakvo isključivo pravo na univerzalizam i nikome ne može zabraniti da ga upotrijebi kako u kulturne tako, još i više, u političke svrhe.

Koliko je nedostatan Huntingtonov pojam univerzalnosti, najbolje potvrđuje činjenica da ni on sam, unutar vlastitog koncepta, nije u stanju izaći na kraj s tim pojmom. Odricanje od univerzalizma koje zahtijeva od Zapada njemu

samome polazi najmanje za rukom. On ga uvijek iznova upotrebljava kad god je riječ o takozvanom »stvarnom sukobu« (*the real clash*). Jer pozicija s koje Huntington napada američke multikulturaliste i sama je univerzalistička. Kao što je i sukob koji se odvija pod pojmom »stvarnog sukoba« ideološki, premda je u ovim našim navodno postideološkim vremenima takav sukob već odavno morao biti okončan. Odbačeni, isključeni univerzalizam vraća se na koncu natrag. Mnogobrojni konflikti različitih kultura završavaju na kraju u »jednom većem sukobu, u jednom globalnom stvarnom sukobu između kulture i barbarstva« (321). Ideja jedne jedinstvene kulture – *civilization in the singular* – koja se opire barbarstvu i koju je Huntington ostavio francuskim misliocima osamnaestog stoljeća, ponovo je aktualna. Huntingtonova vizija budućnosti može se odreći te ideje jednako malo kao i univerzalizma.

U odnosu na sve svoje teme zauzima Huntington neku vrstu ciničnog stava. On pledira za odricanje od univerzalizma da bi ga sam iznova uveo; proglašava nastupanje postideološkog doba, da bi se potom sam upustio u ideološke sukobe; napušta koncept jedne jedinstvene kulture, da bi je na koncu uzdigao u vrhunski vrijednosni ideal; jedan potpuno ispražnjen pojam kulture proglašava regulativnom paradigmatom našeg svijeta, da bi ga potom pretovario teretom najtežih političkih antagonizama pretvarajući kulturu na taj način u ideologiju postideološkog doba.

Sva ta proturječja nisu toliko posljedica teorijskih nedorečenosti koliko su refleks stvarnih društvenih antagonizama koji još uvijek čekaju na svoju političku artikulaciju. Huntingtonu ta artikulacija nije uspjela. Njegove ideje ne predstavljaju nikakav, kao što mnogi misle, stvarni problem

suvremenog svijeta. Pravi problem je naprotiv taj svijet koji njegove ideje sve više oportunistički slijedi.

*** Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* (New York: Simon & Schuster, 1996).

1 Jacques Rancière, *La méésentente* (Paris: Galilée, 1995).

2 Slavoj Žižek, *The Post-political Denkverbot* (Zagreb: Bastard 1, 1998)
(<http://www.arkzin.com/bastard/new>)

3 Judith Butler, »Universality in Culture«, in Martha C. Nussbaum, *For Love of Country* (Boston: Beacon Press, 1996).

| S porazom u bolju budućnost Sudbina jednog alternativnog medija |

Mistifikacija

društvene uloge medija i kulture jedno je od najtužnijih poglavlja jugoslavenskog rasula. Smisao i značenje te uloge u potpunosti je, baš kao i čitavo polje političkog, progutala kvazidijalektika počinitelja i žrtve. Gotovo svi akteri na sceni pristali su na tu logiku: domaće javnosti naših osamostaljenih republika i protektorata, njihove političke elite, takozvani vanjski faktori, politički i humanitarni, te naposljetku i sami proizvođači, odnosno potrošači medija i kulture. Tako se danas nitko neće usprotiviti govoru o dobrim i zlim medijima, o medijima, dakle, koji su zastupali demokraciju, vladavinu zakona, ljudska prava i vlastitu neovisnost i onim drugima koji su raspirivali mržnju, služili partikularnim političkim interesima, zagađivali javnost propagandom i dezinformacijama. S jednakom samorazumljivošću govorit će se o konzervativnoj, patrijarhalnoj, nacionalističkoj kulturi u čije ime i uz čiju podršku su pripremani i vođeni jugoslavenski građanski ratovi, kao i o kulturi autentičnih civilizacijskih vrijednosti, na prvom mjestu tolerancije, kozmopolitizma, multikulturalizma itd., koja je pala žrtvom nacionalizma i rata.

Ali što je u tome pogrešno? Zar je teško naći primjere koji vjerodostojno potvrđuju navedenu dijalektiku?... Sigurno nije. Zar razlika, kvalitativna, moralna, politička i sva-ka druga, između jednog *Feral Tribuna* i jedne *Slobodne Dalmacije* iz njezine najgore šovinističke faze odnosno primjerice zagrebačkog *Hrvatskog slova*, tog glasila najprimitivnijih hadezeovskih ideologa, ne govori dovoljno sama za sebe? Ili pak, u Srbiji, razlika između radija *B 92* i Miloševićeve *T1* Srbije?

Problem s tim shvaćanjem nije međutim u njegovu lažnom prikazivanju stvarnosti, koje mu se uostalom ne može ni prebaciti ni dokazati, nego u jednoj sasvim drugoj dimenziji. Ono naime prešutno podupire sveprisutno precjenjivanje društvene uloge obaju fenomena, medija i kulture, i na taj način zamagljuje naš pogled na autentično politički karakter jugoslavenske katastrofe.

Ni mediji, ni kultura, u jugoslavenskom slučaju, nisu odigrali onu društvenu ulogu koja se od njih očekivala. Ni u negativnom, ni u pozitivnom smislu. Ne samo da nisu pokvarili stvarnost u većoj mjeri od konkretnih političkih odluka i (ne)djela, nego tu istu pokvarenu stvarnost nisu u očekivanoj i priželjkivanoj mjeri ni popravili. Oni su, čini se, skrivili političku pobjedu nacionalizma, odnosno rat u koji nas je on gurnuo, jednako malo koliko su i utjecali na rušenje ultranacionalističkih, ratnohušakačkih i zločinačkih režima, odnosno na pobjedu demokracije.

Činjenica da ta tvrdnja proturječi općem uvjerenju koje inzistira na ključnoj ulozi medija i kulture u političkim promjenama, bilo pozitivnim bilo negativnim, ne treba nas zbuniti. Ono se daje empirijski potvrditi upravo onoliko koliko i sveopće uvjerenje da prekomjerna prisutnost nasilja u medijima korespondira s porastom stvarnog nasilja i kriminala u društvu. To nikada nitko ničime nije materijalno potvrdio, kao što nitko neće moći empirijski dokazati da je demokratski angažman kulturnih radnika i intelektualaca odnosno slobodnih i neovisnih medija bio taj odlučujući faktor koji je srušio hadezeovsku vlast u Hrvatskoj i Miloševića u Beogradu. Uvjereni smo da utjecaj postoji, ali koji točno i u kojoj mjeri, to ne znamo i u tom neznanju nimalo se ne razlikujemo od pripadnika primitivnih društava suočenih s iznenad-

nim ozdravljenjem svojih bolesnika. Je li ono nastupilo kao posljedica trava i napitaka koje su im spravljali, volje duhova i bogova, ili se pak bolest povukla sama od sebe, to je ostalo tajnom. Ne manjom od one koju bi ostavila bolesnikova smrt.

To svakako treba imati na umu kada danas zapadni donatori, koji su – u tijesnoj suradnji sa svojim političkim elitama, odnosno u potpunom skladu s političkim interesima koje su te elite reprezentirale i još uvijek reprezentiraju – na ovim našim prostorima proteklog desetljeća ulupali u razvoj demokratske kulture i neovisnih medija milijune dolara, nekronino ističu svoju ključnu ulogu u konačnoj pobjedi demokracije na primitivnom, (post)komunističkom Balkanu. Prava istina, odnosno stvarni učinak njihove uloge najbolje se ogleda u cinizmu s kojim su se potrošači njihovih para odnosili prema očekivanjima odnosno zahtjevima svojih donatora – u onoj rijeci mrtvih riječi, ispraznih fraza o slobodi, demokraciji, kulturi i toleranciji koja je otekla na Zapad u zamjenu za gotov novac. Onoliko ideala, utopijske energije i prometejske volje, koliko je ta bla-bla-bla bujica otplavila s Balkana, toliko je taštine, umišljenosti i samoljublja naplavila na Zapad.

O tome najbolje svjedoči današnje nekritičko samozadovoljstvo pozitivnim ishodom političkih previranja na Balkanu. Ono ima samo jednu svrhu, da potisne neugodno pitanje, tko je koga više prevario? Oni koji su u ime presvetih demokratskih načela promovirali svoje partikularne političke interese, interese dominacije dakako, ili pak oni koji su manipulirajući tim istim načelima osiguravali sebi koliko toliko podnošljiv opstanak.

Što se pak medija i kulture tiče, oni su proteklog desetljeća na ovim našim prostorima slijedili logiku svog vlasti-

tog razvoja i nisu se dali olako upregnuti u jaram viših svrha, kolikogod one bile pozitivne i društveno važne. U kulturi je uglavnom carevala moralna indolencija i politički oportunitizam, a u medijima, u mjeri u kojoj su bili neovisni, komercijalni interes. Propagiralo se, dakle, ono što je išlo na tržištu. Danas linč i pogrom, sutra tolerancija i ljudska prava, i to uglavnom iz jednih te istih pera odnosno jednih te istih usta. Javnost i široke mase imale su razumijevanja za sve i nikada se protiv takvog kulturnog, medijskog, odnosno političkog stanja nisu pobunile zbog principijelnog razloga, radi nekih viših vrijednosti, demokracije, humanosti, pravde... Bilo kakva normativistički motivirana kritika nije imala šanse probiti se u javnosti, a kamoli zahvatiti mase. Tek tu i tamo na pozadini ovog tužnog sivila zabljesnula bi pokoja moralno besprijeekorna inicijativa, prije da spasi čast profesije ili čak nacije, nego da promijeni realno stanje. Najsvjetliji primjer takva angažmana u Hrvatskoj je *Feral Tribune*. Taj medijski projekt upravo je svojim uspjehom pokazao svu dubinu, prvenstveno moralne, a onda i profesionalne dekadencije većine ostalih hrvatskih medija. Ipak, sputan profesionalno zadanom formom *news magazina* i upućen na ograničeni resurs medijski upotrebljivih intelektualaca, *Feral* nije mogao razviti nikakvu konceptualnu kritiku hrvatske političke realnosti devedesetih. Ostao je spomenik moralnoj vertikali pojedinaca, nikad osvojeni bastion civilne kuraže u vremenu sveopće moralne korupcije, masovnog oportunizma i kukavičluka, što je simbolički izuzetno važno, ali je politički ostalo beznačajno. Hrvatsko je društvo doduše primilo *Feral* na znanje, ali je nastavilo misliti i činiti svoje.

Sasvim druga priča su takozvani alternativni mediji, odnosno ideja i praksa alternativne kulture. Najbolji primjer

pokušaja da se u tom pogledu nešto napravi je zagrebački *Arkzin*. Riječ je o mediju koji nastaje i razvija se izvan svih parametara profesionalnog žurnalizma, znanstveno kulturne periodike, komercijale ili pak politički jasno svrstanog glasila. *Arkzin* je otpočetak medijsko kulturni bastard. Rada se iz spontane potrebe hrvatskog antiratnog pokreta (AntiRatne Kampanje) da kvalitativno pospješi svoj utjecaj na javnost. Izvorno dakle, *Arkzin* je glasilo Antiratne kampanje, neka vrsta biltena jedne civilnodruštvene inicijative. Ono međutim što ga radikalno razlikuje od ostalih medijskih i kulturnih inicijativa jest autentično alternativna pozicija u odnosu na društvenu klimu i političku situaciju u Hrvatskoj početkom devedesetih. Antiratna kampanja Hrvatske ne izrasta iz ideoloških načela šireći u pluralnosti nove demokracije lepezu različitih civilnodruštvenih inicijativa i projekata, pored udruga političkih zatvorenika, lezbijskih i gay asocijacija, religijskih sekti, pokreta za zdravi okoliš ili ishranu, nego upravo iz suočenja sa stvarnim izazovom. Rat u tom trenutku nije nikakva apstraktna mogućnost kojoj se pripadnici ARK-a principijelno suprotstavljaju, a niti neka relativno daleka, tuđa stvarnost, nego realna svakidašnjica, neposredno okruženje, konkretno praktičko iskustvo. Jedno je biti pacifist u miru, a nešto sasvim drugo zastupati pacifističke stavove u ratnoj situaciji. Tek u ratu naime mirotnostvo nije samo jedna od mnogih mogućnosti, nego upravo ona druga mogućnost, naime – alternativa. *Arkzin* dakle u svom izvoristu ima autentični alternativni karakter i ta alternativnost, bez obzira na mjeru i jasnoću svoje artikuliranosti, bila je, i za dugo vremena je ostala, glavna točka prepoznavanja *Arkzina* u javnosti, jezgra njegovog medijskog, kulturnog i političkog identiteta.

Aktivisti Antiratne kampanje bili su u početku glavna komponenta *Arkzinove* redakcije i njegove infrastrukture. Ubrzo nakon objavljivanja prvih brojeva jasno su došle do izražaja i druge dvije: profesionalni novinari koji su, kako iz osobnih, uglavnom moralnih razloga, tako i zbog otvorenog ideološkog i političkog pritiska, činjenice da su bili naprosto izbačeni na ulicu, napustili svoje stare redakcije i priključili se *Arkzinu*; kao i nedefinirana grupa uglavnom mladih intelektualaca, odnosno ljudi uključenih u kulturne i umjetničke aktivnosti kojima je *Arkzin* omogućio realizaciju njihovih intelektualnih interesa, prvenstveno potrebe za politički osviještenom kritikom ideologije, kulture i društva uopće. Na ovoj bazičnoj kadrovskej strukturi izrasla je s vremenom jedna nova, četvrta komponenta, grupa sasvim mladih ljudi koji su u *Arkzinu* napravili svoje prve novinarske, aktivističke odnosno umjetničke korake. Često se s pravom isticalo da je *Arkzin* na hrvatskoj medijskoj sceni bio, poslije *Poleta* osamdesetih, najveća škola mladih žurnalista.

Razvoj *Arkzinova* projekta može se u grubim crtama podijeliti na tri faze. Prva uključuje spomenuti početak i stasanje u dvotjednik koji na medijskom tržištu, premda bez komercijalnog uspjeha, nalazi svoje prepoznatljivo mjesto, svoju specifičnu publiku i jednu osobitu recepciju koja, valjda tipično za male i zatvorene kulturne sredine kakva je hrvatska, dolazi do izražaja više privatno nego javno. *Arkzin* je u to vrijeme upravo ekscesivna točka javnog prešućivanja, najprisutniji u toj javnosti upravo na onim mjestima na kojima ga se nespretno i upadljivo poriče i izostavlja. To prešućivanje djelovalo je kao neka vrsta obrambenog mehanizma kojim društvo štiti samo sebe od neugodnog suočenja s istinom vlastitih ideoloških zabluda, političkih promašaja, kul-

turme i moralne regresije. *Arkzin* je utoliko bio simptom hrvatskog nesvjesnog, odlomak mučnog sna koji se već u prvim trenucima jave zaboravlja, dakle potiskuje.

Polovicom devedesetih projekt *Arkzina* dospio je u svom razvoju do točke u kojoj se morala donijeti jasnija odluka o njegovu medijskom karakteru i budućnosti. Jedna opcija, ona novinarska, pošla je od mogućnosti da se *Arkzin* ozbiljno uključi u borbu za opstanak na hrvatskom medijskom tržištu. Ta mogućnost nije bila nerealna, čak bi se moglo reći da je trenutak u kojem je artikulirana bio povoljan. Od *Arkzina* se doista mogao u to vrijeme napraviti ozbiljan *news magazin* koji bi u osnovi mogao zadržati ona temeljna načela na kojima je i zasnovan, u prvom redu međunacionalnu toleranciju, mirotvorstvo, zaštitu i promicanje ljudskih prava itd. Put do tog cilja bio je samo jedan: medijska profesionalizacija. U njezino ime međutim dosta toga trebalo je i žrtvovati. Prije svega estetiku *Arkzina*, njegovu, kako su mnogi u to vrijeme kritički primjećivali, hiperdizajnrnanost, koja nije bila u funkciji novine nego je slijedila vlastite, artistske »hirove«. Dakle, reforma je na prvom mjestu pretpostavljala obuzdavanje takozvanih »umjetnika«, a potom redukciju aktivističkih priloga, novinarski nedovoljno pismenih i atraktivnih, te naposljetku svodenje teorijsko-ideoloških sadržaja na pravu, jednom *news magazinu* podnošljivu dimenziju kraćeg, uvijek za neki aktualni povod vezanog eseja.

S druge strane, ta žrtva promijenila bi u potpunosti medijski karakter *Arkzina*. On je naime upravo kao ta »nemoguća« kombinacija žurnalizma, teorije, aktivizma, sljepljenih ekstravagantnim grafičkim dizajnom, bio jedinstvena pojava u javnosti i društvenom životu ne samo Hrvatske, ne samo bivše Jugoslavije, nego i na evropskoj sceni alternativ-

nih medijskih projekata. *Arkzin* je bio prozor kroz koji je svijet zavirivao u naše kulturno, intelektualno i politički provincijalizirane prostore. On se usudio biti eksperiment u jednoj kulturi koja na tragično autentičan način mrzi sve što je novo i neobično, što je otvoreno budućnosti, autsajdersko, što na bilo koji način odstupa od ideala »zlatne sredine«. Ništa bolje ne opisuje to stanje od onog propagandnog slogana stranke koja je na prvim demokratskim izborima u Hrvatskoj odnijela pobjedu. »Zna se!«, bio je i ostao univerzalni hrvatski odgovor na sva pitanja. U Hrvatskoj se nikada ništa nije moralo iznušljati jer se oduvijek sve unaprijed znalo. Ne samo za koju stranku treba glasovati, nego i kako treba pisati, odnosno kako se rade takozvane ozbiljne novine. U toj hrvatskoj sredini, *Arkzin*, takav kakav je bio, nikada nije bio kod kuće, niti je ikada imao šanse da bude priznat. Stoga njegovi neprijatelji nisu bili samo politički odnosno ideološki protivnici, blok hrvatskih nacionalista, nego također takozvana šira intelektualna i kulturna javnost, čak i ona antinacionalistička, liberalna, socijaldemokratska, ljevičarska, srpska... Oni pak koji su ga podržavali, odnosno imali razumijevanja za njega, bili su i ostali samo pojedinci kojima se ni uz najbolju volju ne bi mogao pripisati bilo kakav kolektivni, pa čak ni konceptualni identitet.

Odluka da *Arkzin* pokuša zadržati svoj bastardni, neprofesionalni medijski karakter naposljetku je otjerala grupu sjajnih mladih novinara koji su se razmijeli po drugim redakcijama, a ponajprije u *Feralu*.

Ostao je jedan super dizajnirani, politički jasno opredijeljeni, teorijski osviješteni »kulturni časopis«, neka vrsta neperiodičke periodike, koja, šepajući na novinarsku stranu, nikada više nije suvereno prohodala na medijskoj sceni Hr-

vatske. Na koncu, nakon što se časopis ugasio sam od sebe, od *Arkzina* je ostala izdavačka djelatnost, niz uglavnom dobrih knjiga, kao i solidan grafički studio, uglavnom na usluzi kulturno umjetničkoj alternativnoj sceni. To nije malo, ali nije više ni originalno.

Arkzin dakle nije promijenio svijet, kao što ni ostali mediji na području bivše Jugoslavije nisu promijenili stvarnost u kojoj su djelovali i na koju su, u mjeri svojih mogućnosti, utjecali. Njegova sudbina ipak je u neku ruku tipičnija i stoga poučnija. On je prošao puni krug postmoderne dekadencije, od intelektualno osviještenog i kulturno-medijski profiliranog političkog angažmana do apolitične *life-style* kulture. I bar u tome, slijedeći globalni trend depolitizacije kroz kulturalizaciju, ostao je u našim postjugoslavenskim prostorima jedinstven. Brojni drugi medijski i kulturni projekti koji se danas nalaze na istoj poziciji, na toj su poziciji bili od svojih početaka, sasvim u skladu »zna se« logike. Samo je *Arkzin* do tog tužnog cilja stigao prošavši cijeli put ne zaobilazeći na njemu ni jednu jedinu zabludu. A to, i bez Hegela znamo, nije isto. Poraz koji poznaje svaku postaju na putu do samoga sebe i koji ima jasnu svijest o svome mjestu u svijetu još uvijek je bolja poputbina za budućnost od bilo kakve pobjede.

| O društvu koje je zamijenilo kulturu s politikom: Uz izložbu posvećenu sto pedeset i nekoj godišnjici Komunističkog manifesta |

Prije mnogo godina, u nekom sasvim drugom vremenu, *Komunistički manifest* je važio za veoma opasnu knjigu. Svijet je u to doba bio podijeljen na one koji su vjerovali riječima te knjige i slijedili njezin revolucionarni duh, i na one koji su je, jednako fascinirani njeome, mrzili i bojali se njezina buntovnog zova. Nitko se međutim nije usuđivao ignorirati važnost *Komunističkog manifesta*. Njegov povijesni utjecaj bio je očigledan; njegovi su praktičko politički učinci mijenjali svijet. Na trenutak se čak činilo da bi ta knjiga mogla odlučiti sudbinu čitavog čovječanstva.

Bilo je to vrijeme kad je svijet bio još mlad, što će reći, zaokupljen poviješću koja se odvijala i budućnošću koja je još bila otvorena.

Otada se međutim sve promijenilo. Danas je *Manifest* tek mala knjižica među brojnim slavnim knjigama svjetske kulturne baštine koja nikoga više ne provocira na političku akciju i koje se više nitko ne boji kao prije.

Manifest, taj nekoć divlji politički pamflet, danas je, kako se čini, konačno domesticiran i pretvoren u bezopasni kulturni artefakt. Kultura, a ne revolucionarna politika, danas je, gotovo sigurno, jedina poruka tog medija.

Komunistički manifest je izgubio svoje političko značenje u slijedu takozvanih demokratskih revolucija iz 1989. Pao je zajedno s komunizmom u Istočnoj Evropi, što se danas slavi kao konačna pobjeda moderne demokracije nad njenim totalitarističkim neprijateljima.

U skladu s razumijevanjem komunističkog totalitarizma, koje je postalo dominantno unutar političkog uma liberalnog demokratskog Zapada, komunistički politički pokret predstavljao je prije svega neku vrstu konzervativne reakcija protiv moderne, posebice protiv zapadne demokratske kulture kao kulture ljudskih prava i sloboda, dakle, bio je u svojoj osnovi intrinzično antimoderan politički fenomen.¹ Komunisti su, prema tom shvaćanju, mobilizirali totalitarnu državu protiv civilnog društva i pokušali razviti proizvodne snage odbijajući pritom prihvatiti vrijednosti i institucije moderne kulture.

Moderna je, dakako, nešto mnogo više od procesa industrijalizacije, od neograničenog razvitka proizvodnih snaga i znanstveno tehničkog ovladavanja prirodom, onoga dakle što uobičajeno nazivamo civilizacijom. Moderna je, kako tvrde zastupnici spomenutog shvaćanja, i kultura – kultura ljudskih prava, vladavine zakona, sloboda, ukratko, esencijalnih vrijednosti Zapada. Ta prava i vrijednosti – a na prvom mjestu pravo privatnog vlasništva – ono je što garantira autonomiju civilnog društva.

U skladu s tim konceptom totalitarizma, boljševička revolucija nije bila ništa drugo nego panični pokušaj da se zaustavi invazija zapadne kulture. Tako se i borba zapadnih demokracija protiv komunističkog totalitarizma može shvatiti kao oblik borbe u kulturi, kao neki džinovski *Kulturkampf*. Politički proces tranzicije od komunizma ka demokraciji, koji je otpočeo 1989. u istočnoevropskim postkomunističkim zemljama, predstavlja u tom smislu neku vrstu kulturne *reconquiste*, rewesternizacije Istočne Evrope.

To je razlog zašto se u zapadnim strategijama tranzicije koje se primjenjuju u današnjoj Istočnoj Evropi, odno-

sno u procesu takozvanog proširenja Evropske zajednice na istok, kultura i civilno društvo tretiraju kao da je riječ o nekom političkom jedinstvu, o dvjema tako nerazdvojnim sferama društvenog života da ih čak više nismo u stanju ni međusobno razlikovati. Tako je kultura, kao sam sadržaj civilnog društva, postala glavni motor demokratizacije na postkomunističkom Istoku.

Taj razvitak valja razumjeti i kao moment jednog daleko šireg povijesnog fenomena – radikalne kulturalizacije čitave sfere društva koji je u bitnome obilježio epohu postmoderne. Kultura danas ne predstavlja više jednu odvojenu, potpuno autonomnu sferu društva. To nestajanje autonomnog carstva kulture, kako je pisao Frederic Jameson, moramo predočiti sebi kao neku eksploziju: »... silna ekspanzija kulture kroz čitavo područje društva do točke u kojoj se može reći da je sve u našem društvenom životu – od ekonomske vrijednosti i državne moći do prakse odnosno same strukture psihe – postalo 'kulturom', u nekom originalnom i do sada još nerefektiranom smislu.«²

Ono što se promijenilo u našem postmodernom svijetu nije dakle sadržaj kulture nego njen status. Sama kultura nije se povećala. Ono što je tako enormno poraslo, je njen transformativni utjecaj na druge razine društva. Kultura je, kako ističe Terry Eagleton, »... čini se postala nova socijalna dominantna, nešto poput religije u Srednjem vijeku, filozofije u Njemačkoj ranog devetnaestog stoljeća ili prirodne znanosti u viktorijanskoj Britaniji.«³ S druge strane, kao posljedica tog razvitka – gubitka autonomije – kultura je izgubila kritičku distancu koju je svojedobno imala u odnosu spram društvene stvarnosti. Ono naime što je također nestalo, je utopijska perspektiva koja je bila imanentna carstvu kulture i

koja se oduvijek zamišljala kao nešto uzvišeno nad praktičnim svijetom. Kultura danas nije više automatski sinonim za negaciju, opoziciju, subverziju, refleksiju, ukratko za dimenziju socijalne, ideološke i političke kritike kao što je to neko bio slučaj.

Slična sudbina pogodila je i *Komunistički manifest*. Postavši naposljetku obični kulturni artefakt, ta je knjiga ostala bez svog kritičkog naboja i bez svakog političkog značenja i važnosti – bez obzira u kojoj mjeri izricala političku i povijesnu istinu suvremenog svijeta, bez obzira dakle koliko je u svojim idejama još uvijek aktualna.

Tako se čini da je *Manifest*, nekoć izraz najdubljih povijesnih proturječja zapadnog industrijskog društva, na koncu postao kulturni simbol Istoka. Onaj tko bi još pokušao dohvatiti njegovo političko, revolucionarno značenje neće, kako se danas vjeruje, naći u toj knjizi ništa drugo osim nekoj opskurnog, u svojoj biti neevropskog kulturnog sadržaja.

Manifest je danas kulturno Drugo Zapada i upravo kao takav, istodobno predmet kulturnog uživanja i političkog isključivanja.

Da bismo bolje shvatili što se dogodilo, poslužiti ćemo se u deskriptivne svrhe usporedbom s jednim poznatim psihijatrijskim slučajem.⁴ Riječ je o slučaju Dr. P. slavnog pacijenta Olivera Sacksa, koji je razvio neobičan simptom – zamijenio je svoju ženu sa šešikom. On je, u doslovnom smislu, htijući staviti šešir na glavu posegnuo za svojom suprugom. Dr. P. je naime zbog bolesti mozga izgubio moć vizualnog zamišljanja ili preciznije, izgubio je sposobnost da vidi stvari određene vrste. Dok je primjerice previđao lica i scene, vizualizacija različitih apstraktnih shema je ostala intaktna, štoviše, još se izoštrila. Usprkos svojoj bolesti Sacksov

pacijent – bio je učitelj u muzičkoj školi – mogao je na svoje poslu funkcionirati gotovo sasvim normalno. S druge strane, u svakidašnjem životu, kod kuće, nije mogao učiniti ništa sve dok svoje radnje ne bi pretvorio u neku pjesmu. Pjevao je cijelo vrijeme – pjesme jedenja, pjesme oblačenja i svlačenja, pjesme pranja, pjesme svega zamislivoga. U njega je, doslovno, mjesto na kojem su bile slike zauzela muzika. Pritom se Dr. P. uopće nije osjećao loše, dapače, tvrdio je kako se nikada nije osjećao bolje.

Ono što je muzika bila za Dr. P. – univerzalna struktura njegovog života – to je danas za visoko razvijena društva Zapada postala kultura. Ondje ljudi u svom svakidašnjem životu gotovo više ništa ne mogu učiniti dok to ne pretvore u kulturu. Tako oni nemaju samo svoju kulturu ishrane, kulturu spavanja, kulturu oblačenja, kulturu kupovanja, nego na prvom mjestu svoju, kako vjeruju, sve napredniju političku kulturu koja obećaje eliminirati jednom zauvijek sve opasnosti društvenih sukoba, odričući se ne samo povijesno produktivnih snaga tih sukoba, nego i politike kao takve. Kultura je postala univerzalno ime za bolju budućnost. Naše postindustrijsko društvo, kao što nam proriču futurolozi, uskoro bi trebalo biti zanijanjeno novim društvom, društvom kulture u kome bi upravo ta kultura postala najdinamičnijom industrijom, u kojoj bi se korporacije razvile u neku vrstu *Gesamtkunstwerk*a, a život pojedinca naposljetku pretvorio u estetski projekt.

Siroti Dr. P. je imao jedan *hobby*. Bio je naime nada-
ren ne samo kao pjevač nego i kao slikar. Njegova platna, koja su isprva bila naturalistička i realistička, s vremenom su postajala sve apstraktnija, čak čisto geometrijska odnosno kubistička. Sacks je taj fenomen prokomentirao pacijentovoj

supruzi upozoravajući je na sve dublji besmisao zadnjih slika-rija njezina muža koje, prema njegovu mišljenju, nisu više predstavljale ništa drugo do spleta kaotičnih linija i nasumce nabacanih mrlja boje.

»Ah vi liječnici, kakvi ste vi filistri!« uskliknula je, »zar ne zamjećujete njegov umjetnički napredak?«

Naravno, »..., to što je napredovalo nije bio umjetnik, nego patologija«, napisao je Sacks.

To je dakle ono što trebamo imati na umu kad se danas, na nekoj izložbi na primjer, susretnemo s *Komunističkim manifestom* kao s nekim kulturnim artefaktom. Činjenicu, da pritom gotovo sigurno nećemo prepoznati njegovu revolucionarnu poruku, ne trebamo shvatiti kao ultimativni dokaz našeg kulturnog napretka. Lako naime može biti da u stvari svjedočimo napretku naše političke patologije.

Naposljetku, ima još jedna kurioznost u vezi s bolešću nesretnog Dr. P: on je općenito imao problema sa svojom lijevom stranom. To će reći, upravo je lijeva strana njegova vizualnog polja bila ono što on više nije mogao vidjeti.

Napomene

- 1 Luciano Pellicani, *Modernity and Totalitarianism*, *Telos* No. 112, Summer 1998, str. 3-23.
- 2 Frederic Jameson, *Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism* (London/New York: Verso, 1991), str. 48-49.
- 3 Terry Eagleton, *The Idea of Culture* (Oxford/Malden: Blackwell, 2000), str. 126.
- 4 Oliver Sacks, *The Man Who Mistook His Wife for a Hat* (London: Picador, 1985).

| Čekaonica *EUropa* |

| U okovima tolerancije |

Teško da ima onih koji kao djeca to nisu doživjeli: s roditeljima u posjeti rođacima. Strina, tetka, ujna, nije važno tko, čeka na vratima, širi ruke i obrušava se – naravno! – na tebe. Tu ni zaklon majčine suknje više ne pomaže. Osjećaš najednom čvrst stisak njenih ruku i uskoro gubiš tlo pod nogama. Dižu te. Na poljubac. Pokušavaš u zadnjem trenutku okrenuti glavu, ali već je prekasno. Uostalom, moramo se ponašati pristojno, onako kako dolikuje dobroj djeci. Otpor je doduše dozvoljen, ali samo fiktivni. Tvoj *ne* mora u svakom trenutku značiti ujedno i *da*. Ništa dakle više ne pomaže i on je tu – zvučni, ljigavo vlažni poljubac drage strine. Junački smo ga podnijeli. Već smo naime naučili kako se stoički prihvaćaju ne samo udarci nego i poljupci života, i kako se na pravom mjestu i u pravo vrijeme oportunitizam najviše isplati. On doduše ne čini život baš jednostavnijim, ali ponekad svakako slađim. Slasni su kolači traumom neželjenog poljupca odmah otjerali u zaborav. Pa ipak, tih se kolača danas, kao odrasli ljudi, više ne sjecamo. Naprotiv, svaki put kada učinimo nešto što zapravo nismo htjeli učiniti, osjećamo uvijek iznova onu vlažnu mrlju kiselkastog vonja na obrazima, neizbrisivi trag onog neželjenog poljupca.

Ispričavam se naravno mojoj vlastitoj kao i svim drugim strinama, tetkama i ujnama ovoga svijeta, što njihovu iskrenu gestu topline i ljubavi zlorabim u svrhu društvene kritike. Opisana slika ima za cilj senzibilizirati nas za situaciju u kojoj se nalazi stranac, imigrant, kada se na vratima današnje Evrope nađe pred raširenim rukama multikulturalističke dobrodošlice. Pasti nekritički u taj zagrljaj, za njega je najgori mogući put u Evropu.

Mark Terkessidis, mladi njemački kulturkritičar, upozorio je nedavno na stanovitu podjelu rada među multikulturalistima i neorasistima.¹ Djelujući zajedno oni predstavljaju neku vrstu sistema evropskog imuniteta prema strancima. Dok multikulturalisti kontroliraju uvjete prihvatanja odnosno neprihvatanja migranta, dakle uvjete unutarnje asimilacije – priznavajući samo takve kulturne razlike u kojima se dade uživati, dok sve ostale, koje doživljuju kao opasne za liberalnodemokratski sistem, guraju u geto privatnih životnih stilova – neorasisti organiziraju vanjsku obranu Evrope: ono što je kulturno različito mora ostati što je moguće dalje od evropskih granica. Multikulturalisti hegemoniziraju civilnodruštvenu scenu, dok se neorasisti brinu o državi. Na taj način ujedinjujuća Evropa ozbiljuje onaj stari, klasični ideal: *mens sana in corpore sano*. Zdrav multikulti duh u snažnom neorasističkom tijelu. Tu savršenu suradnju na ostvarenju zajedničkog cilja različitim sredstvima možemo razumjeti i u popularnom žargonu tehnološkog napretka. Nisu li zapravo staroljevičarski multikulturalisti ti koji proizvode odgovarajuću software za udoban život suvremenih liberalnokapitalističkih društava, dok novodesničarski neorasisti preuzimaju brigu za državni hardware? Da pritom sve ne funkcioniра baš besprijeekorno, ne mora se dodatno naglašavati. Lijeва društvena kritika već je dosegla dno svoje dekadencije: dugi marš kroz institucije zapeo je očigledno na pitanju *interfacc*. Riječ je samo još o tome da se multinacionalni kapitalizam finalizira u smislu ergonomije. Sistem mora postati koliko je god moguće *users friendly* i dosegnuti krajnje granice svoje udobnosti. Tako je odnos ljevice prema kapitalističkom sistemu, u njegovom zapadnom obliku, dosegnuo onaj stupanj koji se najbolje može opisati riječima kojima je navodno je-

dan ruski pisac objasnio svoj odnos prema supruzi: nakon dugogodišnjeg braka ona je poput dobro izgažene cipele. Uopće ju ne osjećam.

Ono zbiljski Drugo suvremenog kapitalističkog sistema je Drugo trećeg svijeta, istočnoevropskog kaosa, Balkana. To je ono što izvana lupa na zatvorena vrata zapadnog limesa ne iskusivši ništa od udobnosti i sigurnosti koju obećava globalni kapitalizam.

Naš kompletni odnos prema tom Drugomu danas zajednički kontroliraju multikulturalisti i neorasisti, markirajući u potpunosti samo područje na kojem se taj odnos odigrava. Pritom u prvi plan ističu svoje najbolje namjere. »Kako se u oba diskursa,« piše Terkessidis, »artikulacija Drugoga pretvorila u reprezentaciju onog vlastitog, zastupnici i jednih i drugih, multikulturalizma i nove desnice, mogu sugerirati kako im je prije svega stalo do dobrobiti Drugoga.«² Pitanje je međutim kako taj Drugi tu naklonosti doživljava?

Zamislimo na primjer slučaj nekog crnca koji nakon vesele vrtne zabave u jednoj od evropskih metropola na povratku kući ulazi u podzemnu željeznicu. Još uvijek mu se (ili njoj, spol ovdje nije odlučujući) vrti u glavi od neskrivenih simpatija, čak štoviše, od pravog obožavanja kojima je bio okružen na tulumu. Posebice mu je laskala naklonost ženskog dijela veselog multikulti društva. Što nije nikakvo čudo, jer on izgleda kao da je upravo izašao iz nekog MTV *videoclipa*. Međutim istodobno on već osjeća strah od očekivane policijske kontrole. Pod izgovorom lova na dilere droge policija u zapadnoevropskim metropolama veoma često organizira na javnim mjestima prave racije na obojene izlažući one kojih se dočepa rasističkom šikaniranju i onda kada nema nikakve osnove za sumnju da su počinili neko kriminalno djelo.

Ondje *good girls*, a ovdje *bad guys*? Nipošto. Moguće rasističko maltretiranje, možda hapšenje, zatvaranje i na koncu protjerivanje... to sve nije ono najstrašnije što mu se može dogoditi. Ono najstrašnije mu se naime već dogodilo. On je već zatvoren i to u fantaziji onih koji su ga učinili predmetom svog uživanja. Tek na pozadini ove fantazme koja mu naizgled osigurava neproblematičnu inkluziju u zapadno društvo ukazuje se njegova stvarna bijeda. Prihvatanje on plaća potpunim gubitkom vlastite subjektivnosti. Vrata prebogatog i svemoćnog Zapada mu se napokon otvaraju, ali samo u onoj mjeri u kojoj je pristao biti puki objekt tuđe želje. Ali što da učini, ako mu je ta cijena previsoka?

Sjetimo se najstrašnije horror fantazije američkih muškaraca, poznatog slučaja Lorene Bobbitt, žene koja je svom suprugu odrezala penis. Kao što su mnoga tumačenja već pokušala objasniti, ona se tim nasilnim činom oslobodila zatočeništva u koje ju je dovela neutaživa žudnja njena supruga. On ju je, mogli bismo reći, beskrajno volio, ali prije svega kao predmet svog seksualnog zadovoljenja, podloživši je na taj način nasilnoj moći svoje želje. Da se oslobodi okova njegove žudnje i povrati svoje ljudsko dostojanstvo, pribjegli je simboličkom činu nasilja. Nije nasrnula na čovjeka, nego na seksualni simbol njegove osobne moći, odnosno muške dominacije u društvu.

Naivno bi bilo vjerovati da je slučaj Bobbitt tako snažno potresao američku javnost samo zato što je kod muškaraca raspirio potisnutu traumu straha od kastracije. Lorena Bobbitt je svojim činom postigla više od psihološkog šoka jednog spola. Ona je američko društvo podsjetila na traumu nasilnog otpora socijalno potlačenih, traumu koju je suvremena Amerika potisnula duboko u svoje nesvjesno. Akt kastra-

cije Lorene Bobbitt potresao je viziju koju američko društvo ima o sebi i svijetu oko sebe. Riječ je o američkom snu o ostvarenoj slobodi pojedinaca u društvu i društva kao cjeline, u kojem nema više socijalno potlačenih, u kojem se razlike harmonično, demokratski toleriraju ne provocirajući više nikakav čin socijalne i političke pobune, a pogotovo ne posezanje za nasiljem kao opravdanim i razumljivim sredstvom artikulacije te pobune. Riječ je naposljetku o viziji u kojoj Amerikanci kao pojedinci, odnosno članovi američkog društva, imaju s jedne strane svjetski monopol na unutarnji društveni mir, dok njihova američka država s druge strane zadržava svjetski monopol na nasilje, na pravo svojevoljne upotrebe takozvanog politički korisnog i moralno opravdanog nasilja. Vječni mir u vlastitoj kući i neograničeno pravo nasilnog intervencionizma u svijetu koji potresaju iracionalni sukobi, pučevi, ratovi, to je idila koju je načela Lorena Bobbitt. Njezin čin provocira latentnu misao da je taj svijet ujedno svijet socijalne nepravde, da su konflikti, pobune i ratovi politički izraz borbe jednih za slobodu odnosno drugih za dominaciju, kao i to da je i sama Amerika dio tog i takvoga svijeta. Kastrirajući svoga supruga, Lorena Bobbitt nije učinila ništa iracionalno. Naprotiv, ona je praktički realizirala onaj zahtjev za ljudskim dostojanstvom koji je svojedobno feministička samosvijest artikulirala u dobro poznatoj paroli otpora muškoj pohoti – da žensko *ne!* ne znači ni *da* ni *možda* nego upravo to rečeno *ne!* i ništa drugo. Time je oživjela prascenu društvenog otpora potlačenih koji u svom univerzalnom zahtjevu za pravdom i jednakošću daleko nadilazi svaku spolnu ili bilo koju drugu posebnost. Svojim činom ona je duboko uznemirila američko društvo koje odavno više ne računa na beskompromisno NE! potlačenih bilo kod

kuće bilo u svijetu, slijepo vjerujući da se svi društveni sukobi na koncu mogu pacificirati tolerantnim uzajamnim priznanjem različitih identitetskih zajednica.

Lorena Bobbitt i njezin čin jedini su pravi uzor crncu iz naše priče. Jer nije ta policija koja mu prijete rasističkim šikaniranjem i možda protjerivanjem autentična njera njegove potlačenosti. Ono što ga ultimativno ponižava prije je ona slinava mrlja na njegovu obrazu, onaj kiselkasti vonj vrućeg multikulti poljupca koji ga podsjeća na njegovo neizrečeno *ne*, na njegovo bespomoćno popuštanje pred moćnom pohotom.

Iako zvuči paradoksalno, bilo bi mu bolje da su njegove blijedopute *once-black-never-back* ženske obožavateljice prepoznale u njemu kakvog opasnog fundamentalista koji prijete da će im odsjeći klitoris. U tom slučaju on bi usprkos nesporazumu bio puno bliži izvornom motivu feminističke pobune – odbijanju ljubavi kao dominacije i korištenju prirodnog prava na pobunu.

Napomene

1 Mark Terkessidis, *Wir selbst sind die Anderen – Globalisierung, multikulturelle Gesellschaft und Neorassismus*, u: Christoph Butterwegge & Gudrun Hentges (Hrsg.): *Zuwanderung im Zeichen der Globalisierung* (Opladen: Leske & Budrich, 2000), str.188-209.

2 Ibid., str. 201.

| **Kultura proširuje i ujedinjuje Evropu, zar ne?** |

Prvo što današnja evropska kultura pred izazovom takozvanog proširenja Evropske zajednice na istok mora kritički razmotriti je njezin odnos prema politici. U tom političkom projektu, više no bilo gdje drugdje, dolazi do izražaja njezina politička uloga, jer je upravo kultura ono što u suvremenom svijetu odlučujuće regulira procese političkog uključivanja i isključivanja.

No prije no što se konkretno pozabavimo tim problemom, valja nam se osloboditi jedne veoma raširene i prilično tvrdokorne iluzije – iluzije da se mjesto na kojem o tom problemu raspravljamo nalazi izvan problema samog.

| **Između Gulaga i shopping malla** |

Beč nije, kao što mnogi vjeruju, sigurna osmatračnica s koje se nudi komotan pogled na političke ruševine istočnoevropskog komunizma, nego je, što se često zaboravlja, i sam središte jedne ruševine, jednog politički propalog kulturnog projekta. Riječ je o takozvanoj Srednjoj Evropi, ali ne u smislu njene slavne prošlosti u političkoj formi Dunavske monarhije, nego u smislu pokušaja da se taj politički leš iznova kulturno oživi.

U onomu što se danas naziva ujedinjujućom Evropom vidio je Milan Kundera još početkom osamdesetih prostor kulturne dekadencije. «U Parizu», pisao je Kundera u svom eseju *Tragedija srednje Evrope*, «razgovara se za večerom o televizijskom programu, a ne o književnim časopisima», i pitao se, može li zapadni čovjek još uopće razumijeti kakav je to bio gubitak kada je nestao jedan kulturni časopis s na-

kladom od 300 000 primjeraka. Pritom je mislio na tjednik Društva čeških pisaca koji je bio zabranjen nakon sovjetske invazije.

Projektom »Srednja Evropa« evocirao je disident Kundera onu distancu koju je kultura tradicionalno uživala u svom odnosu prema društvenoj stvarnosti, a posebice prema politici. Riječ je o distanci koja je samim svojim postojanjem pretvarala kulturu u instrument društvene kritike. Već je naime i sam zahtjev za autonomijom kulture u Kunderinoj viziji bio akt od dalekosežnog političkog značenja.

Tako je njegova Srednja Evropa trebala postati prostorom slobode koji se kulturno reproducira između dvije diktature: jedne, istočnog totalitarnog komunizma i druge, zapadnog tržišta i medija. Između njih, u nekoj viziji »trećeg puta« – između Gulaga i *shopping malla* – smjestio je Kundera svoju Srednju Evropu kao posljednje pribježište, svugdje drugdje ugroženog, autentičnog kulturnog identiteta Evrope. Njegova Srednja Evropa otpočetka je bila mišljena kao kulturno bolja Evropa čiji su narodi predstavljali neku vrstu kulturnog plemstva među plebejskim nacijama ostalih dijelova Evrope.

Njegov kulturni projekt bio je međutim politički nužno konzervativan. Da bi bio ostvaren, morao je »restaurirati prošlost, prošlost kulture i prošlost modernog doba uopće«. Samo je nekakav novi politički termidor mogao još spasiti tu evropsku kulturnu autentičnost.

Kulturni projekt »Srednja Evropa« koji je disident Kundera skicirao početkom osamdesetih, nikada nije realiziran. Osujetila ga je, kao i sve ostale »pokušaje trećeg puta«, povijesna stvarnost. Njegova politička jezgra međutim uspjela se, kako se čini, ne samo održati, nego doživjeti pravu re-

nesansu. Prošlost koju je zazivao Kundera s lakoćom je restaurirana u Istočnoj Evropi nakon pada komunizma i to uglavnom u obliku agresivnih nacionalizama koji su na politički slabijim mjestima u međuvremenu prolili prilično krvi.

Pojam Srednje Evrope ponovo je nestao s povijesnog horizonta. Rastvorio se u politički moćnijim pojmovima – pojmu Evrope, kršćanstva, Zapada, itd. U današnjoj Hrvatskoj na primjer pojam Srednje Evrope ima samo još dekorativno značenje. Ondje se on doduše još spominje kao jedan od dvaju komponenti kulturnog identiteta Hrvatske – mediteranske i srednjoevropske – ali čim stvar politički postane ozbiljna, poseže se za drugim terminima. Pojam koji danas suvereno dominira hrvatskom političkom realnošću i koji na najprecizniji način reflektira odnose donunacije kojima se današnja Hrvatska, s onu stranu svake iluzije suverenosti, automatski podvrgava, jeste pojam takozvanog euroatlantizma. Prevedeno na jezik praktične politike, to znači nešto kao Evropska zajednica plus NATO. Riječ je u stvari o jedinim realnopolitičkim opcijama koje Hrvatska ima u doglednoj budućnosti: postati član Evropske zajednice i Sjevernoatlantskog vojnog saveza. Vizija milenijske borbe Hrvatske za državnu samostalnost čiji se *showdown* odigrao kao sraz dvaju nepomirljivih kulturnih svjetova, Balkana i (Srednje) Evrope, razbila se o hrid današnje geopolitičke realnosti. O sudbini Hrvatske danas se ne odlučuje ni u Beogradu, ni u Beču, ni u Berlinu, Parizu, Londonu... nego u Washingtonu. Konačnu političku pobjedu u kulturnom ratu između balkanskog bureka i srednjoevropskog štrudla od jabuka (*Apfelstrudel*) odnio je – *american donut*.

Tako je na koncu i Marija Todorova imala pravo kad je Srednju Evropu proglasila mitom. U *Imagining the Balkans*

Todorova je ovaj geokulturni pojam opisala kao izmišljotinu stanovitelja intelektualaca, kao što je gore spomenuti Kundera, koji su osamdesetih pokušali tim pojmom stvoriti protutežu pojmu Istočne Evrope. I dok je u istočnoevropskim zemljama ideja specifičnog srednjoevropskog kulturnog kruga imala emancipacijsku funkciju distanciranja od sovjetskog totalitarističkog imperijalizma, na području bivše Jugoslavije srednjoevropski mit je služio prije svega isključenju Balkana kao perifernog Drugog Evrope.

| **Bella gerant ali...** |

Vratimo se međutim našem glavnom pitanju, ulozi kulture u političkom procesu evropskog ujedinjenja, odnosno proširenju Evropske zajednice na istok. Na prvi pogled se čini da je kultura ovdje na posljednjem mjestu. Pitanje da li, i u kojoj mjeri, novi kandidati zadovoljavaju ekonomske uvjete za članstvo u Zajednici čini se da je odlučujuće. Visina inflacije, postotak nezaposlenosti, ukupne investicije, zaduženost po stanovniku, itd., to je ono što se neprestano provjerava kod aktualnih aspiranata, Cipra, Češke, Estonije, Mađarske, Poljske i Slovenije. Zadaća evropske politike u tako shvaćenom procesu pristupanja Zajednici sastoji se izgleda samo u ubrzanju privrednog rasta spomenutih država kandidata. S vremena na vrijeme, usput se spominje da većina istočnoevropljana – što brojna istraživanja javnog mnijenja nedvosmisleno potvrđuju – gaji sve veće nepovjerenje prema zapadnoevropskim uzorima. Na prvom mjestu teško im pada dragovoljno odricanje od nacionalne suverenosti koju su tako teško izborili u borbi s komunizmom. Spomenuta istraživanja pokazuju da Istočnoevropljani prefe-

riraju razvoj koji u daleko većoj mjeri uzima u obzir njihove specifične vrijednosti i tradicije.

Ali tko ih uopće pita što bi oni htjeli? Kao da ima alternative? Ne postoji, kako izgleda, nitko razuman danas tko ne bi htio pristupiti jednoj tako uzoritoj političkoj formaciji civiliziranog svijeta kakva je Evropska Zajednica. Kapric nekakvog *Ne* Evropskoj zajednici može si priuštiti samo poneki ekskluzivist unutar tog »civiliziranog svijeta«. Onima izvana ostaje samo *Da* koje se od njih očekuje kao nešto samorazumljivo. Druga mogućnost za sada se čini načelno nezamislivom. Proturječila bi zdravom ljudskom razumu i kao takva ne bi bila stvar politike nego patologije.

Rečeno vrijedi i za pitanje političke kompatibilnosti. To se pitanje naimie stvarom kandidatu za članstvo u Evropskoj zajednici zapravo i ne postavlja. Ili, što je isto, ono se postavlja samo onome tko na to pitanje ne može odgovoriti. Evropska zajednica, kao svojedobno Sfinga, pita za političke pretpostavke mogućeg pristupanja samo onda kada kandidata treba eliminirati. Uostalom, pri tom pitanju ionako nije riječ o nekim određenim političkim sadržajima. Takozvane političke pretpostavke za članstvo u Zajednici zapravo su standardi civiliziranog društvenog života: potpuno uvažavanje ljudskih prava, nenasilno razrješavanje društvenih sukoba, osigurana prava i slobode individuuma, neovisnost medija itd. U cjelini dakle, obilježja visokog stupnja civilizacijskog razvoja, a ne neke specifične povijesne odnosno političke situacije. Tko te standarde ispunjava nalazi se takoreći s onu stranu politike, na putu u beskonfliktno društvo koje svojim članovima već sada može obećati budućnost pod sretnim znakom vječnoga mira.

Taj takozvani »civilizirani svijet« u stvari nije ništa drugo do demokratski politički sistem kakav danas, naizgled

kao posve izvanideološka činjenica, vlada u okviru suvremenog liberalnog kapitalizma. Društvo, naprotiv, koje je upleteno u političke borbe čiji ishod još nije predvidiv, ne doživljava se iz perspektive tog »civilizirnog svijeta« naprosto kao društvo koje ima specifične političke probleme, nego kao društvo »neciviliziranog svijeta«. Politički sukobi s tog su stajališta shvatljivi samo još kao simptomi civilizacijske zaostalosti. Ondje gdje se događaju jedini zamislivi oblik intervencije je neka vrsta razvojne pomoći, a ne politički angažman na njihovu razrješavanju. Politika se u tom kontekstu javlja samo još kao neka vrsta endemske bolesti nerazvijenih, poput gube koja će s civilizacijskim razvojem društva prije ili kasnije sama od sebe nestati. Stoga nije nikakvo čudo da pitanje proširenja Evropske zajednice na istok u stvari i nije političko pitanje.

Je li ono onda kulturno?

Činjenica da upravo ministar obrane jedne od najvažnijih članica EZ tvrdi kako je upravo kultura, u smislu zajedničkih kulturnih vrijednosti, nužna pretpostavka za uključivanje u proces evropskog ujedinjenja, ne predstavlja nikakvo proturječje. Nije prvi puta da se revolver dobro osjeća u blizini kulture. Volker Rühle, njemački ministar obrane o kojem je ovdje riječ, vidi u procesu širenja EZ na istok ujedno i proširenje zajedničkog evropskog kulturnog prostora. Oni čiji je kulturni identitet kompatibilan, trebaju biti pripušteni u »zonu stabilnosti Zapada«. »Riječ je o tome,« piše Rühle, u *Deutschlands Verantwortung* (Odgovornost Njemačke) »da se djeluje preventivno, da se sukobi drže što je moguće dalje od Savezne Republike Njemačke, da se oni suzbijaju i razrješavaju na mjestu na kojem su nastali.« Riječ je dakle o (političkom) sukobu koji mora ostati ondje vani. I riječ je o kulturi koja povlači granicu između onoga vani i onoga unutra.

Potisnuta u unutrašnjost »civiliziranog svijeta«, politika se, na njegovim, u pojmu kulture definiranim granicama, vraća natrag i to ondje gdje je riječ o obrani tog »civiliziranog svijeta« i njegova univerzalno shvaćenog vrijednosnog sistema, ondje gdje se »naša« kultura sukobljuje s »njihovom«, gdje se »mi« sukobljujemo s »njima«, ondje dakle gdje o svemu odlučuje samo još jedna jedina razlika – razlika između prijatelja i neprijatelja. Sasvim u smislu pojma politike jednog Carla Schmitta.

Za današnji proces proširenja Evropske zajednice na istok vrijedi očigledno ono što je svojedobno Matija Korvin navodno izrekao za Austriju: *Bella gerant alii, tu felix Austria nibe*. Bitna razlika leži međutim u činjenici da je Korvinovo shvaćanje povijesnog događanja kako se čini daleko progresivnije i liberalnije od samorefleksije današnjih stratega proširenja EZ-a. Razlog da bog Mars bjesni samo vani, izvan naših granica, dok unutra suvereno dominira *regina Venus*, Korvin je vidio u prostom slučaju, u »sretnoj Austriji«, dakle u povijesnoj kontingenciji – kao da je čitao Richarda Rortyja. Današnji »proširitelji Evrope« u tom su smislu daleko konzervativniji. Oni još uvijek vjeruju u takozvanu »veliku pripovijest« o kulturnopovijesnoj prednosti »civiliziranog Zapada« koja se proširuje na istok u pravcu jednog manje vrijednog i povijesno zaostalog svijeta. Dok svoju unutarnju motivaciju sebeljubivo traže u multikulturnoj toleranciji koja nadilazi sve moguće granice, svoju najvažniju političku zadaću vide u povlačenju novih granica, uz pomoć starog Schmittovog pojma politike.

Bella gerant alii... ratove vode drugi, balkanski narodi na primjer, ne zato što je to htjela povijesna kontingencija, ne zato što je dakle riječ o slučaju koji ne predstavlja po sebi

nikakvu povijesnu nužnost – koji dakle zahtijeva političko djelovanje da bi bio razriješen – nego zato što su ti narodi kulturno nerazvijeni, dakle zato što su ratovi dio njihova zaostala kulturna identiteta. Zbog toga oni moraju ostati izvan »civiliziranog svijeta«, barem toliko dugo dok njihovi sukobi ne budu suzbijeni odnosno razriješeni ondje vani, na mjestu njihova nastanka, kako zahtjeva Rühle. Tako Evropa ne mora prljati svoje ruke ni u kakvim konkretnim političkim odlukama koje povlače za sobom mučnu odgovornost za njihove, uvijek neizvjesne, praktičke posljedice.

Zato ne treba biti naivan i tražiti u pojmu kulture koji tako pompozno prati proširenje Evropske zajednice na istok nekakve autentične kulturne sadržaje i vrijednosti. Kultura je tu dvostruko instrumentalizirana. Ona služi evropskom Zapadu ili kao sredstvo dominacije, kad je riječ o procesu njegova proširenja na istok, ili kao medij političkog samozaborava, kad je na djelu proces njegova ujedinjenja. Trećega u toj kulturi nema.

| Balkan Marije Todorove |

Kakav savršen *timing!* Njemački prijevod *Imagining the Balkans*¹ Marije Todorove pojavljuje se upravo u vrijeme kada je Jugoistočna Evropa ponovo u središtu opće pozornosti. Nakon vojne intervencije NATO-pakta u Jugoslaviji uslijedio je u ljeto 1999. i »Pakt o stabilnosti jugoistočne Evrope« kao konkretni pokušaj takozvane međunarodne zajednice da cijelu regiju politički preoblikuje i u doglednoj perspektivi priključi Evropskoj zajednici. Stoljeće koje je u svjetskopovijesnom smislu počelo tek s kulminacijom balkanske krize u Prvom svjetskom ratu, sada skončava s prvim evropskim »poslijeratnim ratom« također na balkanskom poluotoku. Ono što je u tom začaranom povijesnom krugu ostalo zatvoreno, i što je Todorova učinila temom svoje knjige, je Balkan kao evropska kulturna i politička predrasuda *par excellence*.

Aktualni pojam Balkana, kako nas podučava Todorova, nastao je iz duha psovke i to puno kasnije no što se to uobičajno pretpostavlja. Balkan je zapravo počeo važiti kao nešto negativno tek početkom dvadesetog stoljeća: s političkim ubojstvima kao što je primjerice ono Aleksandra i Druge Obrenović u Srbiji 1903, koje je potreslo zapadnu javnost kao neka vrsta tipično slavenskog nasilja (defenestracija!) i koje su posebice britanski i austrougarski rojalisti doživjeli kao krajnje odvratno akt političkog nasilja; s dva krvava balkanska rata, 1912. i 1913. (doživljenih na Zapadu, prvi kao genocid, a drugi kao fratricid) i potom s atentatom u Sarajevu koji je poslužio kao neposredni povod izbijanju Prvog svjetskog rata. Na temelju tih političkih i povijesnih događaja u tadašnjim je medijima stvorena slika Balkana koja se zadržala do danas: društveni, politički i kulturni život u tom

dijelu Evrope jednostavno ne odgovara standardima takozvanog civiliziranog svijeta. Balkan je barbarski, primitivan, nasilan, nestabilan, nepredvidiv, regresivan, zaostao itd., što Evropa naravno nikada nije bila i nikada neće biti. Premda zemljopisno neodvojiv od Evrope, Balkan je na taj način kulturno konstruiran kao Drugo Evrope, kao njena »mračna, unutarnja strana«. S kakvom se naivnošću tadašnja evropska *belle époque* suočila s ratnim zbivanjima na Balkanu ilustrira Todorova riječima Mary E. Durham, jedne publicističke svjedokinje Balkanskih ratova, kratko prije izbijanja Prvog svjetskog rata: »Rat je nešto tako opsceno, tako obeščašćujuće, nešto što ne donosi ni iskre iskupljenja, da je gotovo nemoguće da ikada više izbjije kakav rat u zapadnoj Evropi«.

U svojoj analizi slike koju je Evropa stvorila o Balkanu Todorova se služi obilnom dokumentarnom građom. Novinarske izvore koristi jednako uvjerljivo kao i evropsku beletristiku, odnosno akademske studije. Bez obzira je li riječ o putopisu ili diplomatskom dokumentu, ona sa strasnim angažmanom nalazi snažne argumente za svoje teze. *Izmišljanje Balkana* međutim sve je prije nego suhoparni akademsko znanstveni tekst. Ponesen oštromnom ironijom autorice, njenom pripovijedačkom spretnošću i prodornom pamfletističkom snagom, čitatelj dolazi u iskušenje da i sam nasjedne jednom od tako brojnih balkanskih stereotipa – onom slavnom balkanskom šarmu koji navodno neodoljivo djeluje na svakog Evropljanina. Ali tu nije riječ o šarmu nego o osviještenoj praktičkoj intenciji ovog djela. U svojoj kritici kulturnih predrasuda koje suvremena Evropa gaji prema Balkanu, Todorova ne slijedi naprosto interes znanstvene spoznaje. Njen cilj nije da jednostavno uveća odnosno unaprijedi naše

znanje o svijetu u kojem živimo, nego da utječe na promjenu toga svijeta, konkretno, na promjenu onih društvenih i političkih odnosa koje te predrasude maskiraju i reproduciraju. Utoliko se na primjer *Izmišljanje Balkana* može čitati i kao otvorena kritika danas toliko aktualnog Huntingtonova tumačenja suvremenih odnosa u svijetu. Todorova se, vode na emancipacijskom motivacijom, upravo na primjeru Balkana suprotstavlja svakom pokušaju esencijalizacije, odnosno postvarenja takozvanih kulturnih identiteta.

Nigdje to ne dolazi tako otvoreno do izražaja kao u stavu koji Todorova zauzima prema, kako ih ona naziva, »ratovima za jugoslavensko naslijeđe«. Riječ je naravno o ratovima koji bjesne na području bivše Jugoslavije od 1991. do danas. Autorica se odlučno suprotstavlja veoma raširenom argumentu – koji u krajnjoj liniji u potpunosti odgovara Huntingtonovu modelu – da su ti ratovi posljedica urođene sklonosti balkanskih naroda prema ratu i nasilju. Koliko je tvrdokoran taj kliše o »balkanskom buretu baruta« pokazuje na primjer u Austriji nova knjiga o Balkanu ovdašnjeg političara Narodne stranke i donedavno vicekancelara u vladi Franza Vranickoga, Erharda Buseka,² koji usprkos svojem, za austrijske i uopće njemačke prilike, više nego rijetkom, pozitivnom stavu prema Balkanu, još uvijek govori o balkanskim konfliktima, ratovima i zločinima kao o pojavama koje su za tu regiju tipične »od pamtivijeka«.

Za Todorovu je, naprotiv, upravo konačna evropeizacija balkanskog poluotoka na prvom mjestu odgovorna za današnje ratove. Osnivanje etnički homogenih država nije nikakva ekskluzivno balkanska ideja. To je evropski uzor koji su balkanske nacije slijepo slijedile i tako završile u krvavim ratovima. kakve uostalom ni velike evropske nacije,

istom povijesnom prigodom, nisu izbjegle. To je ono na što Todorova pokušava podsjetiti Evropu koja s gađenjem upire prstom na Balkan kao na endemično leglo etničkog nacionalizma. Oni koji su o multikulturalnosti Balkana govorili kao o »*handicapu* heterogenosti« – a koji sada rone suze nad tražičnom sudbinom podijeljene Bosne i razorenog Sarajeva – bili su upravo Evropljani sami. Tek je američka prevlast u međunarodnoj politici s »Daytonskim sporazumom« omogućila da se u Bosni i Hercegovini ideja multikulturalne države ponovo ukaže kao realistična politička opcija.

Balkan o kojem govori Marija Todorova više je no stereotip. Svi oni novinari, političari i pisci koji su do iznemoglosti izrabljivali taj pojam, ne pripisujući mu nikada vrijednost neke filozofske kategorije, postigli su upravo to – pojam Balkana pretvorio se, kao što Todorova piše, u neku vrstu više stvarnosti, čiste biti, koja se u odnosu prema pojavnom svijetu postavila poput kakvog Kantovskog *noumena*. Stvoren tamo negdje oko Prvog svjetskog rata, taj pojam Balkana opstao je, usprkos (ili zahvaljujući) svim povijesnim mijenama, do danas kad funkcionira kao neka vrsta diskursa – dakako ne u pejorativnom, nego u Foucaultovom smislu, gdje diskurs znači prije svega interakciju između normativnih predodžbi i različitih oblika društvene prakse.

Balkanizam Marije Todorove nije jednostavno strukturalna varijanta Saidovskog »orijentalizma« kao što tvrde neki drugi autori. Balkan je u njezinoj koncepciji,

- a) nešto historijski sasvim konkretno, za razliku od pojma Orijenta koji je neodređen i maglovit;
- b) orijentalizam sugerira neku vrstu pribježišta od otuđenja industrijalizacije i ujedno je metafora nečeg zabranjenog. Orijent je ženski, senzualan, čak seksualan; Balkan je, napro-

tiv, muški, primitivan, grub, prljav; u njemu nema ničeg za-
branjenog ni ničeg senzualnog;

- Ⓒ Zapad i Orijent obično su predstavljeni kao nesumjerljivi
entiteti, kao potpuni antipodi. Said je o Orijentu govorio
kao o nepremostivom rascjepu između Istoka i Zapada. Po-
jam Balkana, naprotiv, funkcionira kao prijelazni koncept.
Balkan evocira sliku raskršća, mosta – mosta između Evrope
i Azije, između Istoka i Zapada, ali također i mosta koji po-
vezuje različite stupnjeve rasta i razvoja: Balkan je polurazvi-
jen, polukolonijalan, poluciviliziran, poluorijentalan, itd.;
- Ⓓ ljudi s Balkana, za razliku od onih s Orijenta, ne doživlju-
ju sebe kolonijalno;
- Ⓔ Saidov orijentalizam se jasno identificira s islamom, dok je
Balkan uglavnom kršćanski;
- Ⓕ razlika između balkanizma i orijentalizma razotkriva se i u
odnosu na rasno pitanje. Todorova postavlja tezu da orijen-
talizam ima posla s razlikama između rasnih tipova, dok se
balkanizam odnosi na razlike unutar jednog te istog rasnog
tipa;
- Ⓖ naposljetku, vlastiti identitet Balkana konstruiran je zapra-
vo tek u antagonizmu spram pojma Orijenta.

»Da Balkana nema, morali bismo ga izmisliti,« napi-
sao je 1928. Grof Hermann Keyserling. Sve do današnjih
dana Balkan je služio Evropi kao neka vrsta smetlišta za sva
ona negativna svojstva nasuprot kojih je Evropa mogla kon-
struirati svoj pozitivni, samodopadljivi *image*. Ništa toliko ne
rasterećuje lošu povijesnu savjest suvremene Evrope kao
projekcija zlog Balkana. Tako je Robert Kaplan u *Balkan
Ghosts* (1993) napisao da »je na primjer moguće pokazati
kako nacionalsocijalizam ima zapravo balkanske izvore. U
bečkim prenočištima, leglu etničkog *resentimana*, sasvim u

blizini južnoslavenskog svijeta, naučio je Hitler tako zarazno mrziti».

Evropa međutim, upozorava Todorova, nije stvorila samo rasizam nego i antirasizam, ne samo mizoginiju nego i feminizam, ne samo antisemitizam, nego i borbu protiv nje-ga. Kada će ta Evropa svom vlastitom balkanizmu suprotstaviti antibalkanizam?, pitanje je čiji odgovor autorica *Izmišljajnja Balkana* prepušta svojim čitateljima.

Tim njezinim čitateljima, mnogim ljudima s Balkana, a posebice intelektualcima, knjiga Marije Todorove vratila je neku vrstu izgubljenog samopoštovanja, onaj osjećaj kulturnog digniteta koji je povijesnim razvojem na tim prostorima od 1989. do danas, a naročito ratom u bivšoj Jugoslaviji, bio opasno načet, ako ne ponegdje i potpuno uništen. Do jučer teško frustrirani pogrdnim riječima kojima se o njima govorilo na civiliziranom zapadu Evrope, danas su ti ljudi *Izmišljajnjem Balkana* dobili snažno oružje u svojoj inače neravnoj borbi za kulturnim priznanjem. Oni danas kao da čiste savjesti mogu poručiti Zapadu: Vaše omalovažavanje je zabluda. Ovdje su argumenti! Pa ipak, izgleda da pritom veoma često zaboravljaju glavnu spoznaju Marije Todorove: uzrok zbog kojega je Balkan u kulturnom smislu postao psovka je prije svega politički. Riječ je o nemoći Evrope da odgovori na eminentno političke izazove koji dolaze s balkanskog poluotoka; o nemoći da autentično evropsku ideju nacionalne države, odnosno koncepta demokracije otjelovljenog u političkoj formi nacionalne države, uskladi s povijesnom, političkom, kulturnom i svakom drugom stvarnošću Balkana; i naposljetku, o nemoći suvremene Evrope da demokratski ovlada jednim autentičnim dijelom same sebe.

To je razlog zbog kojeg Balkan u dvadesetom stolje-

ću postaje evropska politička trauma. Balkanizam je simptom potiskivanja te traume. On sugerira da pravi problem nije u rastućem proturječju između demokratskih potreba ljudi i okoštalog koncepta nacionalne države, nego u navodnoj kulturnoj odnosno civilizacijskoj inkompatibilnosti tih ljudi, u njihovu kulturnom manjku. Upravo u tom aktu kulturalizacije političkog danas se razotkriva ideološka funkcija pojma Balkana. Huntington, naglašava Todorova, koristi kulturni argument da bi maskirao stvarnu razliku između bogatih i siromašnih. Sudbina Balkana u tom pogledu nije ništa drugačija. Stoga nije odlučujuće je li balkanizam podvrsta orijentalizma ili nije. Bitno je da je on jedan, kolikogod specifični, ipak u svojoj biti tipični pojavni oblik općeg odnosa dominacije koji se danas reproducira u globalnom kapitalizmu. Utoliko se praktička intencija knjige ne iscrpljuje u borbi za priznanjem kulturnog identiteta subalternih Balkanaca. Nije riječ o tome da se traži kulturna ravnopravnost s političkim moćnicima ovoga svijeta, nego da se postavi zahtjev za političkom jednakošću koji nužno dovodi u pitanje postojeće odnose globalne dominacije; zahtjev koji kao svoje regulativno načelo postulira takvu političku solidarnosti s obespravljenima kakva se može postići samo s onu stranu svake kulturne razlike među njima.

Napomene

- 1 Maria Todorova, *Die Erfindung des Balkans: Europas bequemes Vorurteil*, prijevod: Uli Twelker (Darmstadt: Primus Verlag, 1999). Engleski original: *Imagining the Balkans* (New York, Oxford: Oxford University Press, 1997).

- 2 Erhard Busek, *Österreich und der Balkan: Vom Umgang mit dem Pulverfass Europas* (Wien: Molden Verlag, 1999). Ova knjiga (hrv.: *Austrija i Balkan: O postupanju s evropskim buretom baruta*) odličan je primjer kako naivni kulturalistički esencijalizam i konzervativno političko uvjerenje nisu nikakva intrinzična prepreka onomu što se diplomatsko političkim rječnikom naziva unaprijeđenje suradnje među narodima na načelima međusobnog uvažavanja i jednakopravnosti. Busek u odnosu prema Balkanu, što dakle konkretno znači u odnosu prema političkim nacijama današnjeg evropskog jugoistoka, posebice na primjer u odnosu prema Srbima, politički nastupa kao zagovornik suradnje, otvaranja, povezivanja i, što je možda najvažnije, uključivanja balkanskih naroda u procese evropske integracije. U tomu je politički jasniji i odlučniji od mnogih ljevičara, odnosno liberalnograđanskih, socijalističkih ili zelenih političara. Razvikani tolerantni, postmoderni multikulturalist, bez obzira koliko bio teorijski osviješten kao konstruktivist, još uvijek ostaje to što mu ime govori...kulturalist. On će spremno zaplesati uz turbo folk, priznajući njegovu kulturnu vrijednost s onu stranu svake opozicije elitnog i masovnog, ali neće ništa učiniti što bi ga politički zbližilo sa Srbima.

| Hitlerov Beč |

Ako još postoji takva pojava kao što je klasični zagrebački odnosno hrvatski malograđanin, onda je Beč fantazma središta njegova svijeta. Grad koji je bio i ostao mjera svih njegovih stvari. Tih stvari doduše nije nikada bilo puno, ali značile su mnogo. Kultura na primjer, shvaćena u funkciji ponašanja. Kako se pravilno pozdravlja, drži vilica i nož, ugodno i nenametljivo ćaska u društvu, ukratko, kultura kao pristojno vladanje. »Bečka škola«, govorilo se za čovjeka uljudna nastupa i ta izreka ostala je u svakidašnjem govoru kao neka vrsta permanentnog *hommagea* metropoli nekadašnje zajedničke države. Naravno, iz perspektive kolonijalizirane provincije za koju je Beč predstavljao neprikosnovenog arbitra u svim pitanjima malograđanskog ukusa i ponašanja. Iz Zagreba se na taj Beč oduvijek gledalo očima gladuša pripuštenog do bogataške trpeze – zadivljeno ali i zavidno, ponizno ali i zlurado, na način duboko frustriran i više štetan nego koristan. Jer upravo je »bečka škola« ime za propali pokušaj da se o Beču nešto nauči, ime za pačju školu hrvatskog malograđanina koji se prema kulturi nekadašnje carske metropole odnosio kao lipicaner prema dresuri bečke škole jahanja. S tom razlikom dakako da je lipicaner ondje nešto naučio i čak štoviše, stekao u toj svojoj bečkoj školi pravu svjetsku slavu.

Najkasnije sedamdesetih, s radovima američkih kulturnih historičara i filozofa (Schorske, Janick & Toulmin) koji su probudili interes za *fin-de siècle-Beč* kao ondašnju svjetsku kulturnu metropolu, postalo je jasno što je sve prohujalo, potpuno nezanjećeno, pored očiju hrvatskog malograđanskog bečolisca – od moderne filozofije jezika do Freudove psihoanalize, od Schönberga do Schielea i Kokoschke, od Krausa do Loosa itd. Naravno, naš je hrvatski malograđanin odmah

vidio svoje mjesto u tom novom mitu o »Wittgensteinovu Beču«, ne dakako zato što je čitao *Tractatus* ili Freudovu metapsihologiju, nego zato što je »mama pekla štrudle od jabuka kak i u Beču«.

Da ne bismo ipak pretjerali u uspoređivanju dviju kultura i dva grada valja upozoriti na jedan važan kvantitativni podatak – prije više od sto godina Beč je bio šesti po veličini grad na svijetu i imao je više stanovnika nego danas. Zagreb je danas valjda dvadeset puta veći no što je bio tada, ali je jednako daleko od pojma metropole i prakse moderne metropolske kulture koliko je bio i prije tih sto godina.

Hitlerov Beč austrijske povjesničarke Brigitte Hamann*) već u svom naslovu aludira kontrapunkt proslavljenom *Wittgensteinovu Beču* Janickea i Toulmina. Ono je bila priča o Beču slavni »mandarina diskursa koji su pokušavali modernu dovesti do njezina pojma, Beču dobrostojećih mladih ljudi koji su svoje bogatstvo ili poklanjali (Wittgenstein) ili ga investirali u vlastiti časopis (kao Karl Kraus); o mondenom Beču slikarskih knezova, ekscentričnih duševnih bolesti i skupih inovativnih terapija« (A. Pfabigan).

Hitlerov Beč pripovijeda o sasvim drugom gradu. Autorica Hamann: »Izvištavam o Hitlerovu Beču iz njegove perspektive. Skupljala sam njegove izjave o Beču i proučavala njegovu okolinu: kakvi su bili politički i socijalni odnosi, koje novine je čitao? Nedaleko njegova stana u Stumpergasse bila je na primjer redakcija *Alldeutsche Tagblatt* (*Svenjemački dnevni list*). Pogledala sam te novine i otkrila nevjerojatne sličnosti u jeziku i iskazima: germanski kult vođe, rasistički antisemitizam, mržnja na Čehe i slično«.

Autorica Hamann, inače poznata po svojim biografijama Habsburgovaca, piše »povijest odozdo«, opisuje ži-

vot velegrada na Dunavu između 1907. i 1913, onako kako ga je vidio mladi Adolf Hitler koji je tih godina boravio ondje. Na temelju analize prikupljene dokumentarne građe autorica zaključuje da je gotovo sve ono što je dvadesetak godina kasnije pod Hitlerovim imenom nastupilo kao autentični sadržaj nacionalsocijalizma već bilo začeto u Beču. Godine 1913, kada Hitler napušta Beč, to je još hrpa nesređenih papiraka. »... tek u Njemačkoj ti se odlomci sređuju kao na nekom magnetskom polju« piše Hamann.

Nakon smrti oca, 1906, Hitler dolazi kao sedamnaestogodišnjak prvi puta u Beč. Premda je oduševljen gradom, a naročito posjetom Operi, čezne za Linzom u kojem je odrastao te se, ne našavši nikakva zaposlenja u Beču, uskoro vraća kući. Nakon godinu dana ponovo dolazi u Beč ali ovaj puta s jasnim ciljem – želi položiti prijemni ispit na Akademiji likovnih umjetnosti. Na ispitu je propao, ali ga nisu srušili židovski profesori, kako je govorila legenda, nego čisto »arijski« profesorski kolegij.

U Beču Hitler otkriva Wagnera. Zajedno sa svojim prijateljem Kubizekom stalni je gost u Operi gdje je vidio čitav *Ring*, *Tannhäusera*, *Die Meistersingere* i *Rienzi*. Po pet sati znaju momci stajati u redu za karte, kao i daljnjih pet u stajaćem parteru. Hitler preferira ta skupa stajaća mjesta jer se tu ne pripuštaju dame čije društvo ne podnosi.

U Hitlerovoj fascinaciji Wagnerovom idejom *Gesamtkunstwerka*, posebno oličenoj u tadašnjim Mahler-Roller inscenacijama, Brigitte Hamann vidi klicu one estetike koja je kasnije došla do izražaja na Njemačkim partijskim skupovima: »... more crvenih zastava, kolone koje marširaju pod zaglušujućom bukom bubnjeva, Wagnerova glazba, po mogućnosti za mraka... sve to odvija se kao perfektno inscenira-

na Wagnerova opera«. U Beču tog vremena međutim i sam Theodor Herzl koncipirao je cionistički pokret također kao neku vrstu *Gesamtkunstwerka*, dok je Victor Adler organizirao demonstracije po uzoru na simfonije. Estetizacija politike bila je u to doba ondje na dnevnom redu i to ne samo u Hitlerovoj glavi.

S druge strane, Hitler se susreće i s izazovom umjetničke i društvene moderne. Ne skriva odbojnost prema Koschkinom ekspresionizmu, niti podnosi radove Egona Schielea. Wedekind duboko vrijeđa njegove moralne osjećaje. Već tada u Beču Hitler se zgraža nad onim što će kasnije postati *entartete Kunst* (izopačena umjetnost). On je naime već u svojoj najranijoj mladosti osvijesteni antimodernist (na način nostalgičara, jer sve je prije bilo bolje, njemačkije!) i kulturpesimist. To odgovara njegovu tadašnjem bečkom mlijeu u kojem su osvjedočeni antimodernisti bili prije svih kršćanski socijalisti koji odbacuju modernu sa stajališta katoličke moralke, a potom i velikonijemci iz njegova susjedstva u Stumpergasse. *Alldeutsche Tagblatt* travnja 1908. piše: »Umjetnost nije internacionalna nego narodska«. U tomu se velikonijemcima pridružuje i prijestolonasljednik Ferdinand za kojeg su proizvodi bečkog umjetničkog obrta u stvari »tvorevine slobodnih zidara, Židova i republikanaca«.

Antisemitizam, fenomen koji će se kasnije razviti u jedan od konstitutivnih elemenata njegova političkog identiteta, Hitler također otkriva u Beču. Prisjećajući se u *Mein Kampf* godina provedenih u glavnom gradu Dunavske monarhije pisao je: »Bilo je to vrijeme najvećih obrata koji su se ikada dogodili u mojoj unutarnjosti. Od kozmopolitskog slabica postao sam fanatični antisemit«. Beč s početka stoljeća ponudio mu je iskustvo antisemitizma u oba njegova vida –

rasističkom i katoličkom. Georg von Schönerer, političar, zastupao je u to vrijeme sasvim otvoreno rasistički antisemitizam: »Židov ostaje Židov prekrstio se ili ne«. Zloglasna nacistička parola – Ne kupuj u Židova! – u svojoj osnovi već je prisutna u Schönerera koji svakoga tko na bilo koji način podržava Židove drži otpadnikom od svoga naroda. Pored njega tu je i Joseph Adolf Lanz, sljedbenik pisca Guida von Lista, obožavatelja germanske mistike koji je tvrdio i to sasvim ozbiljno da germanska rasa gospodara potječe sa Sjevernog pola. List je proricao »arijsko-germanski svjetski rat« i prvi puta je upotrebio kukasti križ – stari indijski simbol – kao znak »njemstva«. Lanz nimalo nije zaostajao za svojim učiteljom. Posebice na području »rasno čiste seksualnosti«. Njegova teorija: njemačka žena preferira rasno manje vrijedne muškarce (»polumajmune«) kao seksualne partnere. Ovi, kao prvi ljubavnici, »impregniraju« tu njemačku ženu svojim sjemenom što za posljedicu ima da djeca koju su začeli drugi muškarci još uvijek zadržavaju manje vrijedna svojstva prvog nerasnog ljubavnika. Lanz je zastupao ideju takozvanih »uzgojnih majki« koje bi radale rasno čisto začetu djecu – ideja koja je u Trećem Reichu također ozbiljena.

Najviše zanimanja Hitler je ipak pokazao prema klasičnom katoličkom antisemitizmu otjelovljenom u liku bečkog gradonačelnika, kršćanskog socijalista, Karla Luegera. Lueger nije definirao židovstvo rasno, nego religijski, što međutim njegov antisemitizam nije činilo ništa manje opasnim. Kada je 1905. došlo u Rusiji do pogroma u kojima je stradalo na tisuće Židova, Lueger je bečkim Židovima na izbornom mitingu zaprijetio istom sudbinom: »Posebice Židove u Beču upozoravam da ne idu tako daleko kao njihova subraća u vjeri i da se ne upuštaju previše u kontakt sa socijalde-

mokratskim revolucionarima ... Mi u Beču smo antisemiti, ali za ubojstva zacijelo nismo stvoreni. Ali ako Židovi ugroze našu domovinu, ni mi nećemo znati za milost«. Te riječi popraćene su gromoglasnim pljeskom koji je trajao minuta-ma, kako nas obavještava *Deutsches Volksblatt*, glasilo Kršćanskih socijalista. Brigitte Haman išćitala je i protokole s parlamentarnih sjednica i ondje pronašla riječi koje nedvosmisleno potvrđuju antisemitsku atmosferu kakva je vladala u tadašnjoj bečkoj javnosti. Govorilo se primjerice čak i ovo: »Ne bih imao ništa protiv da Židove sameljemo u umjetno gnovivo,« što je izazvalo pljesak kod pripadnika stranke.

Svibnja 1913. Hitler napušta Beč i odlazi u München – Njemačka je bila njegov pravi cilj. Beč, u kojem je stekao prva iskustva iz svijeta politike i kulture koja će odlučno oblikovati njegov budući život, ali također odrediti sudbinu milijuna drugih ljudi, taj Beč Hitler je oduvijek mrzio. Linz, grad njegova djetinjstva, koji su nastanjivali »pravi njemački muškarci«, bio mu je puno draži od velike metropole na Dunavu u kojoj je vladala rasna, etnička i svaka druga izmiješanost.

Brigitte Hamann nije napisala novi prilog Hitlerovoj biografiji, nego je ponovo oživjela zaboravljenu sliku Beča, potisnutu glamurom kulturne, umjetničke i znanstvene avangarde koja je važila u glavama mnogih kao jedini i pravi identitet tog tako važnog grada. Što se Hitlera tiče, on u Beču nije postao nacist – tada dvadesetgodišnjak, on iz Beča na put u Njemačku nije ponio nikakvo čvrsto uvjerenje, ali se taj bečki kaos u njegovoj glavi pokazao kao pravo plodno tlo buduće nacističke ideologije i njene zločinačke prakse.

* Brigitte Hamann, *Hitlers Wien, Lehrjahre eines Diktators* (München: Piper Verlag, 1996)

| Slovenija u raljama Evrope |

Ako se u današnjoj Evropi uopće još odigrava neki politički proces od globalnog značaja onda je to proces proširenja Evropske zajednice na Istok. Nažalost, njegov autentično politički karakter veoma često se previda. Pitanju proširenja pristupa se pragmatički kao problemu pukog prilagodavanja zemalja kandidata političkim, ekonomskim, kulturnim i ostalim standardima razvijenog evropskog Zapada. Kada je dakle politička odluka o principijelnom prihvaćanju neke zemlje u članstvo Zajednice jednom već donijeta, onda ostaje samo još da se dogovori vozni red usklađivanja i stvar je takoreći gotova. Kao da je riječ o procesu koji nema nikakve, a kamoli globalne političke dimenzije.

S tim uvjerenjem kao i s najboljim namjerama koračkali su Zeleni organizirali ovoga ljeta u Pliberku (hrvatski: Bleiburg) susret slovenskih i austrijskih politologa, povjesničara i pridruženih intelektualaca na temu skorog pristupanja Slovenije Evropskoj Zajednici. Slovenija naime, zajedno s Češkom, Mađarskom, Poljskom i Estonijom, sačinjava prvu grupu kandidata za članstvo u EU s kojima konkretni pregovori traju još od 1998.

Budući su političko pitanje pristupanja Uniji organizatori skupa shvatili kao riješenu stvar, odlučili su sa Slovencima porazgovarati o konkretnim detaljima njegove realizacije. Tako se u Pliberku dva dana, u veoma konstruktivnoj atmosferi, raspravljalo o novim oblicima suživota Austrijanaca i Slovenaca uzduž granice koja kao takva samo što nije nestala. Na kraju, u zaključnoj diskusiji, ispričavši se što odstupom od teme, jedan je povjesničar iz Graza priuipitao slovensku delegaciju, što zapravo Slovenci na temelju iskustva svog

dugogodišnjeg suživota s drugim nacijama, religijama i kulturama bivše Jugoslavije imaju poručiti zemljama članicama današnje Evropske zajednice?

Jasan i nedvosmislen odgovor uslijedio je odmah: čim više razlika, tim gore! Prisutni Austrijanci – svi uglavnom liberalno, antirasistički i multikulturalno nastrojeni, u najmanju ruku pak predstavnici onih austrijskih političkih i moralnih snaga koje su se suprotstavljale velikonjemačkim pritiscima na slovensku manjinu u Austriji – nisu se ni snašli, a već je uslijedio dodatak: Slovenci su mišljenja da bi za Evropsku zajednicu bilo najbolje da odmah obustavi svako proširenje na Istok. Osim toga, nastavili su, Slovenija nikada neće prihvatiti federalizaciju EZ-a koju je, upravo u to vrijeme u svom predavanju na Berlinskom sveučilištu, njemački ministar vanjskih poslova Joschka Fischer spomenuo kao mogući model buduće političke organizacije Evropske zajednice. I prijedlog po kojem bi manje zemlje članice tek u skupinama mogle odlučivati ravnopravno s velikim i moćnima kao što su Francuska, Njemačka i Velika Britanija, Slovenci su također odlučno odbacili.

Za okruglim stolom debatne sale Slovenskog narodnog doma u Pliberku nakon tih je riječi zavladao potpuni muk. Sve ono što je za prisutne Austrijance predstavljalo sam smisao njihova političkog i intelektualnog angažmana – ideal tolerantnog suživota u multikulturalnoj zajednici – bacili su s par riječi u smeće upravo oni za čije dobro su se u svom vlastitom političkom kontekstu ti Austrijanci zauzimali. Kulture i povijesne razlike nisu zlo i nesreća, nego bogatstvo i šansa, govorili su pružajući ruku svojim manjinama, na prvom mjestu slovenskoj. A sada ti isti Slovenci ove razlike proglašavaju glavnom političkom preprekom koju projekt

ujedinjenja mora svakako izbjeći. Prema liberalno demokratskim standardima evropskog Zapada, slovenski je stav naprosto rasistički. Poruka ljubavi, tolerancije, razumijevanja koju je Evropa u svom projektu proširenja odašiljala na Istok, vratila joj se kao politički eho ksenofobije i rasizma.

Za nas međutim koji smo sa Slovencima dijelili istu političku sudbinu bivše Jugoslavije, odnosno njena raspada, slovenski je stav potpuno razumljiv. Naravno da su u odluci izdvajanja iz bivše Jugoslavije rasistički motivi – naročito u odnosu na »primitivni, lijeni i prljavi« balkanski jug – igrali barem jednako važnu ulogu kao i legitimna obrana od unitarističkog pritiska Miloševićeva podivljalog srpstva. Naravno da federalizacija ne dolazi u obzir, jer je upravo parola »jedan čovjek, jedan glas« ne samo u Sloveniji doživljena kao najgora prijetnja nacionalnoj samobitnosti koja je Slovencima već u bivšoj SFRJ bila garantirana na razini države. I naravno da Slovenci u svojim novim integracijama ne misle ići ispod nivoa te bivše Jugoslavije u kojoj su o svojoj sudbini odlučivali ravnopravno s ostalim nacijama na načelu »jedna nacija-država, jedan glas«, bez obzira na veličinu pojedine nacije.

Liberalno-demokratska, multikulturalistička Evropa, koja danas ideološki predvodi projekt proširenja Evropske Zajednice na Istok nikada nije ni pokušala shvatiti političku genezu raspada bivše Jugoslavije. Problem na kojem je u ratnoj katastrofi propala ta zemlja za zapadnu je Evropu bio i ostao u osnovi kulturološki. Politička kriza, socijalno rasulo i napokon rat pripisani su zaostalom kulturnom identitetu balkanskih naroda koji umjesto da civilizirano surađuju vode besmislene ratove. Tako je politička istina jugoslavenskog problema potisnuta kao stvar jednog, u svojoj biti neevropskog, kulturnog identiteta. Jugoslavija je postala stvar nec-

evropske kulturne prošlosti, a ne problem evropske političke sadašnjosti odnosno budućnosti.

Ta ista depolitizacija koja je pravi uzrok svojedobne nemoći Evrope da se suoči s političkom krizom i ratom u bivšoj Jugoslaviji danas jednako intenzivno prati proces proširenja Evropske zajednice na Istok. Taj politički projekt sveden je na neku vrstu ideološki i politički neutralnog, puko pragmatičnog prilagođavanja takozvanih tranzicijskih zemalja bivšeg socijalističkog bloka standardima razvijenog evropskog Zapada. Odgovori na bitna politička pitanja koji pretpostavljaju realne političke odluke potpuno su gurnuti u stranu. Da li će ujedinjena Evropa biti Evropa suverenih nacionalnih država ili Evropa građana; Evropa jedinstvenog kulturno povijesnog identiteta, ili Evropa kulturne, religijske i političke heterogenosti; Evropa ravnopravnih država članica u kojoj će male nacije imati jednaku moć odlučivanja kao i velike, ili Evropa uvjetne jednakosti u kojoj će veliki diktirati odluke manjima,... ta i slična pitanja ostala su otvorena. Tko ih prvi u njihovoj političkoj biti postavi, otvorit će razdoblje nove evropske političke krize.

| *Izvanredno stanje!* |

| Slobo Klintone! |

Na ulicama bombardiranog Beograda nedavno se pojavio jedan sasvim novi grafit: SLO-BO KLINTONE! Ta jednostavna ali sjajna dosjetka progovorila je o vojnoj intervenciji NATO protiv Jugoslavije s više razumijevanja no sav njezin bjelosvjetski medijski *covering*. Ona je iznijela na vidjelo ne samo apsurd situacije u kojoj se našla takozvana autentična demokratska opcija nemoćna da se opredijeli za jednu od dvije suprotstavljene strane, odnosno, opasnu *folie à deux* koja je razvila vlastitu dinamiku eskalacije, čije je posljedice danas teško predvidjeti, nego i nešto još važnije: realnu podlogu ovog smiješno žalosnog poistovjećenja dvaju lidera ratujućih strana.

Na sličnu ponisao došao je i slovenski publicist Lev Kreft u otvorenom pismu koje je uputio svojim prijateljima u Jugoslaviji dva dana nakon što su pale prve bombe. Pokušavajući također upozoriti na bezizlaznu situaciju u kojoj su se našli demokrati Srbije »stiješnjeni između Slobe i Billa«, Kreftu se ukazala slika Clintona kako šeće ulicama Prištine i obraća se Albancima riječima: »Dok sam ja s vama nitko ne sme da vas bije!« Svi oni koji su u stanovitoj mjeri upoznati s bliskom poviješću kosovske krize shvatit će odmah njegovu aluziju: 24. travnja 1987. godine, u Kosovu Polju, Milošević je te iste riječi izgovorio okupljenim Srbima koji su tada protestirali protiv, kako je onda rečeno, albanskog nasilja nad Srbima na Kosovu. Policija koja je tada bila pod kontrolom uglavnom albanskog rukovodstva Autonomne pokrajine Kosovo upotrijebila je silu da bi rastjerala demonstrante. Milošević, u to vrijeme na čelu Saveza komunista Srbije, istupio je u njihovu zaštitu i to upravo gore spomenutim riječima koje su ga, prema jednom od lidera kosovskih Srba,

Miroslavu Šoleviću, »ustoličile za cara«. Gledajući unatrag, može se reći da je upravo ta Miloševićeva fraza izmijenila tok događaja u pravcu koji danas kulminira NATO napadom na Jugoslaviju. No, jesmo li mi uopće shvatili što se tada u Kosovu Polju doista dogodilo?

U svom poznatom govoru okupljenim demonstrantima Milošević je poručio kosovskim Srbima: »Vi morate da ostanete ovde. Ovo je vaša zemlja. Ovde su vaši domovi. Vaše njive i vaše bašte. Vaše uspomene. Ne smete nipošto da napustite vašu zemlju«. U svojoj retorici on ne zaziva ni komunističku ideologiju ni nacionalne vrijednosti, nego eksplicitno, opća ljudska prava. Ono što je kasnije prepoznato kao direktno prestrojavanje s komunizma na nacionalizam ipak je dakle obavljeno posredno, preko stanovitog humanitarnog medijatora. U svom govoru Milošević faktički poziva na zaštitu prava manjine koju, u tom trenutku barem načelno, traži oficijelna većina, kosovski Albanci koji pod okriljem i u okvirima tadašnje autonomije imaju na svojoj strani državu. Za Miloševića, aktualni sistem je bio pretijesan da bi mogao izaći na kraj s problemom, te on, kozekventno, istupa iz njega. Rješenje se otada traži »bilo unutar postojećih institucija bilo izvan njih. Na ulici ili unutra, populističkim metodama ili elitističkim, svejedno«. To je početak Miloševićeve takozvane »antibirokratske revolucije« – traženje stanovitog političkog rješenja ignorirajući postojeće »birokratske zapreke«, ugrađene u vladajući institucionalni sistem.

Analogija u načinu na koji Clinton i Milošević pristupaju sličnim političkim problemima više je nego očigledna. Nije li humanitarni argument, umjesto jasnog političkog cilja, bio taj koji je NATO upotrijebio za opravdanje svoje vojne intervencije u Jugoslaviji? Nisu li NATO intervencio-

nisti ignorirali postojeći zakonski i institucionalni okvir, Vijeće sigurnosti, Povelju Ujedinjenih naroda, odnosno međunarodno pravo? Obojica, i Milošević i Clinton, učinili su isto: prepoznali su u danoj političkoj realnosti neko temeljno ljudsko pravo, hegemonizirali ga, zaobišli »okoštali i suvišni« institucionalni okvir i, – stupili u akciju.

U tom smislu mogli bi čak reći da je Milošević u ovom ratu već pobijedio. Navukao je NATO da zaigra njegovu prljavu igru. Raspad bivše Jugoslavije svima nam je odveć jasno pokazao koliko opasna može biti takva igra. Milošević je bio taj koji je još 1987. započeo ignorirati jugoslavenske institucije, sistematski potkopavati njihov autoritet da bi ih na kraju potpuno demolirao. Kakve posljedice nosi sa sobom »antibirokratska revolucija« svjetskih razmjera koju je upravo pokrenuo NATO, tek će se vidjeti.

| Naprijed u bolju prošlost! |

Prisjetimo se onog čuvenog, navodno Churchillova, aforizma o demokraciji: ona je najgori od svih mogućih sistema, no nažalost ne postoji nikakav drugi koji bi bio bolji od nje. Naravno, pokušaj političke odnosno vojne intervencije u svrhu zaštite ljudskih prava u nekoj suverenoj državi u kojoj se ta prava brutalno krše, možda upravo od strane same te države, uvijek može biti blokirano u Vijeću sigurnosti, i to ne iz principijelnih razloga, nego kao posljedica konflikta partikularnih interesa koje zastupaju zemlje članice. Drugim riječima, uvijek će postojati nekakav antagonizam koji je nemoguće do kraja razriješiti, što čini Vijeće sigurnosti UN najgorim od svih mogućih vijeća sigurnosti. Pa ipak, postoji li neko bolje?

NATO je s institucijama Ujedinjenih naroda postupio na isti način na koji su boljševici postupali s demokratskom institucijom parlamenta, s tom »buržoaskom brbljao-nicom« u kojoj partikularni klasni interesi sprečavaju priznavanje stanovitih općeljudskih prava i blokiraju njihovu realizaciju. S tim opravdanjem boljševici su eliminirali parlament, a posljedice koje su potom uslijedile danas obično sažimamo pod pojmom totalitarizma. Jasno, i oni su to učinili u ime nekog općeg dobra, jednako kao što NATO danas u isto ime ruši institucije postojećeg međunarodnog prava. Naravno, NATO faktički djeluje u korist općeg dobra isto koliko su to svojedobno činili i boljševici. On ne reprezentira instanciju univerzalnih ljudskih prava ništa više nego što ju je reprezentirao predsjednik Saveza komunista Srbije, Slobodan Milošević, dvanaest godina ranije u Kosovu Polju.

Riječ je o protuslovljima koja su svjetskoj javnosti dobro poznata. Otkuda nekome pravo da sebe promovira u univerzalnog zaštitnika manjina nakon što dugi niz godina pruža intenzivnu vojnu i političku podršku zemlji koja brutalno krši prava svoje manjine, kao što je slučaj s Turskom i njezinim Kurdima? Čak ako upotrebu sile moramo priznati kao opravdano sredstvo u postizanju demokratskih ciljeva, kako ipak netko može bombardirati Beograd, a da ne bombardira i Ankaru? Zašto se napokon ne bombardira i Moskva, zbog Čečenije, ili Peking zbog Tibeta?

Jedno sasvim logično pitanje koje može postaviti srpska strana: »Zašto mi ne smijemo postupati s našim Albancima kao što Turci postupaju sa svojim Kurdima?« može zvučati kao cinična racionalizacija zločina, ali dok god suprotna strana, samozvani predstavnici takozvane međunarodne zajednice, a na prvom mjestu NATO, svoju kontrapoziciju ne

zasnivaju na univerzalnosti svojih načela odnosno zahtjeva, neće biti relevantnog odgovora na to pitanje.

Iza humanitarne retorike, znamo, obično se krije neki partikularni politički cilj koji ne bismo snjeli ispustiti iz vida. Što je dakle politički cilj NATO intervencije u Jugoslaviji? Koliko je do sada poznato, to bi trebala biti politička autonomija za Albance unutar Savezne Republike Jugoslavije – nešto što su oni već imali u skladu s takozvanom Titovim Ustavom iz 1974. godine, a što im je Milošević ukinuo 1989. NATO, dakle, želi ponovo uspostaviti taj stari institucionalni okvir albanske autonomije u bivšoj Jugoslaviji.

Kao politički projekt, taj je poduhvat pravi povijesni skandal. Koalicija devetnaest najnaprednijih liberalno-demokratskih zemalja suvremenog svijeta bombardira jednu bivšu komunističku da bi politički ponovo uspostavila komunistički *status quo ante*.

NATO, očigledno, bombama utire vlastiti put u bolju prošlost. Kako da razumijemo ovaj očajnički politički eklekticizam? Zašto se NATO preobratio u »komunista« i »jugonostalgičara«, sada kada je za to odista prekasno? Jugoslavenska federacija – u stvari konfederacija – prije 1990. godine, u kojoj su Srbi činili jedva 37% sveukupnog stanovništva, bila je jedini realan institucionalni i politički okvir za političku autonomiju Kosova. U jednoj takvoj državi, pod demokratskim uvjetima, političar tipa Slobodana Miloševića ne bi imao nikakve šanse da na svom srpskom nacionalističkom programu dobije slobodne savezne izbore.

| Patuljak, a ne div |

U političkoj besmislenosti NATO vojnog angažmana na Balkanu skriven je njegov pravi smisao.

Bombe ne padaju da bi pospješile neko političko rješenje. Bombe JESU to političko rješenje. Nakon samo tjedana dana bombardiranja predsjednik Clinton otvoreno je izjavio što je cilj tog bombardiranja. Pobjediti! Što god to značilo u političkom smislu.

Iza NATO ne stoji nikakva artikulirana politička strategija. Njegove članice nikada nisu napravile izbor između dva suprotstavljena principa, principa suverenosti i prava na nacionalno samoopredjeljenje. Naprotiv, i jedan i drugi princip istovremeno su podržavale i kršile. NATO nema nikakvu ideju globalnog demokratskog razrješenja te dileme, rješenja koje bi pretendiralo na univerzalno važenje, koje bi dovelo u pitanje postojeći svjetski poredak i inzistiralo na njegovoj temeljitoj reformi.

Te okolnosti najbolje objašnjavaju zašto NATO navodi upravo humanitarne razloge kao motiv vojne intervencije, a ne na primjer Univerzalnu Deklaraciju o ljudskim pravima. Humanitarni razlog predstavlja najviši stupanj univerzalizacije koji SAD i njezini NATO saveznici mogu sebi danas dopustiti. Tu dakle nije riječ samo o retoričkom izgovoru iza kojeg se kriju prljavi materijalni interesi odnosno borba za globalnu prevlast, kako to danas tvrde brojni ljevičari. Iza NATO vojne intervencije u Jugoslaviji ne stoji nikakav «tajni plan», navodni cilj uspostave kontrole nad naftnim putovima koji preko Kosova vode do Centralne Azije, odnosno želja da se dograabe silne naslage zlata koje su nedavno otkrivene ondje. Ta staromodna materijalistička fantazija o politici kao nadgradnji prizemnih ekonomskih interesa teško da će nam pomoći u razumijevanju pravih motiva NATO intervenciju. Naprotiv, ona prikrija pravo političko značenje jednako kao što to čini i humanitarna retorika. Jer, ono što

se krije iza obojega, nije nikakav nezajažljivi imperijalistički div, nego jadni, frustrirani i zbunjeni politički patuljak.

Ništa ne potvrđuje ovu činjenicu bolje od sve većeg vala moralističkog zgražanja nad tragičnom sudbinom nedužnih žrtava ovog rata i genocida. Stvarni skandal danas, na koncu dvadesetog stoljeća, nije činjenica da se ljude istjeruje iz njihovih domova, da ih se siluje i ubija na očigled bespomoćne demokratske javnosti (Iz perspektive povijesnog iskustva dvadesetog stoljeća, riječ je prije o banalnoj činjenici). Ono odista skandalozno jest da ta ista demokratska javnost odnosno njezini politički predstavnici još uvijek nemaju nikakav politički odgovor na takav izazov. Ideološka svrha »humanitarnog« pristupa je u tome da rat predstavi kao neku vrstu prirodne katastrofe, da naturalizira socijalne i političke pojave na način koji ne dopušta nikakav racionalan politički angažman i koji na povijesnoj sceni ostavlja samo dva aktera – anonimnu masu nedužnih žrtava i nekolicinu patoloških čudovišta. Da bi se pomoglo prvima, valja istrijebiti one druge. Konkretni politički antagonizmi, čitavo poprište političkih koncepata i njihovih protagonista više se ne pojavljuje na sceni. Ta iskrivljena slika jedne sasvim konkretne povijesne situacije u potpunom je proturječju sa stvarnošću ali, naravno, ne i s potrebama onih koji su je proizveli. Kao autentična ideološka fantazma, ona služi svojoj svrsi i onda kada je u suprotnosti s činjenicama.

Tako se ono što je svatko mogao shvatiti kao čistu laž – »Bombardiramo Miloševića, a ne srpski narod« – pokazalo kao vrlo korisna laž i to za obje strane, kako za onu bombardiranu, tako i za onu koja bombardira. Ona retroaktivno čini srpski narod nevinim, oslobađa ga odgovornosti za zvjersko »etničko čišćenje« koje su inicirali od tog naroda slobodno

izabrani političari i počimili ratni zločinci koji i dalje neome-tano žive s tim istim narodom. S druge strane, među članica-ma NATO ona podupire iluziju da u demokratskim sistemi-ma ljudi načelno ne mogu napraviti pogrešan izbor. Ako ga ipak naprave, onda je on posljedica »nedostatka objektivnih informacija«. Kad bi Srbi u Beogradu samo znali što njihova vojska i policija sada rade po Kosovu, tj. kada bi znali za ta-mošnje etničko čišćenje Albanaca, oni ne bi dopustili da se to događa. Nažalost, zli diktator im je oduzeo slobodne me-dije i tako ih pretvorio u nevine žrtve svoje manipulacije.

Naravno, na tu naivnu iluziju više nasjeda zapadna demokratska javnost nego sami Srbi. Zapadnjacima ona po-maže da potisnu možda najtežu od svih trauma demokracije – činjenicu da ne postoji nikakav stopostotno pouzdani osi-gurač koji štiti demokraciju od regresije u neku vrstu totali-tarizma. »Slobodni mediji koji generiraju demokratsku jav-nost« sigurno nisu taj osigurač. U ideološkoj konstrukciji de-mokracije oni tek igraju ulogu takozvanog subjektivnog fak-tora. Kad sistem funkcionira, onda to možemo zahvaliti nji-hovu angažmanu. Kad ne funkcionira, onda je to zato što su oni ili zakazali ili bili spriječeni u obavljanju svoje zadaće.

| Transparentnost zla |

Potpuno je sigurno da Srbi u Beo-gradu znaju sasvim dovoljno o etničkom čišćenju Albanaca na Kosovu, u svakom slučaju ništa manje no što su znali o onome što se dogodilo u Vukovaru ili kasnije u Sarajevu. U tom se pogledu nimalo ne razlikuju od Hrvata koji su pot-puno svjesni činjenice da je u zadnjih deset godina oko 400 000 Srba bilo prinudeno otići iz Hrvatske; koji znaju za 24

000 spaljenih srpskih kuća; koji po imenu znaju svoje ratne zločince i s njima žive u miroljubivoj koegzistenciji bez i najmanje primisli da bi ih sami mogli dovesti pred sud. Hrvati – uz neke izuzetke koji međutim nemaju nikakva značajnijeg utjecaja na političku situaciju – nikad nisu pozvali svoje sugrađane Srbe da se vrate, niti će pak Srbi ikad pozvati svoje protjerane Albance natrag.

Ako se uopće može izvući bilo kakva pouka iz dosadašnje jugoslavenske katastrofe onda je to činjenica potpune transparentnosti zla. Za ovih deset ratnih godina nije se dogodilo ništa što nije bilo u potpunosti predvidljivo, ako već nije unaprijed bilo otvoreno najavljeno. Čemu danas takav sveopći vapaj nad genocidom na Kosovu, kada smo istu praksu izbliza pratili kako se, tokom skoro čitavog desetljeća, zakonito prenješta s jednog na drugi kraj bivše Jugoslavije? Zašto ovakve vapaje nismo čuli prije nego je rat uopće počeo, kada je primjerice današnji predsjednik Hrvatske, Franjo Tuđman, objavio svoja *Bespuća* u kojima zastupa tezu da genocid može imati po društvo i pozitivne posljedice, jer vodi »nacionalnoj homogenizaciji naroda a stoga i... većoj harmoniji«? Političara koji podupire takve ideje financijski su, politički, a kasnije i vojno potpomagale upravo one zemlje koje su danas najviše angažirane u NATO-vom ratnom pohodu na Jugoslaviju. Opće je poznata činjenica da su Tuđman i Milošević dogovorili plan o podjeli Bosne i Hercegovine, čime su ujedno programirali »humano preseljenje«, odnosno etničko čišćenje i prije nego je uopće došlo do rata u Sloveniji. Onima koji danas skandalizirani nad stvarnošću glasno postavljaju pitanje, kako to da su današnjeg Pol Pota Balkana, Slobodana Miloševića, još koliko jučer svugdje prihvaćali kao odgovornog i pouzdanog pregovarača, možemo odgo-

voriti ciničnim protupitanjem: a u čemu je zapravo problem s Pol Potom, budući su upravo Sjedinjene Američke Države bile te koje su protestirale protiv vijetnamske vojne intervencije u Kambodži Crvenih Kmera?

| Kad budem nevin kao kamen |

»Samo je kamen potpuno nevin«, napisao je jednom Hegel. Ako ova izreka uopće ima nekog smisla, onda ga ima u politici. Nevini nisu ni Srbi u Beogradu, niti zapadna demokratska javnost. Navodna nevinost i jednih i drugih samo je retroaktivni efekt opće depolitizacije koja se zbiva unutar spomenutog humanitarnog okvira.

Danas je upravo humanitarizam taj novi opijum za mase koji ih čini slijepima za političko značenje povijesnih događaja. Stoviše, njegova ideološka upotreba još je važnija. Najbolji primjer za to je neobičan pokušaj da se iznade neko pravno prihvatljivo opravdanje za vojnu intervenciju u Jugoslaviji koja je inače prema međunarodnom pravu potpuno nelegalna. Tu je pojam »humanitarne intervencije« upotrebljen kako bi se pokazalo da je ona stvar »običaja i prakse«. Da odmah budemo jasni, »običaji i prakse« nikada ne važe univerzalno. Oni se međusobno razlikuju upravo onoliko koliko se međusobno razlikuju i mnogobrojni kulturni identiteti. »Genocid Srba nad Albancima« predstavlja dakle zločin protiv čovječanstva zato i samo zato što se ne uklapa u evropske kulturne standarde, ne pripada evropskom kulturnom identitetu – dakle, pozvani smo na vojnu intervenciju u ime općečovječanskog dobra. Istodobno međutim, »genocid Turaka nad Kurdima« shvaćamo kao jedan poseban turski

običaj koji ćemo, u zavisnosti od vlastitih interesa, bilo podržati bilo sa žaljenjem osuditi.

Nisu tako samo demokracija i pravda postale posebni običaji, i rat je jedan od njih. Umjesto da pokuša proniknuti u političku logiku koja leži u osnovi jugoslavenskog rata, Zapad je u njemu vidio samo »ljude koji na Balkanu stoljećima ratuju jedni protiv drugih«. Rat je shvaćen kao sastavni dio njihova kulturnog identiteta, pa stoga dugo nije bilo nikakva razloga za odgovarajući politički odnosno vojni angažman.

Prijetimo se još jednom riječi Marion Gräfin Dönhoff objavljenih u rujnu 1991. godine na naslovnoj stranici *Die Zeit*: »Bilo bi suludo na osnovi vlastite slobodne volje vojno intervenirati u taj balkanski kaos. Bilo bi to čisto ludilo. (...) Ako oni odista žele izživjeti tu svoju srpsko-hrvatsku mržnju, onda ih treba pustiti da to i učine«.

Daleko od toga da bude tek nespretno opravdanje za vojnu intervenciju, humanitarizam tu intervenciju čak aktivno ometa. Otuda naime dojam da su vanjske vojne intervencije u bivšoj Jugoslaviji uvijek dolazila prekasno. One su odista kasnile, i to upravo zato što su slijedile humanitarnu, a ne političku logiku. Zato one uopće nisu sprečavale humanitarnu katastrofu, nego su je, naprotiv, upravo proizvodile, i to tako što su njihovom realnom političkom besmislu davale svoj vlastiti humanitarni snisao. Kosovo je danas najbolji primjer za to.

Humanitarizam stoga nije ništa drugo nego jedini još preostali konceptualni okvir praktičnog univerzalizma. U tom smislu on je samo simptom politike koja se odrekla svih svojih univerzalnih zahtjeva. Demokratski svijet Zapada, danas predstavljen u NATO, nije u stanju vlastitim konceptu-

alnim snagama izaći na kraj s dosad najdubljom krizom svjetskog političkog poretka. Njemu nedostaje jasna globalna vizija unutar koje bi bilo moguće zasnovati aktivnu politiku ljudskih prava koja se ne bi unaprijed odrekla univerzalnosti svojih principa i zahtjeva. Stoga bombe koje ovih dana padaju na Jugoslaviju nisu ništa drugo nego samoobmanjujuća nadoknada za ovaj ideološki i politički manjak. One se ne bacaju da bi zaštitile i unaprijedile univerzalna ljudska prava, nego zato da bi očuvalle partikularne običaje Zapada. Najviše štete pritom te bombe nanose već postojećem svjetskom poretku, veoma nesavršenom doduše, ali jedinom kojeg imamo. On očigledno mora biti izmijenjen, ako ne i revolucioniran. No slabša politički um NATO nažalost je zadnji koji bi mogao obaviti taj zadatak.

| »Kolateralni dobitak« |

Ako je neminovna pobjeda demokracije u trenutku pada komunizma imala svoje svima prepoznatljivo lice, onda je to bilo lice Vaclava Havela. Prije deset godina on je stajao u ime svega što oličava univerzalne vrijednosti demokratske civilizacije, od *Magna Cartae* do Franka Zappe. U to doba on je simbolizirao perspektivu novog, svjetskopovijesno relevantnog iskoraka demokracije, autentični moment njezine reinvenције daleko obuhvatnije od pukog prilagođavanja postkomunističkih država liberalnom kapitalizmu Zapada.

U predsjedničkoj besjedi, izgovorenoj prije dvije godine u Washingtonu, pod naslovom »Šarm NATO-a«, Havel je izrazio svoje oduševljenje Amerikom koja, u njegovoj viziji, preuzima odgovornost za čitav svijet. Ona bi to trebala

napraviti na takav način da, kako je Havel rekao, »otjelovi one premise koje imaju šansu spasiti naše globalne civilizacije... vrijednosti koje bi danas trebale biti prihvaćene u svim kulturama, svim narodima kao uvjet njihova opstanka«. Jasnno, usput je pozdravio i odluku da se tri istočnoevropske nacije prime u članstvo NATO.

Neposredno prije nego su prve bombe pale na Beograd, te tri zemlje, Poljska, Mađarska i Češka, napokon su postale punopravne članice zapadnog vojnog saveza. U skladu s tim i najveća personifikacija suvremene demokracije također je unovačena.

Danas, dok bombe padaju na Beograd i hrabri vojnici Havel poslušno je zauzeo svoje mjesto u stroju. Otjelovljuju li te bombe doista one premise, za koje je Havel vjerovao da mogu »spasiti naše globalne civilizacije«? Bi li te bombe doista, kao odgovarajuće sredstvo za rješavanje naših političkih problema, »danas trebale biti prihvaćene u svim kulturama, svim narodima kao uvjet njihova opstanka«? Jesu li one to što će stvarno spasiti nadu u demokraciju koju je ne tako davno personificirao upravo Vaclav Havel, taj posljednji živi simbol neraskidive moralne i političke veze između zapadnog svijeta i univerzalne ideje demokracije.

Čini se da je demokracija ponovo izgubila svoje lice. Samo po sebi, to i ne mora biti tako loše. Štoviše, u tome gubitku mogao bi se kriti i jedini »kolateralni dobitak« od silne štete koju je demokraciji nanijela vojna intervencija NATO u Jugoslaviji.

»SLOBO CLINTONE!«, ne označava samo radikalnu nemogućnost zauzimanja autentičnog demokratskog stava. Jedina šansa za budućnost demokracije i nije nigdje drugdje nego u činjenici da ona više nema niti fiksnog mjesta

unutar postojećeg realnopolitičkog okvira, niti neke jasno prepoznatljive personifikacije. Njeno značenje ponovo slobodno lebdi i može se dohvatiti samo vlastitom imaginacijom. Reinvecija njene budućnosti u našim je rukama. Demokracija je iznova stvar slobode i samo je do nas samih, sada i ovdje, hoćemo li se njome poslužiti ili ne.

| **Petooktobarska kulturna revolucija** |

Što se dogodilo petog oktobra u Beogradu?* To pitanje čini se da nema smisla. Samo dan nakon što su demonstranti na juriš zauzeli jugoslavenski parlament i zgradu TV Srbije – u trenutku kada je ishod čitave akcije bio još sasvim neizvjestan i kada seaveliko strahovalo od protuudara vlasti – međunarodna je javnost čini se već znala kakav je historijski karakter tog događaja.

Španjolski premijer Aznar, njemački predsjednik Rau, Tony Blair za posjeta Warszawi, Clinton u Washingtonu i najvažniji svjetski mediji oduševljeno su pozdravili rušenje Miloševića – kao završni čin istočnoevropske demokratske revolucije. Povijesni i politički proces koji je započeo krajem sedamdesetih sa *Solidarnošću* u Gdanjsku, kulminirao padom berlinskog zida ujesen 1989, napokon je oktobra 2000, dovršen u Beogradu, gdje je demokracija u jednoj zakašnjoj revoluciji napokon odnijela pobjedu nad totalitarizmom. Padom Miloševića, da citiramo Joschku Fischera, »pala je zadnja cigla Zida«.

To je danas na demokratskom Zapadu dominantno objašnjenje onoga što bi trebalo biti historijsko značenje beogradskog oktobra. Gotovo istodobno s ovom strelovitom refleksijom uslijedilo je ukidanje sankcija, glasna obećanja financijske pomoći, kao i konzekventna reintegracija Savezne Republike Jugoslavije i njezinih predstavnika u sve važne institucije međunarodne zajednice, u prvom redu u Ujedinjene nacije.

Naravno, ova praktičko-politička i pravna re/integracija omogućena je tek onom simboličkom: Srbi, da bi se ponovo smjeli priključiti svijetu i Evropi, morali su srušiti

Miloševića – kao posljednjeg komunistu današnje Evrope. U razlici spram svih dotadašnjih događaja recentne srpske povijesti – rata u Hrvatskoj, opsade Sarajeva, Kosova – koji su u potpunosti bili isključeni iz evropske povijesti, kao nešto što pripada specifično balkanskom kulturnom identitetu te je stoga nepovijesno, nepolitičko, odnosno u krajnjoj konzekvenci neevropsko, juriš naroda na Saveznu skupštinu i njezino zauzeće u potpunosti je priznato i prihvaćeno kao autentični trenutak suvremene evropske povijesti, kao rušenje jednog te istog evropskog komunističkog zida, povijesne barijere između sužanjstva i slobode. Tako su i Srbi, kao nacija-subjekt tog događaja, dobili svoju vlastitu ulogu u junačkoj priči o konačnoj pobjedi demokracije nad komunističkim totalitarizmom. Riječ je u stvari o čitavoj jugoslavenskoj drami, toj »dekadi ludila« koja je sada retroaktivno reintegrirana u evropski povijesni *main stream* kao njegova doduše osobita i zakašnjela, ali zbog toga ništa manje autentična epizoda. Naravno, prava svrha ovog čina simboličke inkluzije nije samo reintegracija Srba i Balkana u Evropu, nego prije svega reinvenција evropskog političkog identiteta iz konačne pobjede demokracije nad njenim posljednjim komunističkim neprijateljem. Odsada nadalje ne postoji više ni jedan ozbiljni izazov postojećem poretku, svi opasni antagonizmi su nestali, pretvoreni ili u nesretnu prošlost koju je demokracija pobjedonosno prevladala ili u patološkog Drugog nad kojim je napokon uspostavljena potpuna kontrola. Nad sretnom Evropom zavlada je dugo iščekivana normalnost. I čitav svijet ponovo izgleda jednostavan kao prije jugoslavenske katastrofe, neopterećen ideologijama, poviješću, pa čak ni politikom.

Stoga nije nikakvo čudo da je takav svijet, stupajući na poprište jugoslavenskih ratova, puno krvi i leševa (prizor

koji bismo trebali zamisliti kao scenu na koju Fortinbras stupa u zadnjem činu *Hamleta*), sklon vjerovati kako je tu na djelu moralo biti neko ludilo, neko patološko čudovište koje ni na koji način ne spada u današnju normalnost.

Upravo to, taj opći dojam, jasno je izrazio Michael Benson* komentirajući beogradski prevrat:

»Slušajući sinoć Koštunicin poduži *interview* na TV Srbiji najednom sam shvatio do koje mjere je ludilo prošlog desetljeća – ludilo koje je progutalo jednu cijelu državu i uzelo stotine tisuća života – bilo rezultat patologije jednog jedinog bolesnog, briljantno prepredenog i krajnje okrutnog čovjeka.«

Iza ovako personificiranog uzroka jugoslavenske katastrofe nije teško naslutiti interes političke elite takozvanoga slobodnog svijeta. Pritom nije prvenstveno riječ o najkomotnijem načinu da se ta elita, svaljujući svu krivnju na politički leš Slobodana Miloševića, oslobodi svake odgovornosti za krvavi raspad Jugoslavije. Bučno proklamiranje Miloševićeva pada u konačnu pobjedu demokracije ima drugu svrhu – ono potiskuje stvarni poraz te iste demokracije.

To na najbolji način potvrđuje komični nesporazum oko stvarnog učinka prošlogodišnje NATO intervencije. Dok Srbi vjeruju da je demokracija pobijedila usprkos bombardiranju, Zapad ponosito ističe da se to dogodilo upravo zbog bombardiranja. Nažalost, i jedni i drugi su u krivu. Demokracija uopće nije pobijedila. Zar vojni protektorat nad jednom nasilno pacificiranom i etnički gotovo potpuno očišćenom zajednicom ima nekakve veze sa suvremenom demokracijom? Zar se odsustvo bilo kakve demokratske ideje o budućem političkom statusu Kosova može poistovjetiti s političkom pobjedom? Danas je već svima jasno da takozvana međunarodna zajednica uopće ne zna što da politički započ-

ne sa svojom toliko slavljenom vojnom pobjedom. Isto važi i za Bosnu koja je pretvorena u kvazidemokratski politički provizorij čiji labilni mir garantira jedino prisustvo vanjske vojne sile i otvoreno političko tutorstvo Zapada. Ideal nacionalne suverenosti s kojim su narodi bivše Jugoslavije euforično krenuli u demokratizaciju pretvorio se danas, nakon desetgodišnjeg ratovanja, u žalosnu iluziju. Zamijenila ga je tvrda realnost ekonomske regresije, totalne političke ovisnosti i bjelosvjetske moralne sramote. O kakvoj je to onda pobjedi demokracije riječ?

I je li doista jedan jedini poludjeli komunistički aparatčik odgovoran za čitav taj povijesni abortus?

Daleko od toga da je bio totalitarna, tj. izvanjska prepreka razvoju demokracije, genij političkog preživljavanja u vremenima kada su povijesne mogućnosti njegove političke egzistencije izgledale odavno iscrpljene, ili pak jednostavno, patološki fenomen, klinički slučaj – da spomenemo samo neke od lica koje je dobio u zapadnoj javnosti – Slobodan Milošević je bio i ostao proizvod moderne demokracije same, izraz njenih imanentnih antagonizama. Odveć lako smo naimre spremni zaboraviti da je njegova vladavina u osnovi imala demokratski karakter. Bio je predsjednik države koja je po svom ustavu bila pluralistička parlamentarna republika u kojoj je on dobio nekoliko slobodnih izbora, koje bi bio dobio i da ih nije falsificirao. Sve se je to događalo u okolnostima relativne medijske slobode, odnosno pluralistički artikulirane javnosti.

Michael Benson navodi odlomak iz teksta objavljenog u *International Justice Watch Discussion List*:

»Dakle, Sloba je bio i jest izrazito okrutan, ali valja ga shvatiti kao pripadnika klase komunističkih aparatčika čija je

moć u Srbiji (i drugdje) sve više rasla nakon što je Tito 1972. očistio Partiju od jedne čitave generacije talentiranih srpskih političara (takozvanih liberala). Zanimljivo je da Koštunica, premda nikada nije bio stvarno komunista, predstavlja povratak te generacije. Nadajmo se da će se pojaviti uskoro i drugi talentirani ljudi iz tog razdoblja».

Točno, Milošević je startao kao komunistički aparatčik, ali on danas ne skončava kao takav i on definitivno nije posljednji evropski komunista. Naprotiv, on je prije prvi evropski komunista koji je eksplicitno napustio jednu od esencijalnih dogmi komunističke ideologije – proleterski internacionalizam. A upravo je to bio ideološki temelj na kojem je bila zasnovana druga Jugoslavija (1943 – 1991) i na kojem su bili organizirani gotovo svi oblici političke i ustavne solidarnosti jugoslavenskih nacija i na kojem je naposljetku bio utemeljen i jugoslavenski Ustav iz 1974, ustav koji je Albancima dao tako široku političku autonomiju da je Kosovo gotovo steklo status republike – unutar Republike Srbije. Koštunica je bio taj koji je – zajedno s drugim profesorima prava, a ne zajedno s liberalnim srpskim političarima – kritizirao Ustav. Činio je to kao legalist, a to što je kritizirao bio je zakon utemeljen na komunističkoj ideologiji. Komunistički režim optužio ga je, kao i ostale profesore prava, za srpski nacionalizam i u tom konkretnom slučaju sigurno nije bio u krivu. Uostalom, legalizam i nacionalizam se međusobno uopće ne isključuju. Stoga nije nikakvo čudo da su nacionalistički profesori imali legalističke argumente na svojoj strani, dok je antinacionalistički režim raspolagao tek svojom komunističkom ideologijom, odnosno, u to vrijeme, s još uvijek dovoljno moći, zasigurno legitimirane masovnom podrškom naroda, da potisne kritičare, usposta-

vi svoj ustavni koncept i osigura Albancima kosovsku autonomiju.

Milošević dolazi na vlast više od deset godina kasnije. Ono što ga odlikuje među ostalim tadašnjim komunističkim aparatčicima nije nikakav komunistički dogmatizam. Naprotiv, on prekida s komunističkom retorikom i poteže nacionalno pitanje, sasvim u tradiciji legalističkog diskursa disidentskih profesora. Umjesto na komunističku dogmu on se poziva na argumente ustavnog prava, umjesto »bratstva i jedinstva« kao specifično jugoslavenske forme proleterskog internacionalizma, on zaziva povrijeđeno pravo srpske nacije umjesto klasne politike, on vodi politiku identiteta. Njegov navodni komunizam otada nadalje nije ništa drugo do cinični pragmatizam. Koristi ga samo onoliko koliko mu treba da zadrži odnosno zadobije vlast.

Naposljedku, 1990, u Jugoslaviju je došla demokracija sa svojim slobodnim, pluralističkim izborima, ali bez ikakva koncepta političke solidarnosti koji bi mogao obaviti posao ranijeg proleterskog internacionalizma i tako ponovo povezati jugoslavenske nacije u jednu političku cjelinu. Ostatak je kontingencija dnevne politike, karakternih osobina pojedinaca i međunarodnog utjecaja.

To što sa Slobodanom Miloševićem napokon napušta povijesnu scenu nije komunizam nego tek jedan epizodni simptom krize evropske demokracije koja je izašla na vidjelo u jugoslavenskoj tragediji i njezinim protagonistima kao što je Milošević. Koncept demokracije koji ne može napustiti okvir nacionalne države doveden je na Balkanu do svog apsurd. Upravo na jugoslavenskom pitanju – pitanju kako da se demokratski, na programu širem od nacionalne države, ujedine ljudi koji su već podijeljeni na političke nacije – taj

se koncept očigledno suočio sa svojim imanentnim ograničenjima. To je veoma vjerojatno ona traumatska istina koju takozvani slobodni demokratski svijet pokušava potisnuti u svojoj euforičnoj glorifikaciji srpske demokratske revolucije koja je navodno odnijela pobjedu nad komunizmom kao svojim posljednjim ozbiljnim protivnikom. Problem o kojem je ovdje riječ zadobija svoje dramatsko značenje pred izazovom koji stoji pred novom Evropom u njenom pokušaju da konačno definiira političku formu svog ujedinjena, pred izazovom političkog i pravnog značenja takozvanog »*la finalité d'Europe*«. A upravo je to je ona sljedeća točka na dnevnom redu evropske politike.

Svođenje uzroka jugoslavenske ratne drame na patološki učinak pojedinca, u ovom slučaju Slobodana Miloševića, ima međutim još jedan važni aspekt. On je naime u imanentnoj vezi s težom o beogradskom 5. oktobru kao konačnoj pobjedi nad komunizmom. Riječ je o načinu na koji danas pobjednička liberalna demokracija razumije totalitarne traume evropske i svjetske povijesti, prije svega nacizam i stalinizam. Upravo u tvrdnji da je Slobodan Milošević, kao komunist i patološki vođa, glavni krivac jugoslavenske tragedije zauzet je implicitno i jasan stav o uzrocima koji su svojedobno doveli do holocausta odnosno gulaga. Kao što je poznato, u tom pitanju postoje u osnovi dvije suprotstavljene teze. Prema jednoj, holocaust je u krajnjoj konzekvenci omogućen razvojem moderne civilizacije, tačnije tehnološkom racionalizacijom i općom birokratizacijom. On je proizvod, kao što je napisao Zygmunt Bauman** »duha instrumentalne racionalnosti« koji je indiferentan prema moralnim vrijednostima. Gotovo identičnu tezu zastupali su i predstavnici Frankfurtske škole vidjevši uzrok nacističkom totalitari-

zinu u svođenju uma na ratio. Za Horkheimera je fašizam »istina modernog društva«. Njegova i Adornova *Dijalektika prosvjetiteljstva* govori o barbarstvu kao sveprisutnom elementu moderne civilizacije. Za njih je već samo prosvjetiteljstvo totalitarno, kao što su za Marcusea moderna industrijska društva intrinzično represivna. Totalitarizam je za sve njih imanentno svojstvo moderne zapadne civilizacije.

Prema drugoj tezi, nacifašizam nije posljedica bezlične dominacije ratia, tipične za zapadnu civilizaciju, nego naprotiv, podvrgavanja upravo te moderne zapadne racionalnosti ideologiji. Plan takozvanog konačnog rješenja židovskog pitanja na koncu je ipak proizvod karizmatškoga vođe, dakle Hitlera. Čitava nacionalsocijalistička revolucija, prema toj tezi, nije ništa drugo nego revolt protiv moderne civilizacije zasnovane na kulturi prava i sloboda, te je utoliko radikalni prekid sa zapadnom kulturnom tradicijom, a ne njezina imanentna istina, kao što su vjerovali Frankfurtovci.

U istom smislu ovo danas dominantno liberalno shvaćanje totalitarizma tumači i pojavu komunizma. Boljševička revolucija bila je u krajnjoj konzekvenci tek „titanski napor da se zaustavi invazija zapadne kulture«. Ona je spriječila istočna društva (s izuzetkom Japana) da se uključe u razvoj moderne civilizacije kao kulture prava i sloboda. Tako evropski Istok nije upoznao drugog oblika vladavine od istočnjačkog despotizma oličenog u vladavini komunističke birokracije. Komunizam, naposljetku, nije ništa drugo nego puka reakcija na izazov zapadne kulture, dakle i sam jedan antizapadnjački, antimodernistički, istočnjački kulturni fenomen.

Kako onda u tom svjetlu valja shvatiti demokratske revolucije iz 1989, simbolički komprimirane u slici pada Berlinskog zida, odnosno čitav takozvani proces tranzicije,

dakle prijelaza iz komunističkog totalitarizma u suvremenu liberalnu demokraciju, koji je danas glavno povijesno obilježje postkomunizma? Nikako drugačije nego kao neku vrstu velike kulturne revolucije. Od Gdanjska krajem sedamdesetih, preko Berlina 1989, pa sve do beogradskog oktobra 2000. traje bez prestanka jedan te isti proces kulturne *revesternizacije* postkomunističkih zemalja evropskog istoka, suvremena *reconquista* u kojoj se zapadna kultura pobjedonosno vraća u prostore s kojih je svojedobno morala odstupiti pred komunističkim barbarstvom.

Tek u tom kontekstu postaje jasno zašto je 5. oktobar morao na Zapadu biti shvaćen kao »pad posljednje cigle berlinskog zida«, a Milošević kao posljednji evropski komunist i luđak. Zato da bi unutarnja politička proturječja zapadne demokracije mogla biti projicirana u njezin izvanjski kulturni element. U tom smislu nema nikakve bitne razlike između pojmova Balkana i komunizma. Oboje su u istom kulturalističkom kodu ono Drugo Evrope odnosno Zapada. Stoga je srpskom narodu 5. oktobra uspjelo da ušavši u Skupštinu, jednim jedinim korakom izađe ne samo iz komunizma, nego i iz Balkana. Njegova politička reintegracija u Evropu i svijet, koja je neposredno uslijedila, izravna je posljedica tog u osnovi kulturnog čina. Petog se oktobra u Beogradu nije dogodilo ništa više od jedne zakašnjele, provincijalne kulturne revolucije. Srbi su toga dana prestali biti ono Drugo Zapada, ali samo zato da bi politika kao ono Drugo kulture to ostala.

* U osnovi ovog teksta je polemika koju sam nedugo nakon oktobarskih događaja u Beogradu vodio s Michaelom Bensonom na *Net-timeu*, globalnoj mailing listi za takozvani *net criticism*. U proljeće

devedeset devete, u vrijeme NATO intervencije u Jugoslaviji, *Nettime* se preko noći pretvorio u angažiranu političku tribinu na kojoj su sudionici iz čitavog svijeta razmjenjivali informacije i polemičke stavove o ovom tada senzacionalnom političkom događaju. Slično se dogodilo i nakon 5. oktobra. Iznova je krenuo niz informacija i komentara među kojima je Bensonov bio svakako najistaknutiji i na neki način najartikuliraniji. (*Napomena autora*)

Michael Benson, pozicioniran istovremeno između Ljubljane i New Yorka, filmski je autor i pisac. Direktor je *Kinetikon Picture*-sa, čiji je najpoznatiji proizvod dokumentarac «Predictions of Fire».

** Ovdje se oslanjam na tekstove *Modernity and Totalitarianism* Luciana Pellicanija i *Modernity, Libertarianism and Critical Theory: Reply to Pellicani* Alexa Delfinija i Paula Piccone, *Telos*, No. 112, Summer 1998.

| Uloga Haaškog suda u novoj svjetskoj revoluciji |

Sjetimo se jednog danas već zaboravljenog političkog lika koji je svojedobno odlučujuće obilježio borbu protiv komunističkog totalitarizma: nekadašnjeg disidenta! Što je, politički, zastupao tada taj disident? Demokraciju, naravno! Ali što je to stvarno značilo? Je li on možda zahtijevao radikalnu promjenu vlasničkih odnosa koji su vladali u socijalizmu? Jeftinu rasprodaju nacionalnog bogatstva transnacionalnim korporacijama? Ili promjenu strane u međunarodnim vojnim savezima? Ništa od toga! Takozvana privatizacija ili primjerice članstvo u NATO sasvim sigurno nisu bile parole na njegovoj zastavi. On je imao drugu viziju.

Oslobađanje od totalitarističkog jarma značilo je za većinu tadašnjih disidenata na prvom mjestu oslobođenje od ideološki motivirane intervencije države u samoregulirajući život civilnog društva. Komunisti su se u svojoj politici dođuše obilato koristili državom, ali ne zato što su bili naročito etatistički raspoloženi. Oni u državi nisu vidjeli nikakvu samosvrhu, nego naprosto sredstvo za ostvarenje svojih revolucionarnih ciljeva. U njihovim rukama država je djelovala kao instument takozvane diktature proletarijata. Nakon postizanja revolucionarnog cilja, država je, kao suvišna, trebala biti ukinuta, a novo besklasno društvo, oslobođeno dominacije i društvenih sukoba prepušteno samo sebi. To je trebalo biti ne kraj, nego naprotiv, tek pravi početak zbiljske povijesti čovječanstva.

Sve je to čista iluzija, proklamirali su disidenti. Revolucionarna država nije ništa nego aparat moći partijske birokracije koji služi isključivo interesima njihove vladavine, a

ne stvarnim potrebama građana. Izložena samovolji revolucionarne politike, država je postala kavez društva. Zbog toga ju međutim, kako su tvrdili disidenti, nije trebalo ukinuti, nego tek obuzdati. Osloboditi društvo iz kaveza komunističke države značilo je za njih osloboditi državu njene revolucionarne uloge i podvrgnuti ju vladavini zakona. Legalizam! – umjesto revolucionarnog voluntarizma, to je bilo autentična politička pozicija disidenata.

U srži njihove političke vizije je stabilni zakonski okvir u kojem se osjetljivo tkivo civilnog društva osjeća sigurno i zaštićeno kako od presezanja države u njegovu autonomnu sferu, tako i od vlastite populističke regresije. Oni su bili uvjereni da se čak i najdivljiji nacionalizam pod takvim političkim okolnostima bez problema pretvara u zdrav ustavni patriotizam. Demokratska nacionalna država bio je njihov najveći ideal. A čitav je svijet ništa drugo do skup mehanički povezanih nacionalnih država koje se, slobodne u sebi samima i u međusobnim odnosima, uzajamno respektiraju pretvarajući tako svjetsku povijest u neku vrstu harmonične demokratske evolucije. Disidenti su bili povijesni nimalisti, politički skeptici, civilisti, ukratko socijalevolucionisti! Ne kontrarevolucionari, ali sasvim sigurno – antirevolucionari! Sve ono do čega im je politički bilo stalo dade se sažeti u jednu jedinu ekskluzivnu disjunkciju: demokracija ili revolucija! Da im je ikada uspjelo osnovati neku zajedničku političku stranku, ta bi mogla imati samo jedno ime: «Stranka unjerenog napretka u okviru zakona». I to za ozbiljno.

Jugoslavenski predsjednik Koštunica također je na neki način bio takav disident. Što je on pritom bio i nacionalist, nije ovdje od nekog posebnog značenja. Uzimajući u obzir srpske prilike, njegov nacionalizam je bio relativno

umjeren i držao se unutar granica zakona. Koštunica je jedini Srbin, kako kaže jedan vic, koji ne prelazi ulicu kad je crveno na semaforu.

Što je dakle prošlo kroz glavu tog čovjeka kad je srpski premijer Đinđić ignorirao odluku Ustavnog suda izručivši Miloševića Haaškom sudu? Što je pomislio kad je čuo kako je taj Đinđićev potez komentirao Bodo Hombach, glavni koordinator Pakta o stabilnosti jugoistočne Evrope: »Ali revolucionarni potezi su nužni ako ondje želimo uvesti demokraciju. Riječ je o nastavku jednog revolucionarnog procesa. Ako u određenim situacijama nemamo karizmatičke političare koji su spremni reći: 'Ne mogu uskladiti tu birokratsku zavrzlamu s interesima moga naroda i zato ću s punom odgovornošću djelovati u drugom pravcu,' onda bi nam se tek loše pisalo«.

Koštunici se, u mjeri u kojoj je političar autentičnog uvjerenja, srušio čitav jedan svijet; svijet postrevolucionarne demokracije o kojem je on pod karizmatičkim političarima, od Tita do Miloševića, sanjao i koji se sad iznova raspao u nekoj novoj revoluciji. »Institucionalno i vaninstitucionalno!«, odjeknulo je na početku procesa kojega je Koštunica, zajedno sa svojim legalističkim svjetonazorom, trebao biti sretni demokratski ishod.

Postoje situacije, rekao je Hombach, »u kojima povijest ne pišu sudovi«. To je točno, osim kad je riječ o revolucionarnim sudovima, kao što je, čini se, slučaj s Haaškim tribunalom.

Sud u Den Haagu izgleda da je prije instrument revolucije, nego zakona. Godine 1993. ustanovilo ga je Vijeće sigurnosti s isključivom kompetencijom za područje bivše Jugoslavije. Premda je dakle njegova jurisdikcija vremenski i

regionalno ograničena, mnogi ipak vjeruju da je Haški tribunal jezgra budućeg svjetskog suda i važan miljokaz »na putu k svjetskom poretku zasnovanom na temeljnim načelima prava«, kako se 1948. izrazio glavni američki tužitelj u Nürnbergu Robert Jackson.

Upravo je zahtjev za univerzalnim važenjem to što od tog jurističkog ad-hoc provizorija čini revolucionarno sredstvo u rukama onih koji bi postojeće htjeli radikalno promijeniti. Ne samo kapital i interesi transnacionalnih korporacija, nego, u njihovoj viziji, i internacionalno kazneno pravo trebali bi se ubuduće, u našem globaliziranom svijetu, uzdići iznad suverenosti pojedinih nacionalnih država.

U tom smislu je 1998. na jednoj konferenciji Ujedinjenih naroda u Rimu izglasan statut budućeg svjetskoga suda. Sto i dvadeset zemalja podržalo je taj statut. Sedam ga je odbilo potpisati: Kina, Irak, Izrael, Jemen, Libija, Katar i – Sjedinjene Američke Države.

Otada Amerikanci odbacuju sve međunarodne dogovore koji bi im u odnosu na internacionalno kazneno pravosuđe mogli nametnuti iste obaveze kao i drugim zemljama.

S druge pak strane, upravo su Amerikanci ti koji su 1993. stali iza Haškog tribunala i koji su ga opskrbili osobljem i dokaznim materijalom. Bez njihova izravnog angažmana sud u Haagu nikada ne bi bio ustanovljen.

Amerikanci očigledno još uvijek umiju jasno razlikovati svoje realpolitičke interese od onoga što oni nazivaju ideologijom. To je na najbolji način izrekao Henry Kissinger koji je zagovornike univerzalne jurisdikcije proglasio ideolozima koji rade na tome da »kriminaliziraju stanovite vrste vojnih i političkih akcija i na taj način humaniziraju međunarodne odnose«. Tako nešto jedina preostala supersila oč-

gledno ne misli trpiti. Uostalom, načelno je nezamislivo da američki građani, što god počinili u današnjem svijetu, budu posjednuti na optuženičku klupu nekog međunarodnog suda. Kao što je jednako nezamislivo da takav sud dovede u pitanje suverenost neke NATO-zemlje.

Stvar je dakle jasna: u Den Haagu vlada pravo iznad kojeg su se postavile one političke sile koje su taj Haški tribunal stvorile. Sudom se koriste čas pragmatično, kao sredstvom za postizanje partikularnih realpolitičkih ciljeva, čas revolucionarno, kao obećanjem boljeg i pravednijeg svijeta koji će upravo one, svojim političkim i vojnim angažmanom u budućnosti ostvariti. Ni u jednom slučaju te se sile ne moraju odricati vlastitoga suvereniteta. Štoviše, one ga upravo na taj način još više jačaju i proširuju.

Što se međutim politički dogodilo s narodima bivše Jugoslavije koji se haškome pravu moraju podvrgnuti?

(Neosporno je da se oni moraju odreći svoje suverenosti, ukoliko su je politički uopće već bili postigli. Rezultat je da narodi bivše Jugoslavije u takozvanoj međunarodnoj zajednici danas (više) ne važe kao političke nacije. Njihove su političke institucije delegitimirane, njihova civilizacijska postignuća obezvrijeđena, njihovi zakoni stavljeni izvan snage, ukratko, degradirani su na neku vrstu *identity communities*.* Tako su stvorena divlja balkanska plemena kojih realno u povijesti nikada nije bilo.

Tek kada su postkomunističke političke mase na ovaj način umjetno podivljale, mogao je Zapad, naizgled nepolitičkim sredstvima, osigurati gotovo sve svoje političke i ostale interese. U odnosu prema postkomunističkom Istoku nastupio je kao misionar. No umjesto Biblije donio je ovaj puta zakone.

Ideja nekog izvanjskog subjekta civiliziranja konstitutivna je za političke procese suvremenog svijeta. Ona ne određuje samo tranziciju postkomunističkih zemalja u pravcu demokracije nego i takozvano proširenje Evropske zajednice na Istok. Čak ni tekući proces političkog ujedinjenja Evropske zajednice ne može se odreći uloge »izvanjskog zakonodavca«. Evropski zakoni koje demokratskom procedurom donose parlamenti pojedinih zemalja članica dolaze zapravo od birokratskog zakonodavca iz Bruxelessa. Narodni zastupnici svojom slobodnom voljom ritualno potvrđuju zakone koji su im unaprijed propisani i koje kao takve moraju donijeti.

Da bi se svi ti procesi mogli nesmetano odvijati, nužna je jedna politička pretpostavka – opće izvanredno stanje koje barem od 1989. s više manje intenziteta vlada nad Evropom. Za neke narode, kao što su oni bivše Jugoslavije, izvanredno stanje u stvari je jedini oblik političkog života koji su od pada komunizma naovamo upoznali. Bosna, Kosovo i onedavno Makedonija danas čak i nisu ništa drugo do ime-na za različite oblike izvanrednog stanja. Oni su politički ad-hoc provizoriji kao što je Haški tribunal juristički ad-hoc provizorij. To što je izvanredno stanje napokon došlo glave onomu koji je svu svoju političku strategiju zasnovao na neprestanom proglašavanju izvanrednog stanja, više je no puka ironija sudbine. Presuda nad Miloševićem neće biti izrečena u ime nekog demokratskog suverena – takozvanog naroda – nego u ime jedne ustanove izvanrednog stanja, ili, ako se hoće, jednog sredstva revolucioniranja svega postojećega.

Suveren je tko odlučuje o izvanrednom stanju, napisao je svojedobno Carl Schmitt. Danas međutim upravo je permanentno izvanredno stanje to što centre moći globalizi-

ranoga svijeta – bilo da je riječ o NATO, WTO, ili pak Evropskoj Uniji – čini istinskim političkim suverenima naše suvremenosti. Nakon 11. rujna proklamirani *war against terror* potvrđuje to bolje od ičeg drugog.

Pod tim okolnostima politička borba lijeve demokratske opozicije u evropskim zemljama podsjeća na staro antikomunističko disidenstvo. Kako bi ostala vjerna svojim demokratskim, nekada revolucionarnim idealima, lijeva mora nastupati konzervativno. Ona je danas, kao i u doglednoj budućnosti, politički prisiljena braniti bolje jučer: vladavinu zakona, zdravi ustavni patriotizam, državu blagostanja, relativno slobodno i dobro zaštićeno civilno društvo, neovisnost medija itd. – svijet dakle koji u sveopćem izvanrednom stanju upravo nestaje pred nama. Tradicionalne političke snage stare Evrope – konzervativci, liberali, odnosno u socijaldemokrate maskirani konzervativliberali – odavno su već razvile svoje revolucionarne zastave. Oni ruše stari nacionaldemokratski svijet. Štoviše, oni ga svakodnevno revolucioniraju, juristički, vojno, privredno, kulturno... Jedino lijeva demokratska opozicija u današnjoj Evropi još istinski vjeruje u staro društvo umjerenog napretka u okviru zakona. Ona je još jedina politička snaga koja usuprot sveopćem revolucionarnom podivljačenju uzima u obranu svetinje demokratske civilizacije. S gotovo nikakvim izgledima na uspjeh. Jer, i kada bi se dočepala hegemonije u pojedinoj nacionalnoj državi, kakvog bi to još političkog smisla imalo? Ni jedan narod u Evropi nije više suveren. I nema više te zemlje koja bi se politički mogla još osvojiti.

* Ovdje se oslanjam na neobjavljeni rukopis Rastka Močnika »Europa South-East Declaration: A Critique«.

| Istina i pomirenje? Ne, hvala. |

Pitanje je naizgled čisto retoričko: Je li suočavanje s istinom i pokretanje procesa pomirenja ono što ljudi i narodi bivše Jugoslavije, sada nakon rata, tako nužno trebaju? Ta što bi im moglo biti preče nakon deset godina nasilja i razaranja, nakon što su se, kako se nadamo, napokon umorili od mržnje i međusobna ponižavanja? Što bi moglo biti više u njihovu interesu od suočavanja s onim što se dogodilo u njihovoj bliskoj prošlosti, od razotkrivanja masovnih grobnica i postavljanja pitanja odgovornosti za zločine koje su počinili, na koje su huškali ili ih šutke tolerirali? Taj proces, sigurni smo, bit će dug i bolan, no postoji li za ljude bivše Jugoslavije neka alternativa žele li napokon živjeti u miru? Samo sveopći proces izmirenja među pojedincima i narodima čitave regije čini se da može osigurati stabilnost koja je glavni preduvjet za nužne demokratske reforme i ekonomski napredak, stabilnost bez koje društva bivše Jugoslavije nisu u stanju dovršiti tranziciju iz svoje totalitarne prošlosti u pravcu moderne liberalne demokracije.

Ako još uvijek vjerujemo da jugoslavenska tragedija na koncu ipak može imati sretan završetak, proces iznalaženja istine i pomirenja izgleda da je jedini racionalni način da se to postigne.

Na nesreću, stvarno stanje ne izgleda tako jednostavno i tako obećavajuće. Kao prvo, čini se da rat još nije završio. Dok raspravljamo ovdje, u Delhiju, u Makedoniji se vode borbe. Sukobi oružanih snaga Republike Makedonije i albanskih pobunjenika koji su iznenada izbili prije dva mjeseca ponovo su se rasplamsali prošli tjedan. Međunarodna javnost bila potpuno zatečena. Nitko – izvan regije dakako –

nije očekivao takav razvoj situacije. Nakon uspješne intervencije NATO 1999, vladalo je uvjerenje da je Makedonija, kao i čitava regija oko Kosova, potpuno pod kontrolom, kako politički tako i vojno. No ipak se dogodilo. Rat je ponovo izbio. Usprkos masivnom vojnom prisustvu i usprkos zamjetnoj ekonomskoj i političkoj pomoći Zapada, eskalacija nije zaustavljena. I ono što je možda najgore, to se dogodilo nakon što je takozvana međunarodna zajednica više od deset godina skupljala iskustvo u političkim sukobima i ratovima u Sloveniji, Hrvatskoj, Bosni, Kosovu.

Danas, kako izgleda, već imamo dovoljno argumenata za tvrdnju da je kompletni angažman Zapada u bivšoj Jugoslaviji doživio sramotni poraz. Dakako, nije riječ o zapadnoj vojnoj, ekonomskoj i obavještajnoj sili koja je zakazala u pokušaju da uspostavi kontrolu nad regijom. Debakl je prije svega politički. (Stvarni poraz doživio je politički um razvijenog demokratskog Zapada.) On je zakazao pred političkim izazovom jugoslavenske krize od njena početka do danas.

Stoga imamo dobar razlog upitati se, što je uzrokovalo taj politički fiasco?

| Slobodna i neovisna iluzija |

Vratimo se najprije aktualnim događajima u Makedoniji. Nedavna erupcija nasilja nije bila manje predvidiva od izbijanja rata u Sloveniji prije deset godina i početka nasilnog raspada bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Međunarodna zajednica je bila potpuno svjesna potencijalne opasnosti koju u sebi nose napetosti između Makedonaca i Albanaca i dobro je znala kako nesagledive mogu biti posljedice još jednog balkanskog

rata. Štoviše, ona je pokušala intervenirati u krizu i spriječiti katastrofu.

Kako je to učinila pokazat će nam jedan primjer te intervencije koji najbolje ilustrira tipičan način na koji demokratski Zapad tretira opasne političke konflikte širom svijeta i koji razotkriva immanentnu logiku političkog neuspjeha takvog intervencionizma.

Nakon što je početkom ljeta 1999. uspješno okončana direktna vojna intervencije NATO na Kosovu, takozvana »međunarodna zajednica« otpočela se intenzivnije baviti dugoročnom pacifikacijom cijele regije, teško potresene dugogodišnjim etničkim konfliktima. O jednoj akciji takve vrste u Makedoniji izvjestio je u to vrijeme *The Financial Times*. Autori slavni američkih TV serijala »Sesame Street« i »Muppets« napravili su u suradnji s Makedonskom televizijom serijal za djecu u četrdeset nastavaka. Radnja priče prikazuje život dviju obitelji, naravno, jedne makedonske i jedne albanske, u etnički miješanom susjedstvu ili kako to u originalu glasi, u *mixed neighborhood*. Kao ciljna grupa označeni su desetogodišnjaci obiju nacionalnih zajednica. Akciju je organizirao SCG (Search for Common Grounds), jedna američka nevladina organizacija i to s ciljem prevencije sukoba. Čitav projekt, kako nas obavještava *The Financial Times*, »oblikovan je tako da se uhvati u koštac s dva izvorna uzroka etničkog konflikta u jugoistočnoj Evropi: etnički odvojenim obrazovanjem i pristanim medijima (*segregate education and partisan media*)«. ¹

Svakomu tko makar i površno poznaje regiju o kojoj je riječ, ovo obrazloženje jednog inače uzoritog kulturno humanističkog projekta, moralo je zazvučati više nego neobično. Nije naima točno ni jedno ni drugo. Do onih najstrašnijih slučajeva etničkog čišćenja u bivšoj Jugoslaviji došlo je

upravo ondje gdje nitko nikada nije čuo ni za kakvu etničku segregaciju u obrazovanju. Djeca svih triju nacionalnih zajednica u Bosni i Hercegovini pohađali su, kao uostalom i drugdje u bivšoj Jugoslaviji, iste škole i obrazovali se unutar zajedničkog obrazovnog sistema. Čak jedna trećina njih potjecala je, uostalom, iz takozvanih mješovitih brakova, dakle ne samo da je imala iskustva s *mixed neighbourhood*, nego i s *mixed families*. Razlog kasnije ratne katastrofe sigurno ne treba tražiti u navodno pogrešnom, etnički odvojenom obrazovnom sistemu.

Pistrani mediji, kojih doduše u regiji ima više nego dovoljno, također bi se teško mogli proglasiti glavnim krivcima za etničke sukobe i rat. Takozvanih neovisnih, slobodnih medija na prostorima koji su »oslobođeni« od komunizma još prije deset godina, zapravo već duže vremena ima sasvim dovoljno. Čak i zemlja koja je donedavno bila smatrana najgorom diktaturom Evrope poslije pada Berlinskog zida, Savezna Republika Jugoslavija pod Miloševićevom vlašću, po tom pitanju nimalo nije zaostajala u usporedbi s prvacima demokracije. Kako nas informira jedan izvještaj, sastavljen neposredno prije početka NATO-ve intervencije na Kosovu, među srpskim/jugoslavenskim medijima mogli smo naći šest neovisnih dnevnika, nekoliko tjednika, tri neovisne izvještajne agencije, više od četrdeset neovisnih lokalnih novina i magazina, više od pedeset neovisnih radio i televizijskih stanica koje pokrivaju oko 70 posto teritorije zemlje, dvije asocijacije neovisnih novinara, neovisni međunarodni press centar, itd.² Riječ je dakle o jednoj otvorenoj medijskoj sceni, bogatoj neovisnim inicijativama, na kakvu bi mnoge od razvijenih zemalja liberalnodemokratskog Zapada mogle biti ponosne.

~~Navodni nedostatak objektivnih informacija nikada nije bio problem u regiji. Široke mase su, naprotiv, bile veoma dobro informirane – na primjer o ratnim zločinima počinjenim u njihovo ime – ali to nikada nije imalo one posljedice koje demokratska javnost obično očekuje. Uzmimo primjer iz Hrvatske. Jedan neovisni tjednik objavio je još devedeset četvrte sve relevantne činjenice o slučaju ratnog zločina koji se u kasnu jesen 1991. dogodio u Zagrebu: paravojna formacija hrvatskih oružanih snaga brutalno je likvidirala čitavu srpsku obitelj uključujući i jednu dvanaestgodišnju djevojčicu. Čak su i kompletna priznanja, puna najsitnijih detalja zločina, bila objavljena.³ Na temelju jednog propusta u pravnom postupku ubojice su oslobođene i još danas žive na slobodi. Ne progone ih ni pravne institucije hrvatske države ni moralni osjećaji njihovih hrvatskih sugrađana.~~

Zaključimo na trenutak: Svatko tko je odista bio zainteresiran za istinu onoga što se događalo tijekom rata, imao je dovoljno mogućnosti da tu istinu sazna. Prava misterija ne okružuje međutim istinu ratnih zločina, činjenične okolnosti koje govore o tome tko je mučio i ubijao koga, kada i gdje se to dogodilo, nego prije svega političke okolnosti koje su te zločine omogućile.

Doista nije potrebno čekati na ekshumaciju masovnih grobnica da bi se saznalo kamo je nestalo onih skoro osam tisuća muslimanskih muškaraca iz Srebrenice ljeta 1995. i da bi se otkrilo tko je kriv za njihov nestanak. Najgori ratni zločin u Evropi nakon Drugog svjetskog rata dogodio se pred očima međunarodne javnosti, štoviše, pod zaštitom snaga Ujedinjenih naroda. Scena zločina, s počiniteljem i žrtvom u prvom planu, bila je u cijelosti izložena javnosti. Ono međutim što je ostalo u mraku do danas,

je zakulisna igra političkih pogodbi i vojno obavještajnih aranžmana sklopljenih ili između sukobljenih strana samih ili između njih i političkih predstavnika međunarodne zajednice. To prije svega uključuje čitavu skalu aktivnog i pasivnog angažmana međunarodnih političkih faktora u jugoslavenskim ratovima, njihovu povijesnu i ideološku sljepoću, kao i njihove partikularne političke interese. Ono što je doista ostalo prikriveno, zapravo je pitanje političke odgovornosti za nasilni raspad bivše Jugoslavije i za sve zločine koji su obilježili tu ljudsku tragediju. Riječ je o političkoj istini rata koja još uvijek čeka da bude otkrivena, a ne o faktografiji zločina i njegovim moralnim i psihološkim posljedicama.

Poseban aspekt te opskurne sljepoće međunarodne zajednice u odnosu prema jugoslavenskoj političkoj krizi i ratu tiče se vjerovanja u izuzetnu moć takozvanih slobodnih i neovisnih medija. Postoji sveopće uvjerenje da oni igraju odlučujuću ulogu u političkoj stvarnosti postkomunističkih zemalja, posebice u slučajevima kada je demokratski razvoj ugrožen nacionalističkim konfliktima i ponovo oživljenim totalitarnim tendencijama. U pravilu se očekuje da su slobodni mediji u stanju ispraviti greške takozvanih mladih demokracije i spriječiti njihovu regresiju u neku vrstu diktature odnosno nasilnog sukoba, ukratko, da mogu zaštititi demokraciju od njenih neprijatelja i pokazati demokratskim snagama pravi put u sigurnost političke stabilnosti, ekonomskog rasta i kulturnog progressa.

Konkretna politička realnost nikada međutim nije potvrdila ta očekivanja. Uvijek kada su politički događaji krenuli svojim tijekom, nikakvi slobodni i neovisni mediji, kakvu god istinu iznosili u javnost, nisu ga više mogli promi-

jeniti. Primjeri iz bivše Jugoslavije uvijek su iznova potvrdili tu činjenicu.

Ono što se skriva iza problema s kojim se ovdje suočavamo je jedno staro uvjerenje da ljudi, nakon što dobiju dovoljno objektivnih informacija, dakle nakon što saznaju »istinu«, mijenjaju svoje mišljenje i sljedstveno tomu poduzimaju kolektivnu akciju protiv društvenog zla s ciljem da praktično promijene postojeću društvenu i političku realnost. U slučaju bivše Jugoslavije to konkretno znači da bi se građani, nakon što su na odgovarajući način informirani o »istini«, trebali suprotstaviti nacionalističkoj manipulaciji, zbaciti zle diktatore, obnoviti demokraciju i natjerati svoje pravne institucije da progone i napokon kazne ratne zločince, pozivajući istodobno na odgovornost, naravno putem demokratske procedure, sve one koji su politički skrivili te sramotne zločine.

Taj koncept koji tako tvrdoglavo precjenjuje političku učinkovitost »slobodnih i neovisnih« medija utemeljen je na takozvanom fetišizmu informacije. On je tipičan kako za građansko razumijevanje političke uloge medija u modernim demokracijama, tako i za lijevi koncept takozvane protujavnosti (*Gegenöffentlichkeit*) koji je bio realiziran u nebrojenim projektima alternativnih medija i masivno primijenjivan u političkoj borbi novih socijalnih pokreta, posebice u razdoblju njihova formiranja sedamdesetih.⁴ Već u to vrijeme kritičari su upozorili na problem da ljudi recipiraju neku informaciju, tj. shvaćaju ju kao istinu ili laž, samo ako imaju mogućnost da aktivno promijene socijalnu i političku situaciju o kojoj ta informacija govori. U suprotnome, realizam medijske percepcije neće djelovati. Informacija će biti ignorirana.⁵ Utoliko odlučujući moment nije sloboda

objektivnog odnosno alternativnog informiranja, nego prije svega sloboda artikuliranja – u ideološkom i praktičnom smislu – alternativne političke opcije koja može dovesti u pitanje odnosno promijeniti postojeće stanje stvari. Ljudi nisu ignoranti prema ponižavajućoj stvarnosti koja ih okružuje zato što im nedostaje istinske informacija o toj stvarnosti. Nikakva informacija, kolikogod istinita i objektivna, neće stvoriti od pasivnih masa politički svjestan subjekt demokratske promjene. Naprotiv, upravo je sam taj politički subjekt ono što od neutralne informacije stvara istinu nužne političke promjene.

Mi već znamo dovoljno. Problem je da to nema nikakvih političkih posljedica.

Zašto je dakle taj koncept navodno toliko važne političke uloge medija, usprkos tome što je bio ne samo uvjerljivo kritiziran u teoriji, nego što također nikada nije potvrđen u praksi, postao noseći element zapadne strategije u jugoslavenskoj političkoj i ratnoj drami?

| Poljubac istine |

Prvo što nam pada na pamet je to da je stvarni cilj tog koncepta u generiranju neke vrste ideološke interpelacije. Neumorno inzistiranje na političkoj važnosti »slobodnih i neovisnih« medija u situaciji koju karakterizira populistička mobilizacija masa, ekscesivna nacionalistička mržnja, etnički sukobi, najteža kršenja ljudskih prava i naposljetku rat – što je bio slučaj tijekom devedesetih u najvećem dijelu bivše Jugoslavije – funkcionira zapravo kao pokušaj Zapada da zazove zdrave snage demokracije. Oni koji recipiraju informaciju isporučenu posredstvom »slobodnih i neo-

visnih« medija kao istinu svoje socijalne, političke i moralne stvarnosti, istinu koja je prikrivana od onih drugih medija koji lažu (jer su pristrani, kontrolirani, partijski itd.), prepoznaju sami sebe kao adresate dodijeljenog im demokratskog mandata, povijesne misije u borbi za demokraciju. Otvarajući svoje oči činjenicama i uviđajući napokon stvarnost kakva ona stvarno jest oni bivaju neposredno interpelirani u subjekt demokratske promjene. S onu stranu svake manipulacije oni slobodne volje odlučuju glasovati za demokrate umjesto za diktatore, racionalno izabiru mir umjesto rata, dragovoljno napuštaju totalitarnu ideju dominacije nad etničkim i drugim manjinama itd. Što bi drugo uostalom mogli izabrati?

Nažalost, poljubac medija-koji-govore-istinu nije nikada probudio uspavanu ljepotu demokracije u stvarni politički život. Nikada nije došlo do identifikacije masa bivše Jugoslavije s tim zovom demokratskog Zapada. Interpelacija je zakazala. »Slobodni i neovisni« mediji posredovali su sve više i više istine, a etničko čišćenje se nastavljalo sve dok nije postiglo svoje političke ciljeve; mase su i dalje podržavale svoje vođe sve dok oni nisu ili umrli prirodnom smrću ili izgubili svoju posljednju bitku, i štatile svoje ratne krinunale sve dok pritisak izvana nije napokon postao neizdrživ prijeteci da uništi sam temelj njihova ekonomskog i političkog opstanka. Čak i najnovije promjene vlasti u Hrvatskoj i Srbiji, slavljene na Zapadu kao konačna pobjeda demokracije na Balkanu, nisu bile ništa drugo nego nastavak onog istog oportunitizma koji je bio najpouzdaniji izvor nacionalističke politike. Te političke promjene dovele su na vlast upravo one političke snage čija je pasivna i aktivna podrška učinila mogućom vladavinu nacionalizma sa svim njegovim tragičnim posljedicama; upravo one snage koje su cijelo vrijeme

bile slijepe za činjenice i gluhe za istine koje su otkrivali i posredovali takozvani slobodni i neovisni mediji.

Stoga je opravdano postaviti pitanje, što je dakle konačni učinak te istine? Ona je očigledno funkcionirala kao sredstvo interpelacije, ali ta je interpelacija naposljetku zakazala. Nikada nije generirala politički subjekt demokratske promjene. Ako je usprkos tome došlo do neke demokratske promjene na području bivše Jugoslavije, istina o kojoj ovdje govorimo, sigurno nije bila među njenim motivacijama.

Je li onda ta istina bila samo iluzija?

Jest, ona je bila iluzija, ali nužna. Pitanje je samo za koga? Zasigurno ne za one koji su njome trebali biti interpelirani. Za mase u bivšoj Jugoslaviji ta iluzija – istina njihove političke stvarnosti s kojom su se suočavali u ogledalu slobodnih medija – nije bila ni od kakve političke važnosti.

Stvarne efekte te iluzije valja potražiti na demokratskom Zapadu koji je pravo mjesto njene uporabe. Istinska svrha te iluzije projicirana na Balkan, iluzije o navodno izvanrednoj političkoj važnosti objektivne istine, je u tome da podupre političku stvarnost realno postojećih zapadnih demokracija.

Prvi nesporazum odnosi se na opće uvjerenje da ta istina može osloboditi ljude okova političke manipulacije kojoj su ih izložili njihovi nedemokratski vođe i mediji pod njihovom kontrolom. Činjenica da do tog oslobođenja, kao što smo vidjeli, nikada nije stvarno došlo, ne čini to uvjerenje pogrešnim i stoga suvišnim. Jer ono još uvijek pruža plauzibilno objašnjenje zašto ljudi dragovoljno podržavaju nedemokratsku politiku, zašto glasuju za populističke masovne vođe umjesto za dokazane demokrate – naime, zato što ne znaju istinu. Kada bi je samo znali, nikada ne bi napravili taj

pogrešni izbor. U svom konačnom učinku to uvjerenje čini od ljudi – viđenih u demokratskom sistemu uvijek kao zrela politička bića odgovorna za svoje odluke – masu pasivnih objekata manipulacije, nevinih žrtava političkog zavodenja. Tu je riječ zapravo o iluziji prvobitne nevinosti koja se na taj način konstruira kao nulta razina političke zajednice. Ona omogućuje neku vrstu političkog *restarta* svaki puta nakon što je demokratski sistem doživio *crash* zbog neke neobjašnjive greške u njemu samome.

Fantazija prvobitne nevinosti podržava stvarnost modernog demokratskog poretka u njegovom najvitalnijem elementu. Ona jedina omogućuje demokratskom sistemu da ponovo uspostavi (*rebuild*) svoju subjektivnu pretpostavku, narodnu suverenost, nakon što se ona regresivno raspala u nekoj vrsti antidemokratske, uglavnom nacionalističke politike. Sistemu je uvijek na raspolaganju neki nevini demos kojega se može nazrijeti iza podivljale rulje i nema te demokracije koja sebe ne bi mogla obnoviti čak i iz svoje najdublje regresije. *Mi narod!*, dobro poznati zov na autentičnu demokratsku akciju koji konstituira horizont demokratske politike, danas još uvijek funkcionira samo ako se u svakom trenutku može prevesti u – *Mi nevine žrtve!* Jer upravo je pasivnost žrtve jedina osnova s koje je moguće reaktivirati subjekt moderne demokracije i dodijeliti mu ulogu agenta demokratske promjene.

Skloni smo na primjer zaboraviti da je NATO 1999. krenuo u bombardiranje Savezne Republike Jugoslavije ne samo u ime stotina tisuća albanskih izbjeglica koje su bile žrtve srpskoga terora, nego također u ime srpskog naroda u kojem je međunarodna zajednica vidjela nevinu žrtvu Miloševićeve manipulacije. Taj narod je bio bombardiran upravo

zbog svoje nevinosti. Upravo je stvar univerzalne žrtve to što čini konačnu razliku između rata u tradicionalnom smislu i njegove nove forme koja se danas naziva humanitarnom intervencijom.

Ali fantazija prvobitne nevinosti podržava našu postmodernu demokratsku stvarnost u jednom još važnijem momentu. Ona sugerira da svi zamislivi antagonizmi u suvremenom demokratskom društvu mogu u konačnici biti predstavljeni odnosom između žrtve i počinitelja, odnosom koji možemo shvatiti kao jedini još uvijek vidljivi preostatak antagonističkog karaktera društvenog totaliteta.

To je ključno za način na koji se u društvu konstruira polje političkog. Jedini društveni prostor u kojem se očekuje da iskusimo socijalne antagonizme u njihovom realnom učinku je naposljetku sud, ne više politička arena. Istina socijalnog antagonizma ne pojavljuje se više iz kolektivne političke akcije nego prije svega posredstvom pravne procedure iz odnosa žrtve i počinitelja. Riječ je o pravnoj, ne o političkoj istini. Ona ne razotkriva kompleksnost odnosa moći u danom društvu, ne ukazuje na neku društvenu nepravdu i ne sili na političku akciju u cilju promjene postojeće stvarnosti. Naprotiv, fokusirajući se na ono što se odvija između žrtve i počinitelja, ta istina mistificira društvenu stvarnost i prikriva interese moći i dominacije. Ona će sasvim sigurno uspješno razotkriti način na koji se mržnja stvara u zajednici, ali neće nikada pitati kako se zajednica stvara iz mržnje.

I što je možda najvažnije ovdje, ona pretpostavlja jednu instanciju – u obliku institucije suda – koja u odnosu na cijelu stvar ostaje neutralna. To je instancija koja istinu dođuše omogućuje ali sama ni u kojem obliku nije dio nje.

Na taj način se čak i najjasnija i najprovjerena pravna istina lako može preokrenuti u opasnu političku laž.

Uzmimo primjer međunarodnog suda u Haagu kojemu je dodijeljena zadaća da progoni ratne zločince na području bivše Jugoslavije. Od tog suda s punim povjerenjem možemo očekivati da će onoliko koliko je to moguće razotkriti istinu zločina i u pravno regularnim procesima kazniti one koji su počinili te zločine ili su u pravnom smislu odgovorni za njih. Pored toga, on će pružiti mogućnost žrtvama da javno izlože svoju tragičnu istinu. Međunarodni pritisak na vlade u regiji da uhapsu i izruče okrivljenike također već ima pozitivne političke efekte.

Ali, što će se dogoditi s pitanjem političke odgovornosti za jugoslavenske ratove, odgovornosti za tragediju koju pored političkih aktera na terenu dijeli i međunarodna zajednica koja organizira Haški tribunal? Što dakle ako taj sud posluži demokratskom Zapadu prije svega kao bijeg od njegove vlastite političke traume – činjenice da nikada nije našao pravi odgovor na politički izazov nasilne dezintegracije bivše Jugoslavije; ako omogući Zapadu da izbjegne suočenje s jugoslavenskim političkim konfliktima i ratovima kao sastavnim dijelom njegove vlastite političke krize i zadrži iluziju da se društveni antagonizmi naposljetku uvijek mogu razriješiti u sudnici? Što ako Haški tribunal nije revolucionarni akt globalne politike nego samo još jedno sredstvo opće depolitizacije?

Tretirajući jugoslavenske ratove primarno kao kriminalne slučajeve očigledno se izlažemo riziku potiskivanja njihove političke istine.

Od Hannah Arendt naučili smo da neobični odnos istine i laži u politici nema mnogo veze s činjenicama.⁶ Kako je politika prije svega ljudsko djelovanje čija je karakteristika

da može promijeniti postojeće stanje stvari i uvijek započeti nešto novo, hotimično poricanje činjeničnih istina sastavni je dio političke aktivnosti. Činjenice u politici nisu naime nikada nužno istinite.

To znači da se politička istina nekog povijesnog događaja može dohvatiti samo ako se ljudi uključeni u taj događaj priznaju kao politička bića: to znači, priznaju u njihovoj sposobnosti da djeluju i djelovanjem mijenjaju postojeću stvarnost.

Ljudi su politička bića samo ukoliko mogu zamisliti da stvarnost može biti drugačija no što jest; ukoliko posjeduju slobodu da promijene svijet i započnu nešto novo u njemu.⁷ U suprotnome, oni su tek pasivne marionete povijesti u oba značenja, kao njene žrtve i – u ulozi počinitelja – kao njeni kriminalni izopćenici.

| Djeca tranzicije |

Ukoliko povijesni okvir jugoslavenske političke tragedije ima neko ime, onda je to zacijelo pojam tranzicije.

Koncept tranzicije politička znanost stvorila je kasnih šezdesetih i ranih sedamdesetih s ciljem da objasne različite slučajeve promjene vlasti, u to vrijeme posebice u Južnoj Americi i jugoistočnoj Evropi.⁸ U svojoj ranoj fazi, teorija tranzicije naglašavala je neizvjesnost i nepredvidivost kao glavne crte politike pridavajući daleko više važnosti djelima političkih subjekata nego različitim objektivnim čimbenicima koji su determinirali danu povijesnu situaciju. Upravo je takozvana subjektivna strana politike bilo ono što je najviše zanimalo tranzitologe.

Ishod procesa tranzicije za njih je bio potpuno otvoren. Tranzicija jednog autoritarnog režima mogla je u to vrijeme voditi kako uspostavljanju demokracije tako i restauraciji nekog novog, možda još goreg oblika autoritarne vladavine. Vojna hunta negdje u Južnoj Americi mogla je tada doživjeti tranziciju ne samo u pravcu zapadnog tipa političke demokracije nego i u smjeru stanovitog tipa socijalističke demokracije, kao što se dogodilo u Allendeovu Čileu. Čak je i neka vrsta maoističke diktature bila u to vrijeme također zamisliva.

Istočnoevropske revolucije 1989. radikalno su izmijenile čitav diskurs teorije tranzicije. Nagli i neočekivani slom komunizma tako je iznenadio tranzitologe da su započeli modificirati svoju teoriju. Sada je odjednom niz objektivnih faktora bilo to što je nužno činilo svaki ishod tranzicije ne samo predvidivim nego i unaprijed determiniranim.

Doći do demokracije sada znači jednostavno slijediti stanovite izvanjske – ekonomske, kulturne, institucionalne itd. – faktore. Ponekad je naprosto dovoljno slijediti geografiju, jer »geografija je naposljetku jedini razlog za nadu da će istočnoevropske zemlje slijediti put demokracije i prosperiteta«. ⁹ Neki drugi tranzitolozi otišli su u svojim determinističkim pogledima korak dalje. Na koncu je sama priroda postala to što odlučuje nužan demokratski ishod tranzicije, jer je demokracija »prirodna tendencija i stoga ju nije teško postići«. ¹⁰ Jedan od tranzitologa čak je utemeljio svoju teoriju demokratizacije na Darwinovoj teoriji evolucije kroz prirodnu selekciju. ¹¹

Osnovna karakteristika koncepta tranzicije nakon 1989. je historijski determinizam. Teoretičari tranzicije nakon 1989. vjeruju da postoji univerzalni trend u povijesti

koji nezaustavljivo vodi svako društvo od zaostale faze autoritarizma prema razvijenoj fazi liberalne demokracije.

Za takozvanu djecu komunizma ta situacija nije nepoznata. Sistem koji se raspao 1989. strogo govoreći i nije bio komunizam. Bio je to socijalizam, tip društva u tranziciji od kapitalizma k besklasnom društvu komunizma. U tom smislu 1989. nije donijela nikakvu bitnu promjenu u povijesnoj poziciji masa. Jedan tip tranzicije jednostavno je zamijenjen drugim.

Umjesto željeznog zakona historijskog progresa utemeljenog na univerzalnom pojmu klasne borbe koji je izražavao nužnost raspada kapitalizma i prijelaz u komunizam, nakon 1989. dobili smo univerzalni trend u povijesti koji svako postkomunističko društvo nužno vodi od totalitarizma ka demokraciji.

Kako taj koncept tranzicije stvarno djeluje u praktičnoj situaciji, pokazuje nam primjerice Pakt o stabilnosti Jugoistočne Evrope.¹² Koncipirala ga je takozvana međunarodna zajednica, nakon Kosovskog rata 1999. s ciljem da napokon pacificira čitavu regiju i integrira ju u Evropsku zajednicu. Ukoliko zemlje regije žele učiniti progres u pravcu »evropske integracije«, one moraju ispuniti dvostruki kriterij demokracije i ekonomskog rasta kako ga je postavila Deklaracija pakta o stabilnosti.

Prije svega one moraju uvesti slobodno tržište. Daka-ko, ono ne može funkcionirati dok god nije osigurana društvena i pravna sigurnost i postavljen odgovarajući institucionalni okvir. Taj institucionalni okvir pak ne djeluje sve dok ga ne podupiru demokratske političke institucije i aktivnosti. Naravno, tradicionalna parlamentarna politika nije u stanju sama pružiti sigurnost potrebnu za normalni ekonomski raz-

voj. Prije svega zato što i sama mora biti kontrolirana. Ulogu kontrole i moderiranja parlamentarne politike u demokratskom društvu preuzima dakle odgovarajuća javnost. A prave javnosti nema bez slobodnih medija i jakog civilnog društva koje sa svoje strane ipak ne funkcionira sve dok nije razvijena demokratska politička kultura.

Kako su sve zemlje regije već uvele ekonomiju slobodnog tržišta i odavno već institucionalizirale parlamentarnu demokraciju i kako već imaju javnost koja, oslonjena na slobodne i neovisne medije, dobro funkcionira, čitav problem njihove tranzicije u demokraciju i integracije u Evropsku zajednicu izgleda da je na koncu kulturne naravi. U skladu s tim osnovna zadaća čitavog projekta tranzicije je predominantno edukativan. Ljudi u regiji moraju biti dodatno obrazovani kako bi mogli upotrebljavati već postojeće demokratske institucije i slijediti demokratsku volju svojih prosvijećenih političkih elita.

Tranzicija na koncu ne znači ništa drugo nego beskonačan proces edukacije. To potvrđuju i brojne metafore koje se rabe u tranzicijskom diskursu: obrazovanje za demokraciju, ispiti demokracije, učionice demokracije, demokracija koja raste, postaje zrela, ali može biti u pelenama, činiti svoje prve korake i naravno bolovati od dječjih bolesti.¹³

Djeca komunizma napokon su postala djeca tranzicije. Svijet se doduše promijenio, ali ne i generalna ovisnost masa o političkoj moći i političkim procesima koji su tim masama bili i ostali otuđeni. Trenutak njihove punoljetnosti, koji je tijekom komunističke vlasti bio stalno odgađan, napokon se rastvorio u lošu beskonačnost procesa tranzicije.

Ondje gdje je punoljetnost shvaćena kao cilj beskonačnog procesa, upotreba tog pojma »ne služi tomu da pro-

širi krug zrelih nego krug onih koji se u danom trenutku proglašavaju nepunoljetnima.¹⁴ U tom smislu proces tranzicije ne proširuje automatski prostor demokratske slobode. Naprotiv, on proširuje moć takozvanih objektivnih faktora koji su u potpunosti izvan kontrole masa i na taj način ponovo beskonačno odlaže trenutak njihove političke punoljetnosti.

Ta regresija odgovara pomaku od one ideje tranzicije kao kontingentnog političkog procesa otvorenog ishoda koji ničim nije unaprijed determiniran, ideje tipične za tranzitologiju prije 1989, ka determinizmu sveprisutnom u shvaćanju tranzicije poslije 1989, kada liberalna demokracija postaje ne samo najbolji mogući rezultat tranzicijskog procesa, nego jedini prirodni i jedini mogući cilj za sva postojeća društva. Ono što se ovdje promijenilo nije samo tranzicijska paradigma, nego i sam status politike.

Za istočnoevropske demokratske revolucije 1989. obično kažemo da su ponovo otkrile demokraciju. Ono što su stvarno ponovo otkrile nije bio u stvari politički subjekt demokracije, slavni »mi narod!« demokratske revolucije. U autentičnom činu samoodređenja i samooslobođenja narodi Istočne Evrope ponovo su instalirali autonomiju političkog – ideju da je politika usprkos historijskoj uvjetovanosti ipak na koncu utemeljena u samoj sebi.

U konceptu tranzicije nakon 1989. nema mjesta za autonomiju političkog. Istina i stvarnost politike nije unutar nje same, u njenoj vlastitoj aktivnosti, nego izvan nje u njenim izvanjskim uvjetima. To podsjeća na situaciju pod komunističkom vladavinom kada je za politiku držano da pripada takozvanoj nadgradnji. Generalni smjer povijesti u pravcu komunizma nisu određivale subjektivne političke snage nego objektivni procesi unutar ekonomske sfere dru-

štva. Nešto slično sugerira koncept tranzicije koji ne očekuje da nas politika dovede do demokracije; geografija, priroda ili naprosto univerzalni trend povijesti čine to umjesto nje. To je usput i razlog zašto tranzicija ne potrebuje autentični politički subjekt.

Naravno, bilo bi pogrešno reći da tranzicijski put u demokraciju nema svog društvenog čimbenika. To je koncept civilnog društva koji je danas postao univerzalni odgovor na sve krize realno postojeće demokracije, zahvaljujući prije svega ulozi koju je igrao u borbi protiv komunističkih, odnosno vojnih diktatura u mnogim dijelovima svijeta.¹⁶ U tom smislu civilno društvo je autentični tranzicijski koncept, ne samo povijesno nego i esencijalno. Ako danas postoji neki subjekt za koji se pretpostavlja da još može unaprijediti demokraciju, onda je to civilno društvo; ako postoji mjesto na kojem se još uvijek može očekivati neka ekspanzija postojeće demokracije, onda je to ponovo društveni prostor koji je zaposjelo civilno društvo; ako postoji naposljetku neki utopijski potencijal koji se još može zamisliti u današnjim demokracijama, njegovo ime je ponovo civilno društvo.

To je dakle ideja koja se skriva iza makedonskog *Muppets* projekta: da se rješenje društvenih sukoba mora pronaći negdje unutar civilnog društva, u distribuciji slobodnih i neovisnih informacija, u procesu javnog obrazovanja i kulturnog razvoja.

Sam projekt je inače veoma uspješan. Televizijske priče su izuzetno popularne, kako među Makedoncima tako i među Albancima. Na nesreću, to izgleda uopće ne utječe na političku stvarnost u Makedoniji. Dok i jedni i drugi, Makedonci i Albanci, uživaju u televizijskom programu koji je

napravljen zato da ih međusobno izmiri, borbe između albanskih pobunjenika i makedonskih snaga sigurnosti prijete da će se rasplamsati u otvoreni građanski rat.

| **Nikada više Auschwitz!** |

Ništa ne može zamijeniti političko rješenje, ni televizijske emisije za djecu, ni slobodni i neovisni mediji. Od samog početka jugoslavenske krize krajem osamdesetih do današnjih dana međunarodna zajednica nikada nije našla pravi odgovor na politički izazov pred koji je dovedena rasulom bivše Jugoslavije. Otpočetak se zgražala nad primitivnim balkanskim nacionalizmom, ali je istodobno priznala sva njegova politička postignuća i to ne samo novostvorene nacionalne države, nego i gotovo sve rezultate etničkog čišćenja. Međunarodna zajednica je pasivno prihvatila nasilnu dezintegraciju Jugoslavije kao neku vrstu povijesne nužnosti. Ona je pobrojala žrtve te katastrofe i u neku ruku se pobrinula za njih; počela je sudski progoniti njene ratne zločince i padom Miloševića čak slaviti konačnu pobjedu demokracija na Balkanu i u čitavoj istočnoj Evropi. »Posljednja cigla berlinskog zida je pala,« komentirao je njemački ministar vanjskih poslova Joschka Fischer politički preokret do kojeg je došlo u Beogradu oktobra 2000.

Prava istina je na nesreću da demokracija uopće nije pobijedila. Ni srpski političari niti takozvani slobodni demokratski svijet još uvijek nemaju nikakvu jasnu ideju o tome kako na demokratski način riješiti problem političkog statusa Kosova; ni za Bosnu i Hercegovinu još uvijek nema političkog rješenja. Na etnički očišćenom Kosovu uspostavljen je vojni protektorat; Bosnom vlada svemoćni guverner koji u

svakom trenutku ima pravo suspendirati bilo koju odluku parodičnog parlamenta; takozvane suverene ustavne republike, nove nacionalne države proizašle iz bivše Jugoslavije, nemaju ni volje ni moći da same procesuiraju svoje vlastite ratne zločince; njihove ekonomije koje danas trebaju deset, dvadeset ili više godina intenzivnog razvoja da bi postigle nivo koji su imale deset godina ranije, pod jugoslavenskim komunizmom, kada su po njeri kompatibilnosti i stvarne integriranosti u tadašnje kapitalističko tržište bile u odnosu na istočnoevropske zemlje bez konkurencije prve na pragu ujedinjujuće Evrope; mir, naposljetku, koji se temelji isključivo na prijetnji izvanjske vojne sile,... i sada još borbe u Makedoniji.

Nema razloga za slavlje. Politički problemi koji su proizašli iz raspada bivše Jugoslavije očigledno su daleko teži od problema koji su navodno uzrokovali taj raspad. Najbolji primjer je Kosovo. Glede njegova budućeg statusa međunarodna zajednica predlaže onu istu političku autonomiju koju je Kosovo uživalo u bivšoj Jugoslaviji pod Titovim ustavom iz 1974. Ta namjera ne pokazuje samo kako daleko od stvarnosti je otišao politički um demokratskog Zapada. Ona razotkriva također duboko nostalgičan karakter zapadne politike u odnosu na jugoslavensku krizu.

Biti nostalgičan za bivšom Jugoslavijom potpuno je normalno za stvarne žrtve jugoslavenskih ratova. One imaju dobrih razloga da čeznu za boljom prošlošću. Ali zašto su moderne demokracije nakon svoje konačne pobjede nad totalitarizmom još uvijek politički nostalgične?

Prisjetimo se slika onih koji su u vrijeme rata prepoznati kao njegove žrtve. Godine devedeset prve vidimo svu onu djecu, žene i starce na ulicama Vukovara, kako ih iz njihovih razorenih domova protjeruje Jugoslavenska narodna

armija i srpska paravojska; godinama smo ih gledali kako bježe pokušavajući naći zaklon od snajperske vatre u opkoljenom Sarajevu; ponovo ih srećemo u beskonačnim kolonama koje napuštaju Hrvatsku u ljeto 1995. Te slike izazvale su samilost međunarodne javnosti i potaknule masivnu humanitarnu pomoć. Žrtve političkog nasilja, etničkog čišćenja i ratova tretirane su kao bilo koje druge žrtve neke prirodne katastrofe ili slučajne nesreće. Činjenica da njihova tragična sudbina ima nešto s politikom zamijećena je po prvi puta tek kada je jedna britanska televizijska stanica pokazala slike izglednijelih likova kako stoje iza bodljikave žice u srpskom koncentracionom logoru Trnopolje u sjeverozapadnoj Bosni. »Nikada više Auschwitz,« kriknula je međunarodna javnost i taj je slogan nakon toga inicirao i simbolizirao čitav politički i vojni angažman Zapada u bivšoj Jugoslaviji, uključujući NATO intervenciju 1999. i uspostavu Haškog tribunala.

Naravno, tu nije bila riječ o istini, nego o analogiji koja je sugerirala da se svo političko značenje jugoslavenskog sloma i rata može svesti na jednu već poznatu epizodu zajedničke prošlosti; da je jedino političko Drugo današnje demokracije samo još jedan stari, misteriozno uskršli – i jednom već pobijedeni – fašistički neprijatelj; i da je bilo kakav zahtjev za priznanjem političkog digniteta njegovih žrtava zapravo uzaludan.

Povijesni resentiman čini se da je pokretačka snaga tog političkog pristupa. Jedina povijest koju je politički um razvijenog demokratskog Zapada još u stanju priznati je nova verzija vječnog vraćanja istoga. Iza njegove nostalgične čežnje za jasnim, već dobro poznatim – i politički nimalo izazovnim – povijesnim situacijama skriva se duboki strah od suočavanja s novim i nepoznatim.

To je razlog zašto ljudi u bivšoj Jugoslaviji zapravo ne trebaju uspostavljati komisije za istraživanje istine i pokretati procese organiziranog izmirenja. To od čega su najviše patili je sveopća depolitizacija. I nikakva istina iz njihove skore prošlosti neće im pomoći da se te depolitizacije osobode.

Ono što doista trebaju je repolitizacija njihova tragičnog iskustva. Oni moraju ponovo osvojiti potisnutu slobodu radikalne promjene svoje bijedne stvarnosti i stvoriti novi oblik političke solidarnosti – koja nadilazi njihove nacionalne, etničke, kulturne ili religijske identitete – ukoliko žele preko masovnih grobnica i ruševine izgraditi mostove međusobne suradnje i suživota.

Nikakvo pomirenje, kolikogod duboko i temeljito, ne može postići taj cilj. Jer svako pomirenje je u posljednjoj konzekvenci pomirenje sa *statusom quo*, s postojećim odnosima moći i ideološkim mrtvouzicama koje – a ne nekolicina političkih nitkova i ratnih zločinaca – su na prvom mjestu krive za jugoslavensku tregediju. Nitko od njenih žrtava ne treba takvo pomirenje, jer ono ne bi bilo ništa drugo nego pomirenje s povijesnom besmislenošću njihove depolitizirane sudbine.

Ono što žrtve najviše trebaju je da ne ostanu puke žrtve. One trebaju svijet koji prepoznaje i priznaje politički smisao njihove tragične sudbine. Samo politička solidarnost – jasno političko osvjedočenje spram stvari njihove emancipacije – a ne humanitarna pomoć, koje god vrste bila – od kruha do bombi – može im pomoći da se oslobode nesreće koju trpe već više od deset godina.

Napomene

- 1 Joe Cook, »Muppet makers try to bridge ethnic divide: Creators of the popular children's show are pioneering a television project to bring young people in Macedonia and Albania together« *The Financial Times*, 7 August 1999.
- 2 Velimir Čurgus Kazimir, »Independent Media in Yugoslavia«, *Open Society News*, *The Newsletter of the Soros Foundations Network*, New York, Spring 1999.
- 3 Davor Butković, »Suljić je djevojčicu postavio uz rub grabe, uzeo Hekler i pucao joj u glavu«, *Globus*, Zagreb, 20. svibnja 1994.
- 4 Vidi Autonomie a.f.r.i.k.a.-gruppe, »Bewegungsle(e/h)re? Anmerkungen zur Entwicklung alternativer und linker Gegenöffentlichkeit,« u Nettime, ed., *Netzkritik. Materialien zur Internet-Debatte* (Berlin: Edition ID-Archiv, 1997).
- 5 Vidi Oskar Negt and Alexander Kluge, *Öffentlichkeit und Erfahrung. Zur Organisationsanalyse von bürgerlicher und proletarischer Öffentlichkeit* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1972).
- 6 Hannah Arendt, »Lying in Politics« u *Crises of the Republic* (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1972).
- 7 Ibid., op. 5.
- 8 Ovdje se oslanjam na Dejana Jovića, »Tranzitologija kao ideologija«, *Hrvatska ljevica* 11, Zagreb, 1999.
- 9 Adam Przeworski, *Democracy and the Market* (Cambridge, Mass.: Cambridge University Press, 1991), op. 190.
- 10 John Mueller, »Democracy, Capitalism, and the End of Transition« in Michael Mandelbaum, ed, *Postcommunism: Four Perspectives* (New York: The Council on Foreign Relations, 1996), str. 117.
- 11 Tatu Vanhanen, *The Process of Democratization: A Comparative Study of 147 States, 1980-88* (New York: Crane Russak, 1990), str. 47.
- 12 Ovdje se oslanjam na intervenciju Rastka Močnika na konferenciji: *Declaration of the »Europa South-East« policy forum on the Stability Pact*, Ljubljana, 18-20 srpnja 1999.
- 13 Vidi Dejan Jović, loc.cit.
- 14 Robert Spaemann, »Autonomie, Mündigkeit, Emanzipation. Zur Ideologisierung von Rechtsbegriffen« u *Kontexte* 7, Stuttgart; Berlin. 1971 str. 96.

15 Vidi Etienne Balibar, *Masses, Classes, Ideas* (New York/London: Routledge, 1994), str. X.

⑩ Vidi Jean L. Cohen and Andrew Arato, *Civil Society and Political Theory* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1992), chapter 1: "The Contemporary Revival of Civil Society" pp. 29-83.

| Četiri intervjua |

| Nije svijet gluh, mi smo mutavi |

Naša Borba, Beograd, 14-15. 12. 1996.

Autor: Alen Anić

Moj dojam iz čitanja *Barikada* jest uskrsnuće autentične građanske kritike, koja se u Hrvatskoj nije izgubila, jer je gotovo nikada nije ni bilo.

Bravo! Uskrsnuo sam nešto što se nikada nije izgubilo jer ga nikada nije ni bilo. Tako je. Paradoks je jedini način da se o građanskoj kritici u Hrvatskoj nešto kaže. Ali što bi ona trebala biti? Možda nešto sasvim jednostavno. Na primjer, da čovjek nije šovinistička svinja. Što je puno, možda čak i sasvim ekstravagantno, jer tko tvori takozvanu hrvatsku građansku scenu ako ne takve šovinističke svinje, zajedno s onima koji se iz kukavičluka, oportunitizma ili karijerizma valjaju u njihovu kalu. Ja nisam ta šovinistička svinja i u tome je gotovo sva moja originalnost.

U knjizi sam više puta naglasio da se do identiteta građanina u modernom smislu te riječi ne dolazi iz hrvatske tradicije, a još manje iz okolnosti, kulturnih i političkih, koje vladaju i vladale su na ovim, ne samo hrvatskim prostorima. Samo u raskidu s tradicijom, samo u radikalnom protivljenju današnjem stanju i duha, i intelekta, i morala, moguće je izboriti svoj identitet. Kažem izboriti, jer identitet za mene nije nešto što se ima, nešto što se dobija, kao nacionalni identitet, rođenjem, pukim bivanjem u nekoj sredini, nije ni pripadnost nekom društvenom sloju, sloju intelektualaca na primjer, nego sadrži taj moment slobode. Slobodan si da od sebe napraviš što hoćeš. Nacionalnog junaka, ratnog zločinca, šovinističku svinju, hrvatskog intelektualca. Ali i odgovoran si

za to što si od sebe napravio. Mislim da je to malo kome jasno na ovim našim bivšejugoslavenskim prostorima i to govori koliko je moderni građanski identitet još daleko od nas. Sve se može podnijeti osim izazova slobode. A što se kritike tiče, ja nisam prikrivao njene izvore u evropskoj filozofskoj prosvječenosti, što može zvučati i kao još jedan paradoks u ovo naše postmoderno vrijeme. Ali u nas je čitanje Kanta još uvijek revolucionarni akt, koji okolina dakako ne oprašta.

Iako je, naime, Igor Mandić napisao u *Feralu* da si najbolji izdanak hrvatske literature, tvoje ideje o svemu što se ovdje dogodilo i događa ne izgledaju prihvaćene, posebno među inteligencijom koja je i najčešći predmet tvoje kritike. Kako gledaš na to?

Mandić je napisao nešto drugo, naime, da je takva vrsta intelektualne kritike bila u nas nepoznata, što je tačno. Riječ je o kritici koja se eksplicitno oslanja na neke teorije, škole mišljenja. Što se tiče hrvatske literature, ja sam prije njen izrod, nego nekakav izdanak. Ona me nikada nije zanimala i kao većina ostalih iz moje generacije, čitao sam svjetsku književnost i filozofiju, išao u kino i interesirao se daleko više za seks, droge i rokenrol, nego za hrvatsku književnost. Danas ne mislim da joj na bilo koji način pripadam, niti imam ikakvih planova s njom. Možda bi ipak bilo zgodno napraviti neko arheološko istraživanje i otkriti u toj književnoj i kulturnoj tradiciji sedimentacije današnjih intelektualnih i političkih zabluda, osnovne crte hrvatske ideologije. Dakle, ja nikada nisam imao razumijevanja za hrvatsku književnost i tradiciju, pa nije nikakvo čudo da se moje ideje ne prihvaćaju u njihovom okružju, među takozvanom hrvat-

skom inteligencijom. Ta hrvatska inteligencija nije uostalom nikakav intelektualni faktor, nego puki društveni sloj, oportunistička malograđanština u najgorem smislu te riječi. Ja joj ne pripadam, ni fizički, i ne tražim od nje da me prizna. U tome smislu ja još nisam na čisto s tim tko je moja ciljna publika, ali nadam se da će se sama javiti. Ta nisam ja jedini izrod i bastard hrvatskih i bivšejugoslavesnkkih prilika.

Kako je živjeti u Beču, a pisati o Hrvatskoj? Mnogi na to gledaju podozrivo. Naime, tvrdo vjeruju da se o Hrvatskoj može pisati samo iz Hrvatske. Ti si to okrenuo naopačke i dokazao da to nije nužno. Kakav je dakle pogled sa strane? Što se to bolje vidi?

To da se samo iz Hrvatske može pisati o Hrvatskoj nema nikakve intelektualne logike. To je isprazna vjera da je neposredno iskustvo spoznajno vrijednije od, na primjer, distancirane refleksije. Ne vjerujem u autentičnost neposrednog iskustva, ne vjerujem u izravni dodir sa stvarnošću. Svijet je nešto što je uvijek medijski posredovano i svako je iskustvo uvijek u nekoj interakciji s vlastitom refleksijom. Inače se ne može ni konstituirati kao iskustvo. Takozvani autentični svjedoci vremena i povijesnih zbivanja u Hrvatskoj upravo su najnepouzdaniji svjedoci te hrvatske stvarnosti. Jer to što se njima ukazuje kao autentična stvarnost proizvod je najčešće njihove idološke fantazme. A upravo sam to raskrinkavao u knjizi. Biti negdje drugdje također nije nešto što nužno osigurava istinitiju spoznaju. Važno je naprosto da se čovjek oslobodi ideologema neposrednog iskustva, na gdje se nalazio, jer postmoderni svijet više ne funkcionira prema tom ključu. Kao što više nema neposrednog autentičnog doživlja-

ja umjetnosti, nego je taj doživljaj uvijek unaprijed determiniran teorijom, kritikom i refleksijom umjetnosti, tako nema više ni autentičnog doživljaja neposrede povijesnosti. A što se moje konkretne dislociranosti tiče, ona na mene djeluje kreativno. I domovina je samo jedan ideologem, i promatrati je kako se gubi na horizontu, također daje osjećaj slobode.

Često govoriš o potrebi kritičko-teorijskog objašnjavanja stvarnosti, odnosno društvene situacije koja reciklira građanski konformizam i intelektualni šlamperaj. A što je na koncu i opće mjesto hrvatske kulture i društva. I to ne samo danas. Što je dakle činiti, gdje je greška?

Što je činiti, to ja ne znam i u tome je moja razlika spram tradicionalnog hrvatskog intelektualca. On je oduvijek mislio da zna što nam je činiti. Osjećao se pozvanim da zastupa nacionalnu istinu, općedruštveno dobro, da bude savjest zajednice i vremena. Agent i advokat povijesti koji je toga svjestan i koji zna što je za narod dobro, a što nije. Upravo je pristajanje na tu ulogu ono što reproducira intelektualni i društveni konformizam u Hrvatskoj. Najniža točka do koje je pao hrvatski intelektualac, ono intelektualno i moralno dno koje je posljednjih godina dosegao, jest ta rola reprezentanta nacionalne stvari, ali to svakako nije samo hrvatski problem.

Koji je danas poželjan model intelektualca u Hrvatskoj?

Taj da modela više nema. Ne postoji više neka odlikovana točka u društvu s koje se vidi istina tog društva i s koje je moguć pregled nad cjelinom, kao što nema više ni nekog

društvenog središta koje popunjuju intelektualne i političke elite koje posjeduju neke više istine koje ostalim članovima društva ne bi bile dostupne. Središte je prazno, margina je naprotiv mjesto na kojem se reproducira smisao i s kojeg se može uhvatiti neka istina, efemerna dakako, jer vječnih istina više nema. Nema više proroka, nema gotovih znanja, svatko je odgovoran sam za ono što čini i ono što spoznaje.

Na što si mislio kada si pisao u jednom tekstu »bespomoćnoj hrvatskoj mutavosti«? Odnosi li se to na kulturu, na politiku, ili na građansku svijest uopće?

Hrvatska mutavost, autizam, jest prije svega nemogućnost artikuliranja vlastitog iskustva, nemogućnost osvajanja jezika kojim bi bilo moguće kakvo takvo komuniciranje sa svijetom. Prosječni hrvatski intelektualac i građanin uopće ima dojam, uostalom kao i Srbi, da ga svijet ne razumije. Misli da je svijet gluh za njegovu istinu, ali problem je u njegovoj artikulaciji te takozvane istine. Nije svijet gluh, mi smo mutavi. Ovdje se još nitko nije oslobodio iluzije nekakvog ljubavnog odnosa sa svijetom. Svi bi ovdje htjeli da ih svijet voli, a on nas je doista volio ovih posljednjih godina — kao sažaljenja vrijednu žrtvu vlastite gluposti, samoskrivljene nesreće.

Kako danas stoje stvari sa šansom Hrvatske da postane normalna građansko-liberalna država? Naime, u tekstu o Kardinalu Kuhariću kažeš da je Hrvatska danas više »stvar pseudoreligijskog kulta, ne s Predsjednikom, nego s prvosvećenikom na čelu«.

Laž hrvatske državotvornosti otkriva se u toj potrebi da država bude nešto više od onoga što ona u stvari jest. Da bude cilj i dovršenje povijesti, smisao života hrvatskog čovjeka, nešto prisno, toplo, blisko svakom građaninu, nešto njegovo, za razliku od neke druge države koja mu je tuđa. Mislim, naprotiv, da je država, kolikogod to paradoksalno zvučalo, moja tek onda kada ju osjećam kao neko strano tijelo, kao nešto otuđeno. U normalnoj državi nema ništa uzvišeno, a ono što je u hrvatskoj državi uzvišeno, to je zapravo prizemnost golog interesa autoritarne vlasti.

Naravno da će se hrvatska država sve više demokratizirati, naravno da će biti bolje. Posvuda se osjeća taj glupi optimizam poslijeratne obnove. Ljudi su optimisti jer im ništa drugo ne preostaje. Poslije kiše dolazi sunce. To je narodna mudrost, a narodna mudrost je najvažniji oblik mišljenja u nas. Ali pitanje je koliko je taj optimizam i sam u funkciji zaborava, ne naprosto onoga što se dogodilo, nego potiskivanja pitanja zašto se je to dogodilo i je li baš moralo biti tako kako jest. Sada kad su svi prionuli na raščišćavanje ruševina i veselo se bacaju na izgradnju nove kuće, želim poručiti — hej, čekajte, ali tu je već bila kuća. Nikako se ne veselim svijetloj budućnosti u koju se ponovo s takvom lakoćom prešakaće preko tolikih grobova.

Dio tvojih tekstova govori i o nesposobnosti hrvatskog naroda da se suoči s traumama vlastite prošlosti. Primjer za to je tzv. NDH kao praktični temelj hrvatske državnosti u nacionalističkim glavama, te uz to Bleiburg i Jasenovac, dva stratišta, prvi uzet kao zločin, a drugi kao nužnost u kontinuitetu stvaranja hrvatske države. Slična je

stvar i sa srpskim narodom koji je svoju državnu ideologiju utemeljio na pobjedi koja je zapravo poraz. Koji je u stvari pravi psihološki motiv takvih histeričnih samoiskrivenja i paranoja?

Uzmimo Jasenovac. Nemam ništa protiv ako se NDH integrira u hrvatsku povijest kao jedna od, više manje problematičnih, stepenica na usponu do konačnog cilja te povijesti — ostvarenja samostalne hrvatske države. Ali prošlost nije besplatno samoposluživanje u kojem se s polica proizvoljno uzima ono što nam u danom trenutku treba. Želite da NDH bude dio vašeg povijesnog identiteta? Dobro, ali onda preuzmite odgovornost za njene zločine. Danas je u Hrvatskoj Jasenovac simbol srpskog zločina. Pokvarenog pokušaja da se jadnim, podjarmljenim Hrvatima neopravdano natovari strašna povijesna krivnja. I ništa više. U tome i jest povijesna uloga Tudmana — osigurati hrvatskom narodu kontinuitet u samozaboravu. Ponovno se nitko ne mora suočavati sa svojim povijesnim traumama. Ponovno je povijesna stvarnost do kraja ideološki preparirana. A kako će Srbi izići na kraj sa svojom stvarnom krivnjom za rat i razbijanje Jugoslavije, sa svojim Vukovarima i Srebrenicama, to ćemo tek vidjeti, ali ne treba se nadati nikakvom pozitivnom iznenađenju.

Po tebi su hrvatski Srbi poslužili kao malter u procesu stvaranja hrvatske države. Drugim riječima, nisu bili ništa više od projekcije hrvatske državotvorne fantazme, koja postojanje hrvatske države nije našla u — kako negdje kažeš — projektu radikalne demokracije, već u hladnoj mržnji prema stranom etničkom elementu.

Srbi nisu bili nikakva imanentna, po sebi dana prepreka ostvarenju hrvatske države, nego osnovni pokretački motiv njene uspostave — kao onaj ideologijski konstruirani strani element oko čijeg se isključenja kristalizirao hrvatski državotvorni pokret, a ujedno i današnji nacionalni ili nacionalistički hrvatski identitet. Fascinantno je koliko su dobro odigrali ulogu koju im je pripisivala hrvatska ideologija. Mislim, da se nisu dohvatili oružja, vjerojatno bi svi ostali na svojim ognjištima, ali možda, istina, ne bi bilo hrvatske države u ovom obliku u kojem je imamo danas. U knjizi sam napisao da ne mogu žaliti njihovu sudbinu kao sudbinu kolektivnog entiteta. Zato jer su s Olujom dobili svoju moralnu satisfakciju. S njom su konačno dobili razlog za pobunu koji nisu imali onda kada su je stvarno započeli. Postali su napokon žrtve povijesti i naknadno su potvrdili srpsku demagogiju o genocidnim Hrvatima kojima je jedini cilj likvidacija Srba. Povijesnu stvarnost do kraja su sami prilagodili temeljnim zasadama svoje srpske nacionalističke ideologije. Otuda i taj dojam da oni zapravo nisu doživjeli nikakvu tragediju — i pored svih pojedinačnih katastrofa — jer su taj egzodus prihvatili do kraja fatalistički. Fataliste se ne može žaliti, može ih se samo prezirati. Cinično rečeno, oni su cijeloj srpskoj naciji svojom žrtvom ponovno dali smisao postojanja, koji se kao što znamo, u Srba sastoji u porazima i seobama. Napisao sam da je protjerivanje Srba, a o tomu je bila riječ, na prvom mjestu hrvatski problem. Srbi će s konačnim rješenjem srpskog pitanja u Hrvatskoj lakše izići na kraj od Hrvata. Hrvati su naime ostali na koncu sami sa sobom, a gore sudbine im ni najveći neprijatelj nije mogao poželjeti.

| Tko misli, nema milosti |

Novi list, Rijeka, 4. 01. 1998.

Autor: Zdravko Zima

Dugotrajna ratna klima u znatnoj je mjeri traumatizirala, a onda i polarizirala hrvatske građane. Nema dvojbe da je u jačanju negativne polarizacije, svedene na crnobijele kalupe ili mehaničko *pro et contra*, veliku ulogu imala dirigirana politika. Ipak, začuđujuća je, pa i poražavajuća činjenica da je na takvu stupicu pristao zamjetan dio hrvatskih intelektualaca. Kako to objašnjavate, pogotovo iz vašeg bečkog rakursa koji je također dvojak ili bipolarni? Naime, dovoljno ste daleko, ali istodobno blizu da zbivanja u Hrvatskoj možete komentirati bez nama tako svojstvene retorike i navijačkog žvunga.

Mislim da moj bečki rakurs, činjenica da sam na neki način odmaknut od zbivanja o kojima pišem, nije ono najbitnije. Najvažnija je jasna i čvrsta pozicija. Nemam iluziju objektivnog promatrača koji razotkriva istinu onakvom kakva ona doista jest. Niti mislim da postoji neko mjesto, neko stajalište u društvu, na primjer pozicija neovisnog intelektualca, s kojeg je moguć objektivan i nepristran uvid u realnost. Kada je Hegel svojedobno napisao da je samo kamen nevin, onda je prije svega mislio na filozofiju. Ne može se biti nevin u mišljenju. Ne može se misliti o društvu u kojem se živi bez krivnje. To znači, bez pristranosti i bez ogrješenja. Tko misli, nema milosti, a tko ima milosti, taj možda u nešto vjeruje ali sigurno ne misli. U tome je tajna kritike, a prije sve-

ga intelektualne društvene kritike. Za mene nema mišljenja bez kritike i obrnuto.

Nedavno je ovaj problem jasno izašao na vidjelo u televizijskoj raspravi o ulozi intelektualaca u nas. Nacionalistički *hardcore* oličien u hadezeovskim intelektualcima otvoreno je napadao i potpuno odbacivao i samu mogućnost intelektualnog i ljudskog kozmopolitizma. Takozvana druga, suprotstavljena strana nije se međutim usudila dovesti u pitanje patriotizam kao takav! Mi imamo jednu poziciju sasvim jasnu, ali gdje je kontrapozicija? Nje nema. A potpuno je legitimno u intelektualnom, štoviše u teorijskom smislu, dovesti u pitanje samu poziciju patriotizma. Reći — ja nisam patriot, domoljublje mi se ljudski gadi, teorijski ga mogu osporiti, držim ga politički krajnje opasnim i mislim da je u kulturnom pogledu izraz najdublje dekadencije, ja sam intelektualac kozmopolit. Reći, dakle, tako nešto može zvučati u današnjim hrvatskim prilikama kao blasfemija, ali je u svakom pogledu relevantno i predstavlja solidnu intelektualnu poziciju koja posjeduje svoje jake argumente i slavnu tradiciju. Nije li još Diogen na pitanje, otkuda dolazi, odgovorio da je građanin svijeta. Dakle, problem hrvatskih intelektualaca je u tome što su u obje svoje varijante, onoj *hard* i onoj *soft*, ostali zatvoreni u nacionalistički univerzum, ne usudujući se otvoreno iskoračiti iz njega. Za to oni nemaju nikakva intelektualna opravdanja. Nekakav realpolitičar bi mogao, iako ne kao nešto naprosto samorazumljivo, zastupati nužnost kompromisa s patriotima. Ali intelektualca, društvenog kritičara još i više, nikakva nužnost ne obvezuje na taj kompromis, osim bijednog oportunitizma.

Kalendarska smjena uvijek, na neki način, nameće potrebu za rezimiranjem. U novu godinu ula-

zimo s teškim bremenom u Bosni i Hercegovini, s negativnim saldrom koji stječemo čak i među najbližim susjedima, s porezom na dodanu vrijednost, ali isto tako s istrošenim karizma, pokopanim strankama, prodanim liberalima i tisućama očajnih i rezigniranih građana. Kako u svemu tome vidite božićnu poruku novog zagrebačkog nadbiskupa Josipa Bozanića?

Medijska euforija koja je popratila Bozanićevu poslanicu razotkrila je sav jad današnje hrvatske političke stvarnosti. Nije li to prvorazredan škandal da pored najjače opozicijske stranke koja sebe naziva socijaldemokratskom, pored druge velike opozicijske stranke koje ističe da nije samo liberalna nego i socijalna, pored svih tih sindikata, upravo Crkva otkriva mrtvi politički kapital socijalnog pitanja u Hrvatskoj? Još su gora nerealna očekivanja koja komentatori postavljaju pred Bozanića. U svojoj nekritičnosti i naivnosti neki su komentatori u Bozanićevu okrivljavanju struktura za tešku socijalnu situaciju čak vidjeli nastaj na sam sistem. Svaka sentimentalna naklonost prema popovima samo je loša kompenzacija za duboko razočaranje politikom hrvatske oporbe. Zagrebački nadbiskup sve je prije nego revolucionar. On ne namjerava rušiti sistem, jer je na čelu institucije koja predstavlja sam temelj tog sistema. Hrvatska katolička crkva danas je glavni ideološki aparat hrvatske države. Ona je prava infrastruktura Tudmanove hegemonijalne vladavine, a ne mangupi u hadezeovskom sustavu! Zar netko danas još stvarno misli da se Tudman održava na vlasti pomoću Čanjuginih trikova?

Tudman vlada hegemonijalno, a to znači ne samo posredstvom svog političkog i vojnopolicijskog sustava, nego u najširem smislu ideološki, uz pomoć kulture, školstva i, na pr-

vome mjestu, Katoličke crkve. Ići u crkvu danas u Hrvatskoj i upražnjavati vjerske rituale, ne znači iskazivati svoju vjeru u Boga, nego ideološku i političku pravovjernost, to dakle ne znači »ja vjerujem u Boga«, nego »ja sam pravi Hrvat!«

Prihvaćajući ulogu ideološkog hegemonu u društvu, hrvatska je crkva dovršila proces svoje ateizacije. Sve ono što godinama nije uspijevalo komunističkoj materijalističkoj kritici religije i crkve, naime, pokazati da je sva njezina istina u njezinoj zemaljskoj, svjetovnoj funkciji, to je uspjelo Franji Kuhariću u kompletnom slizavanju Crkve s hrvatskim političkim i ideološkim državotvorstvom. Religija i crkva žive danas u Hrvatskoj od politike. A sav je Bozanićev revolucionarni novum u tome što je shvatio da se od te politike može i stradati, i da je jedina šansa crkve da očuva svoje besprinjernne privilegije, svoju hegemonijalnu poziciju, u tome da napusti Tuđmanov brod prije nego ovaj potone i odvede sa sobom i nju na dno. S druge strane, Bozanić ovim politikantstvom samo odgađa suočenje crkve s njezinom pravom dramom, dramom u kojoj se nalaze crkve koje svoje uporište traže u autentičnoj ljudskoj religioznosti, a ne u njezinim politikantskim surrogatima. Naime, treba se suočiti s činjenicom da se u razvijenim zemljama Zapada nikada nije tako malo vjerovalo u Boga kao danas.

Gdje je onda, po vama, mogući izlaz?

Jedini odgovor na Bozanićev istup je, po mome sudu, samo još radikalniji zahtjev za sekularizacijom hrvatskog društva. Zato što se ne smije dati alibi hrvatskoj političkoj opoziciji da parazitski i dalje iščekuje kako će netko drugi obaviti njezin glavni posao — rušenje samodržca Tuđmana. Od Tuđmana gore je samo jedno: društvena i politička

situacija u kojoj zagrebački nadbiskupi ruše i postavljaju hrvatske predsjednike! I, naposljetku, zato što bi bilo dobro za Hrvatsku da u njoj ostane netko tko još autentično vjeruje u Boga i poštuje neke od Božjih zapovijedi, recimo onu «ne ubij!», kako se ne bi ponovila situacija u kojoj je Crkva prva kad treba uokolo dijeliti raspela i krunice, ali zadnja kad treba preuzeti odgovornost za zločine počinjene u krajnjoj liniji i pod tim znakovljima.

Pozicija intelektualca uvijek se u stanovitoj mjeri čini dvojakom ili shizoidnom. Uzmimo slučaj Heinricha Heinea koji je čitav život bio na svojevrsnoj granici; između židovstva i katoličanstva, između lirike i feljtona (kojem je upravo on postavio temelje), između Njemačke i Francuske. Taj i takav pisac zaključio je da nakon tragedije nastupa farsa. Mislite li da je time prije više od sto godina definirao i naše sadašnje stanje?

Ne mislim da bi trebalo previše sentimentalizirati oko te rascijepljenosti intelektualca. Rascijepljenost u jednoj stvari često znači čvrstinu i jedinstvenost u drugoj. Heine je bio možda rascijepljen između Njemačke i Francuske, ali je bio postojan i jednoznačan u svom odbijanju nacionalizma. Uostalom, mislim da je glavna rascijepljenost današnjeg intelektualca upravo konstitutivna za njegov identitet i ujedno izraz nečeg sasvim pozitivnog. On ne vidi samo svoj predmet nego i sebe u svojoj ulozi. On stalno reflektira svoju vlastitu poziciju i dovodi samoga sebe u pitanje. To je izraz rascijepljenosti ali i samosvijesti, u tome je njegova drama ali i njegova prednost.

Što se tiče naše farsičnosti naše današnje situacije, možda nema boljeg primjera za to od slučaja takozvane jugonostalgije. Donedavno je taj fenomen u potpunosti pripadao našoj tragediji. Jugonostalgicari su bili ljudi koje je pregazilo vrijeme i koji u budućnost nisu imali ponijeti ništa drugo osim svog politički i ideološki suspektnog sjećanja na zauvijek izgublenu bolju prošlost. Dakle, tragični gubitnici. Ali što se zbiva kada Đorđe Balašević najveći broj svojih fanova kod nas pronalazi među mlađim tinejdžerima? Onima koji jedva da se mogu sjetiti nekakve Jugoslavije. Nostalgija se tu pretvara u neku paradoksalnu formu sjećanja na budućnost. Jugonostalgija postaje izraz za potrebu koja dolazi iz budućnosti. Jučer svjedočanstvo tragedije, danas znak farse.

U vašim ogledima niste bili kritični samo prema protagonistima vladajuće stranke. Koliko se sjećam, suprotstavili ste se jednoj Lasićevoj hipotezi o tome kako bi se danas, da je živ, ponašao Krleža, a osporili ste također Gotovčeva stajališta iz jednog uvodnika, gdje se o Zapadu sudi u stereotipima, a o Hrvatima kao o odabranom narodu...

Da, otpočetak mi je bilo važnije podvrgnuti kritici takozvanu hrvatsku kulturnu elitu jer ona s hadezeovcima i Tuđmanom dijeli istu hrvatsku nacionalističku ideologiju. Ona je, kao i Crkva uostalom, jedan od glavnih oslonaca Tuđmanove hegemonije, čak i kada se politički nateže s njim oko konkretne podjele vlasti. Temeljni postulat nacionalizma, kao što je pokazao Ernest Gellner, jest u tezi da se kulturne i političke granice moraju podudarati. Dakle, čija kultura — njegova država, čiji jezik — njegova vlast i tako re-

dom. Otud golema važnost kulture u nacionalističkoj politici. Nedavno sam u *Arkzinu* napisao da je politika u nas nastavak kulture drugim sredstvima. Neki čak nikada nisu shvatili da je riječ o dvjema sferama. Gotovac, na primjer. Mislim da njemu još ni danas nije jasno zašto ga nisu izabrali za predsjednika, a bolji je pjesnik od Tudmana!

Rekao bih, koliko god to groteskno zvučalo, da su naši sunarodnjaci, pa i naši intelektualci, tolerantni prema onima koji dijele njihova stajališta, a da neprijatelja slute u svakom tko im se usudi konfrontirati. Dobro, ne morate se slagati s Lasićem, ali ne vidim da se ponaša kao mitoman.

Slučaj Lasić posebno je zanimljiv. Taj naš najveći krelžolog, svojedobno je navodno izjavio kako bi Miroslav Krleža, da je živ, bio savjetnik Franje Tudmana. Uz bok jednog Aralice ili Letice. Ako je netko još i mislio kako se profesoru slučajno omakla ta izjava, trebao je čitati njegove *Eseje o Evropi* ili nedavnu prepisku s Mandićem. To što povezuje Lasića i Tudmana nije mrtvi Krleža s kojim Lasić besramno manipulira, nego zajednički državotvorni projekt! Dok Tudman nasiljem nad ljudima povlači političke granice, Lasić utvrđuje te granice nasiljem nad ljudskom pameću i znanjem. Dok je Tudman klasični rasist koji te granice definira genetski — Srbi su genetski neprijatelji Hrvata — Lasić je moderni neorasist i za njega je različita kultura to što određuje ove granice. Dok je nekada rasizam operirao pojmom rase, danas se koristi pojmom kulture. Dok je nekada potpirivao mržnju, danas provodi svoje ciljeve u rukavicama heterofilije — cijeni i poštuje kulturu Drugoga, ali inzistira na esencijalnoj razlici i separaciji. To je ta neorasistička srž Lasićeva zahtjeva za

konačnim odvajanjem takozvane hrvatske od takozvane srpske kulture. Nasuprot tomu, ja tvrdim da Hrvate i Srbe ne samo da povezuje zajednički jezik, nego ih ni ne razdvajaju različite kulture.

U jednom gotovo paradigmatomskom ogledu obrušili ste se na ponašanje Ivana Aralice. Sa žarom kakva psihoanalitičara prepoznali ste u njemu nasladu u pokoravanju najvišem uzoru, pisali ste o iracionalnosti i okamenjenoj autoritarnosti, nalazeći u Aralici opće mjesto hrvatske intelektualnosti. Najgore je možda to da je takav duh astromski udaljen od zapadnjačkih standarda.

Intelektualci tipa Aralice danas su mi simpatičniji od lasićevaca. Aralica je potpuno otvoreno prihvatio ulogu Tuđmanova savjetnika i nacionalnog ideologa ne hineći angažman za neke više demokratske ciljeve. Njegova vizija kulture jest vizija seoskog učitelja. Da bi je ostvario, on izravno i konstruktivno surađuje sa seoskim žandarom, popom i fiškalom. On se ni svojih opanaka ne stidi. Lasićeva vizija zatvorene nacionalne kulture nije bitno različita od Araličine ili Tuđmanove. Ali, on bi u tom seoskom blatu htio u svojim salonkama otplesati bečki valcer. Pa je ispaio tragikomični *loser*. Ni seoski žandar ga nije htio za savjetnika. Prometej s naše gmajne. Dokle god će hrvatski intelektualci doživljavati smisao svoje intelektualnosti u organskoj pripadnosti svome narodu, dokle god će najviša svrha njihova djelovanja biti dobrobit njihova naroda, lizat će čizme vladodržaca i skute vjerskih vođa. Treba se osloboditi iluzije zvane narod i domovina.

Iz svega zapravo ispada da živimo u autoritar-nom društvu i da je iracionalnost temeljna crta našeg političkog i javnog okoliša. Što je najpara-doksalnije, toj vrsti zagađenja javnog života pri-donijeli su u znatnoj mjeri i hrvatski intelektual-ci iz dijaspore. Zar Zapad, na koji se deklarativ-no tako rado pozivamo, nije na njih ostavio ni-kakva traga?

Ostavio je itekakvoga traga. Same duboke rane i ožiljke poniženja. Josif Brodski je pisao da je emigracija ško-la poniženja, ona konačna lekcija iz te vrline. Na tom Zapa-du shvatiš vrlo brzo da nisi ništa više od zrnaca pijeska u pu-stinji. Ali upravo u tom osjećaju vlastite ništavnosti i neznat-nosti, koju pojedinac doživi u suočenju s nesagledivošću svi-jeta, Brodski je prepoznao autentično intelektualno iskustvo.

Pravo stvaralaštvo rađa se iz odnosa prema toj besko-načnosti svijeta, a ne iz odnosa prema dobrobiti nekog po-sebnog naroda ili kulture. Napisati zbirku pjesmica, angaži-rati se pritom za nacionalnu stvar, biti priznat od naroda i vlasti, uložiti tu zbirku na policu onih pet ili šest stoljeća hr-vatske književnosti, dobiti možda čitavu stranicu u udžbeni-ku, slušati kako đaci prvaci na danima svoje škole tu i tamo sriču pokoju tvoju pjesmicu i, eto, već je čovjek intelek-tualac. Ali gurnuti tu zbirku pjesama u more svjetske književno-sti, pored modernih medija koji jedva da još pokazuju zani-manje za tu svjetsku književnost, i ne čuti nikada nikakva odjeka, to je užas koji treba biti u stanju izdržati. Najveći broj naših intelektualaca nije mogao podnijeti to poniženje, pa sada svojom glasnom sveprisutnošću ponižavaju sve nas u kulturnom, političkom i svakom drugom smislu.

Hrvatskog malograđanina odredili ste kao šovena, oportunistu iz strasti i vječnog nesretnika koji u svojoj megalomaniji umišlja da je nešto više nego što uistinu jest. Čini se, po tome, da idete Matoševim i Krležinim tragovima?

Ne poznajem dobro hrvatsku književnost da bih u sebi vidio nekoga tko ide Matoševim i Krležinim stopama. Neka o tome sude drugi. Društvenu kritiku, međutim, nisam baštinió od njih nego od svjetske filozofije. A što se tiče hrvatskog malograđanina, kojeg osobno poznajem u liku onog pravog *Zagrepljanca*, točno, riječ je doista o duboko frustriranim šovinističkom monstrumu i oportunistu. Hrvatski nacionalizam njegova je ideologija, autentična hrvatska kultura njegova je iluzija, mitteleuropiski identitet njegova je lažna njenica kojom želi kupiti ulazak u Evropu. Ali na toj evropskoj sceni on nema nikakve šanse. Ni za originalne Bečane danas na toj pozornici više nitko ne haje. Ovdje, doma, nad tim se hrvatskim malograđaninom izivljavaju primitivci koji su ostvarili njegov san, hrvatsku državu. I u tome je njegova tragedija. Znao je nacionalistički huškati, ali se nije usudio ubiti, zapaliti i srušiti za nacionalnu stvar. Sada je među gubitnicima, pa smišlja glupe šovinističke viceve o Hercegovcima. Sanjario je o Beču, a metropola mu se sada zove Široki Brijeg. Zajedno sa svojim političkim favoritima, Gotovcima, Budišama i Tomcima, danas sjedi i čeka da priroda obavi svoje, ukloni zlog predsjednika i tako ga napokon usreći. Ja međutim upravo tom malograđaninu želim konačnu smrt; nadam se da će jednom zauvijek odumrijeti i napraviti nješta za slobodnog i samosvjesnog građanina, odgovornog za sudbinu društva u kojem živi.

Čini mi se da je malo tko u nas tako razobličio Handkea, kao što je to vama pošlo za rukom. No, baveći se prostituiranjem tog austrijskog pisca slovenskog podrijetla, našli ste mu gotovo savršenog parnjaka u Alainu Finkielkrautu. Bilo bi dobro da pojasnite taj paralelizam, pogotovo u svjetlu činjenice da Finkielkraut nakon kritike hrvatske politike u Bosni nije pretjerano omljubljen u našim službenim krugovima?

Finkielkraut je i dalje prvi favorit naše kulturne elite. A to što ne podržava hrvatsku vlast, i nije njen mljenik, zaboga, pa tko u svijetu još podržava Tudmana i komu bi koristila blamaža da bude mljenik takve vlasti. Ali nije problem Handkeova i Finkielkrautova angažmana u njihovu odnosu prema konkretnoj politici u Srbiji i Hrvatskoj. Tajna njihova angažmana je u njihovu kritičkom odnosu prema modernom životu i kulturi Zapada. Obojica su kulturpesimisti i kritičari evropske kulturne dekadencije. Obojica izričito okrivljuju suvremene medije, naročito elektronske, televiziju i Internet, za otuđenje čovjeka i za uništenje autentičnih kulturnih vrijednosti. U Srbiji, odnosno u Hrvatskoj, jedan i drugi otkrili su prostore nepatvorenog života i kulture, onu istinsku realnost koja je na Zapadu iskrivljena medijima i unakažena kulturnom industrijom. Mi smo za njih neka vrsta reality parka, kako su to napisali Bjelwetovci. Oni su se angažirali za nas kao za neki rezervat ugroženih oblika života i kulture. To što se jedan angažirao za Hrvatsku, a drugi za Srbiju, sporedno je. Moglo je biti i obrnuto.

Ipak, vi ste u Beču i mogli bismo se baviti kakvim ružičastijim temama. Koliko je glavni grad

Austrije danas blizu, ili daleko, od tradicionalne slike kavanskog intelektualca koji sjedi u Café Griensteidelu, ili Centralu, pijucka kavu i smišlja svoje feljtone?

Beč je danas drugorazredna evropska metropola. Ali još uvijek evropska i još uvijek metropola. U njemu, doduše, ne živi i ne radi ni jedna svjetska intelektualna zvijezda, ali ga zato svjetske intelektualne zvijezde redovito posjećuju. Beč ih je makar u stanju ugostiti na intelektualno dostojan način. U Beču ima medija i novinara koji mogu napraviti intervju s najpoznatijim svjetskim filozofima, a ima i publike koja će doći na njihova predavanja, diskutirati i postavljati pitanja. U Zagrebu je tako nešto nezamislivo. Da nas i posjeti Jacques Derrida, jedva da bi se našlo par znatiželjnika u publici, a ne bi bilo ni novina, ni novinara koji bi mogli medijski pripremiti ili propratiti susret s njim. Čitavi segmenti javne intelektualne scene u nas nedostaju, nema infrastrukture za neki intelektualni pomak. Stoga je možda i bolje da nas nitko ne posjećuje. Ionako bismo se samo sramotili.

Iz te perspektive također nema smisla sanjariti o bečkim kavanama u kojima danas ne sjede slavni feljtonisti nego japanski turisti s *camcorderima*. Uostalom, svi bolji njemački feljtoni objavljuju se u Münchenu, Frankfurtu, Hamburgu, Berlinu ili Zürichu. Nikako ne u Beču. Stara slava postoji zato da bi se prodavala zapadnim turistima i agramerskim skorojevićima. Bivša Jugoslavija je u kulturnom i intelektualnom smislu bila kudikamo zanimljivija, dinamičnija i na neki način svjetskija od današnje Austrije. Možda i zbog svoje kulturne i etničke raznolikosti, slične Habsburškoj monarhiji. Što se toga tiče, možda su Tita doista s pravom nazivali posljednjim Habsburgom.

Umjesto pozdrava, trebao bih vam možda reći: doviđenja u idućem tisućljeću! Zvuči daleko i istodobno blizu. S kakvim slutnjama ćutite taj veliki finale?

Teško mi je misliti u vremenskim kategorijama od sto ili tisuću godina. Ne mogu predvidjeti ni što nas očekuje početkom sljedećeg stoljeća, ali pretpostavljam da bi se Hrvatska mogla uskoro naći pred nužnošću redefiniranja vlastitog identiteta. Ideološka konstrukcija koja danas determinira našu politiku, kulturu i gotovo cjelokupni društveni život, a unutar koje je Balkan izvor svih zala, a Evropa, odnosno Mitteleuropa predstavlja neupitni pozitivni hrvatski identitet, već je prilično klimava. Mi ćemo, makar samo u našim glavama, zagrebačkom kinu *Europa* morati vratiti staro ime — kino *Balkan*.

| Hrvaška ni niti suverena niti ni država |

Delo, Ljubljana, 18.12.1999.

Autor: Boris Čibej

Zdi se, da je po osamosvojitvi na Hrvaškem ve- ljalo reklo Hrvaška, to sem jaz, Tuđman. Je z njegovo smrtjo umrla tudi ta država?

Na neki način je. Hrvaška, kakršna je bila pod Tuđmanom, je šla skupaj z njim v grob, saj zdaj živimo v nekakšnem medvladju. Celo takšen opozicionalec, kot je Iвица Račan, ki je znan po svojem odločnem *morda* in ki ni bil nikoli sposoben izreči jasnega in odločnega opozicijskega stališča do ideologije in oblasti Franja Tuđmana in njegove HDZ, se je že prvi dan po pogrebu pojavil na naslovnici tednika *Nacional* in najavil prevzem oblasti. Odločno je povedal, da so skupaj z Budiševo HSLS pripravljene prevzeti odgovornost, revidirati privatizacijo in državo povesti iz krize v Evropo. Zanimivo je tudi, da se dan po pogrebu *Nacionalu* ni zdelo vredno, da bi iz pogreba naredili naslovno temo. Bil je drugotnega pomena, izkoristili so ga zgolj za to, da so ga primerjali s Titovim pogrebom in pokazali, da je bil v primerjavi z njim prava mednarodna katastrofa in sramota. Neudeležba tujih državnikov je bila sporočilo mednarodne javnosti, da se mora Hrvaška spremeniti, če noče več biti izolirana. Težava je pač v tem, da Tuđmana ni mogel nihče več prodati kot demokrata. Bil je koristen idiot, ki si je namesto drugih umažal roke, zdaj pa Zahod potrebuje idealno sliko tranzicije. Tega, da tranzicija ni enoznačen demokratični proces, tem-

več da je v mnogih stvareh na nižji civilizacijski in demokratični ravni kot komunizem, pa Zahod noče slišati. Zato hoče odstraniti simptom, ne pa same bolezni. Po drugi strani pa je bilo zanimivo, da je na Tuđmanov pogreb prišel en sam samcat predsednik države in to prav predsednik Turčije Sulejman Demirel, kar je prava katastrofa za celotno Tuđmanovo ideologijo in politiko, ki je temeljila na ščitu proti turški nevarnosti in državi Hrvaški, ki je v imenu krščanskega zahoda krvavela v borbi proti otomanskemu imperiju. Na koncu pa mu prav naslednik tega imperija kot edini predsednik države pride na pogreb. To je prava notranja tragedija Tuđmanovega sistema. Borba za oblast se je torej začela in HDZ brez Tuđmana nima nikakršne možnosti, da bi spet prišla do absolutne oblasti. V najboljšem primeru jo bo morala izdatno deliti z opozicijo. Sicer pa reklo Hrvaška, to sem jaz, Tuđman le delno drži. Tuđmana ne bi bilo brez ogromne podpore hrvaškega naroda, brez oportunitizma celotne opozicije in kulturne elite, ki je bodisi odkrito podpirala Tuđmana bodisi tiho tolerirala vse negativne stvari, ki jih je počel – predvsem kršenje človekovih pravic, kar je najhujši problem na Hrvaškem. Velika laž bi bila, če bi rekli, da je bil Tuđman odgovoren za vse, kar se je zgodilo. Po mojem mnenju Tuđman tudi ni prišel na oblast, ker bi ponudil radikalno prekinitev s komunizmom, ali zato ker bi bil radikalni nacionalist. To je sicer bil, toda ljudske množice so se z njim identificirale zato, ker je bil general v nekdANJI komunistični oblasti in sopotnik prejšnjega sistema. Ljudstvo se je tako identificiralo s svojo lastno preteklostjo, saj komunizem ni padel z vstajo ljudstva proti avtokratski oblasti Josipa Broza, na čigar pogreb so se zgrnile prav te množice. Komunizem pač brez množične podpore ljudstva v celotni Jugoslaviji ne bi nikoli preži-

vel. V tem smislu je bil Tuđman moment kontinuitete in ljudstvo se je le poistovetilo z oportunistično srčiko Tuđmanovega pojava. Isto se dogaja danes, saj tako množica kot kulturne elite oportunistično prehajajo na drugo, potuđmanovsko stran. Paradoks je v tem, da je iz vsega tega izpadel zgolj Tuđman, ki se mu je zgodilo nekaj najhujšega, da je namreč prej umrl simbolno kot realno. Pljuvanje po liku in delu Franja Tuđmana, brez trohice dostojanstva in pietete, se je namreč začelo že v času njegove bolezni z morjem morbidnih šal, ko so ljudje pokazali brezmejno hrabrost in pljuvali po predsedniku, še preden je zares umrl. Na koncu nihče niti ni več verjel, da je še živ. V kontaktnem programu lokalne televizije je v tem času nekdo celo izjavil, da bi moral Tuđman trpeti v enaki meri, kot je trpel hrvaški narod pod njim. Moderatorji programa pa so se celo javno norčevali iz sporočil zdravniškega konzilija. Takšno vzdušje je pomenilo simbolno smrt cele epohe, ki jo je predstavljal Tuđman. Z njim so umrla devetdeseta.

Ali ni to bistvena razlika med Tuđmanom in Titom, ki je prej umrl realno kot simbolno?

Da. To je dober odgovor vsem tistim, ki govorijo, kako je Tuđman zgolj hrvaška replika Tita. Vsi so se započili v njegove bele uniforme, pa čeprav je bilo vsem jasno, da Tuđman ni bil takšen *bon vivant*, kot je bil Tito, in da je bilo njegovo oboževanje uniform na povsem drugi ravni. Najpomembnejše pa je to, da Josip Broz ni bil moderni množični voditelj 20. stoletja, temveč primer racionalnega in zmernega avtoritarnega patriarhalnega vladarja, ki je skrbel za to, da njegove odločitve slonijo na splošnih vrednotah, kot so pravica, obče dobro, resnica, enakost ipd. V nasprotju s Tuđma-

nom je bil Tito pravi patriarh, oče naroda, ki je skrbel, da so skupine bratov in sester povsem pod nadzorom in da se med seboj ne prepirajo. Na drugi strani pa je bil Tuđman klasični množični voditelj 20. stoletja, ki namesto očetovske prej igra vlogo matere in svoji okolici ne preprečuje svobodnega izražanja nagonskega življenja. Pod Titom je bilo jasno, da se ne sme krasti in ubijati, Tuđman in Milošević pa sta povsem na nasprotni poziciji. Njun moto je bil: Želite zadovoljiti svoje najbolj mračne in divje nagone? Izvolite, nič vam ne bova storila. Ubijajte, ropajte in živite svoj šovinizem. Nič se vam ne bo zaradi tega zgodilo. V tem je resnica vladavine Franja Tuđmana in tu je bil najbližji Slobodanu Miloševiću. Kljub vsem navideznim razlikam sta oba moderni pojav politike 20. stoletja, ne pa nekakšni nacionalistični figuri iz 19. stoletja. Zato lahko rečemo, da je Tuđmanovo obdobje prineslo na Hrvaško neke vrste modernizacijo družbe, čeprav v negativni obliki.

Pravite, da je bilo vse dovoljeno. Je bilo kaj tudi prepovedano?

V tem času sem lahko pisal, kar sem hotel, saj mi ni bilo nič prepovedano izreči. V tem pogledu nisem imel nikdar večje svobode. Vendar pa si tega, kar sem javno napisal, ne bi nikoli upal izreči v tramvaju ali pa v družbi vodilnih hrvaških intelektualcev, saj bi njihov spontani odziv še kako določal meje moje svobode – ne pa zakoni, policija ali avtokratska oblast Franja Tuđmana. Fenomen Tuđman pač ni bil v njegovi neponovljivi osebnosti ali diktatorski samovolji, temveč v silnem oportunističnem, ki je ustvaril ozračje, v katerem je bilo vse dovoljeno. Dovoljeno je bilo celo ubijati otroke. Spomnite se le primera, ko so konec leta 1991. po-

bili srbsko družino Zec, med njimi tudi dvanajstletno punčko. Ves hrvaški narod je lahko prek svojih medijev spremljal priznanja storilcev, ki so natančno opisovali, kako so to naredili. Nič se jim ni zgodilo, niso jih kaznovali, še več, v hrvaški javnosti, medijih, v krogih kulturne in politične elite ni nihče nikdar dvignil glasu proti temu zločinu, vsaj ne v takšnem smislu, da bi to imelo kakšen učinek: da bi tem ljudem za njihove zločine sodili. Drugače rečeno, vprašanje svobode in nesvobode je bilo vprašanje spontanosti ljudstva. Moj največji sovražnik nista bili policija ali vojska, temveč moje kolegice in kolegi, s katerimi sem nekoč skupaj študiral in intelektualno odrastel, intelektualci, prijatelji in moja družina. Ti so določali končne meje moje svobode.

Bi temu lahko rekli diktatura civilne družbe?

Točno. Poglejte le, kaj se je zgodilo z glavnim ciljem Franja Tuđmana, z moderno hrvaško državo. Država ni nikoli delovala kot država, nikoli ni izpolnjevala svoje osnovne naloge, da civilni družbi omogoči normalno življenje in ji da osnovni okvir, znotraj katerega mora spoštovati zakone in ustavo. Po drugi strani pa je povsem propadel tudi drugi Tuđmanov cilj ustvariti suvereno državo. Hrvaška ni niti v enem samem pogledu suverena. Ni suverena politično, saj o njenem celotnem političnem delovanju odločajo tam, kjer so pač centri politične moči. Ti pa niso znotraj Hrvaške, temveč v ZDA ali EU. Hrvaška ni niti na enem področju suverena ekonomsko. In ni suverena v vojaškem smislu, kar niso pokazale le tako imenovane velike zmage v Kninu, ki so jih dejansko izvojevali Američani, ampak tudi vojna na Kosovu, kjer so Hrvaško, ne da bi jo kdo kaj vprašal, potegnili v delovanje NATA. Pa čeprav Hrvaška ni član NATA, saj jo o

tem niti nihče nič ne vpraša, in je le v funkciji tega pakta. Hrvaška ni torej niti suverena niti ni država. Tretji element, ki ga morate upoštevati pri razčlenjevanju dogajanj na Hrvaškem, pa so iluzije Zahoda. Ta še vedno misli, da je bila vsa težava Hrvaške, ker niso obstajali neodvisni mediji, ki bi hrvaško javnost obvestili o resnici dogajanj pri nas. Nikoli niso dojeli, da ti mediji obstajajo in da javnost ve vse do zadnje podrobnosti, le da to nima pričakovanih posledic. Ideja, da bodo civilna družba in neodvisni mediji ustvarili takšno ozračje, ki bo pripomoglo k padcu Tuđmana in nacionalizma ter ustvarilo iskreno in avtentično multikulturalnost, pač ne drži vode. Zato je trenutno stanje na Hrvaškem tako poraz zahodne politike kot tudi poraz neobstoječe države na eni in civilne družbe ter medijev na drugi strani. Najpomembnejše pri vsem tem pa je, kdo je zmagal: narava oziroma bolezen. Najbolj žalostni del vse zgodbe je, da celotni dinamiki političnega življenja na Hrvaškem narekuje naravni pojav, ne pa opozicijski politični program ali spontani protest množic.

Mar ni ta iluzija Zahoda o neobstoju neodvisnih medijev in civilne družbe na delu tudi, ko razmišljajo o Srbiji?

Vsekakor. Žalostno je, da gredo ogromna sredstva zahodne pomoči za nekakšne idealne tipe zahodne demokracije, ki jo predstavljajo Đinđić in podobni. Težava je v tem, da Zahod v Srbiji podpira idealno sliko sebe samega, svoj idealni jaz. Zahod je s svojimi sredstvi zgradil celotno medjsko infrastrukturo, ki pa nikakor noče privedi do rezultatov, ki bi si jih želeli, namreč padec Miloševića. Edini rezultat lahko najdemo v iluziji Zahoda, da politično nekaj počne v teh povsem pasivnih koncih. Pravza prav je bila edna aktiv-

na dejavnost vojaško posredovanje, za katerim pa ni bilo nikoli nikakršnega razdelanega političnega načrta. In če je bil cilj bombardiranja multikulturna družba na Kosovu, tega cilja pač ni več. Zato lahko govorimo o političnem porazu. Zmaga v vojni, ki tudi dandanašnji ni nič drugega kot nadaljevanje politike z drugačnimi sredstvi, pač ne pomeni tudi politične zmage. Seveda pa na Zahodu ne bodo nikoli priznali, da so bili na Kosovu v bistvu politično poraženi. Zanimivo je, da danes Hrvaška na območja, iz katerih so pregnali Srbe, naseljuje kosovske Hrvate, kar po eni strani onemogoča vračanje Srbov, po drugi strani pa ustvarja nove napeitosti. Kot smo v zadnjem času videli, obstaja na Kosovu odkrito nasilje tudi proti hrvaški manjšini.

Rekli ste, da je bila Tuđmanova vladavina zgolj kontinuiteta komunističnega režima. Po drugi strani pa je nova hrvaška oblast ob vsaki priložnosti poudarjala, kako je z njim prekinila.

Predstava o radikalni prekinitvi je bila edini način, da sistem preživi, čeprav ne skozi klasično avtoritarno naravo komunizma, temveč skozi oportunitizem množic in elit, ki kaže na popolno umanjkanje klasične državljanske demokratične iniciative. Na Hrvaškem politika človekovih pravic ni nikoli obstajala. Čeprav lahko v isti sapi rečemo, da ta ne obstaja niti na Zahodu. Vojaški poseg na Kosovu ni bil legitimiran z univerzalno deklaracijo o človekovih pravicah ZN, temveč na podlagi humanitarnih načel. Če bi poseg temeljil na univerzalnih človekovih pravicah, bi morale te veljati tudi za Srbe, ki so jih izgnali iz Kosova, hkrati pa bi jih morali zdaj uveljavljati tudi v Čečeniji. Zahod pač nima politike univerzalnih človekovih pravic, tako kot je nikoli ni imela

hrvaška opozicija. Za človekove pravice so se zavzemali zgolj alternativni marginalni mediji in nekatere mednarodne organizacije, kot je *Helsinki Watch*. Ko se je leta 1995. po Nevihtu začel pogrom nad srbskim prebivalstvom, ki ni pobegnilo, zlasti nad starejšimi ljudmi, smo v času tik pred volitvami nekoga liberalnega politika vprašali, ali se bo dotaknil problema tega množičnega kršenja človekovih pravic. Odgovoril je, da bi bil to politični samomor, saj bi ostali brez volivcev, in da se bodo s človekovimi pravicami ukvarjali takrat, ko bodo prišli na oblast. Kot vemo, na oblast še niso prišli, srbsko vprašanje pa je dokončno rešeno z množičnimi kršitvami človekovih pravic. In na Hrvaškem ni niti ene opozicijske stranke, ki bi, pa čeprav zgolj v smislu moralne katarze, to vprašanje izpostavila. Kljub morebitnemu obsojanju Tuđmanove nedemokratičnosti, avtoritarnosti in nagnjenja h kriminalu bodo zdaj vsi izkoristili vse, kar je dosegel s svojo politiko, in mu ne bodo nikoli očitali, da je na brutalen način odstranil tako imenovani srbski element. To mu bodo šteli med trajne zasluge za hrvaški narod.

Ali ni v tem hrvaška opozicija le zrcalna slika srbske, ko se je zastavilo vprašanje kosovskega problema?

Seveda. To, kar je na srbskem političnem prizorišču pomenil izraz Šiptar, so bili na Hrvaškem Srbi. Toda srbsko vprašanje je na Hrvaškem rešeno, saj Srbi niso nikakršen politični dejavnik. Zvedeni so na vprašanje kulturne identitete, ki pa ga mora na žalost srbski narod na Hrvaškem šele ustvariti iz nič. Vso tradicijo si bodo morali šele izmisliti, kajti to je stvar prihodnosti, ne pa zgodovine. Ljudje, ki so si : Hrvati delili kulturni prostor, so sedaj prisiljeni umetno ustvar-

jati svojega lastnega. Je pa absurdno, da družine, ki so nekaj stoletij živele v Zagrebu, sedaj pripadajo povsem drugačnemu kulturnemu okolju. Nikoli niso, toda zdaj bodo očitno morale. Stara teza je, da nacionalizem oživlja tradicijo, ki jo je komunizem uničil. Po mojem mnenju je ravno nasprotno. Komunisti so bili čuvaji tradicije, niti dotaknili se je niso. Zato sodi Tito med tipične avtokratske vladarje preteklih stoletij, tako kot sultani, ki niso očiščevali Bosne, ali kot Habsburžani. Saj poznate tezo, da je bil Tito zadnji Habsburžan? Ta več govori o Titovi vladavini kot pa teza o velikem komunističnem diktatorju, ki je izvrševal nasilje nad obstoječo tradicijo.

Kaj bo na Hrvaškem počela sedanja opozicija, če zmaga na volitvah? Sami ste omenili, da niso imeli nikakršnega programa.

Njihov edini politični program je bila bolezen Franja Tuđmana, da narava opravi posel, ki bi ga morali sami. Bili so oportunisti, saj niso nikoli postavili pod vprašaj ideološkega okvira Tuđmanove vladavine. Hkrati pa se niso bili nikoli pripravljene spustiti v boj z glavnim ideološkim akterjem v današnji Hrvaški, katoliško cerkvijo namreč. Ta še vedno daje ideološko infrastrukturo vladavini nacionalizma in njen edini cilj je kulturna hegemonija v hrvaški državi. Opozicija se ni nikoli drznila dregnitiv to problematiko sodobne hrvaške družbe, v kateri je 82 odstotkov prebivalcev katoliških vernikov in kjer je cerkev prisotna v vseh segmentih družbe, od izobraževanja, medijev in politike. Kar počne katoliška cerkev, ni prekinitev s komunističnim totalitarizmom, ampak rušenje samih temeljev moderne evropske civilizacije. Lahko bi celo govorili o antimodernistični kontrarevoluciji.

Danes ima katoliška cerkev na Hrvaškem takšne privilegije, kot jih je imela le še v srednjem veku. Opozicija pa živi v zmoti, da je demokracija možna brez sekularizacije.

Se lahko z morebitno zmago opozicije ta moč cerkve zmanjša?

Cerkev je aktivno vključena v predvolilno dogajanje. Njen kandidat je Mate Granić, sedanji zunanji minister; z njim se je že teden dni pred Tudmanovo smrtjo na tajni večerji srečal zagrebški nadškof Bozanić. Cerkev podpira konservativno krilo HDZ, ki ji je tudi omogočilo vse privilegije. Danes je cerkev največji graditelj na Hrvaškem in kljub vsesplošni krizi v državi je cerkev v ekonomskem razevetju. Razlog za takšno stanje seveda ni v tem, da bi Hrvati po padcu komunizma naenkrat začeli verovati v boga. Cerkev je postala ideološka čistilnica: množice titoistov so na eni strani vstopale v cerkev in na drugi strani izstopale kot množice katolikov in hrvaških nacionalistov. To nima nikakršne veze z vero v boga, saj se v tej državi vanj ni nikoli manj verovalo in cerkev ni nikoli imela manj moralne avtoritete kot danes. Cerkev si pač deli moralo družbe, v kateri živi.

Kakšne so zares verjetnosti, da na volitvah zmagaja opozicija?

Ivica Račan in Dražen Budiša sta zaradi podedovane solidne partijske infrastrukture in zaradi tradicije hrvaškega nacionalizma idealen par, ki bi lahko pripeljal do takšnih sprememb, ki ne bi bile v nobenem pogledu toliko radikalne, da bi postavile pod vprašaj dosežke hadezejevske oblasti. Račan je novo telo, ki si ga je duh mrtvega Tudmana izbral, da bi lahko živel še naprej.

Vsekakor pa bo do določenih spremembe prišlo?

Spremenilo se bo to, da se bomo končno rešili utvar o suverenosti, češ da bomo mi Hrvati sami odločali o svojih lastnih zadevah. Tako kot so hadezejevci na začetku govorili, da med nami in bogom ni več nikogar. Ugotoviti bodo morali, da so med nami in bogom ostale države, mednarodna skupnost, EU, ZDA itd. Enostavno bodo počeli tisto, kar jim bo zaukazano, in se obnašali v skladu z velikostjo hrvaške države, ki po pomenu in ekonomski moči ne presega nemške dežele Bremen in ki zaradi kreditov in gospodarskega razsula ne predstavlja nikakršnega faktorja. Razen seveda faktorja problema, ki je še edini element suverenosti. Poglejte si samo primer nasprotovanja izročitvi hrvaških generalov haaškemu tribunalu. To je bil edini trenutek, ko bi se Hrvaška lahko pokazala kot suverena država in rekla, mi ne potrebujemo mednarodnega sodišča, saj lahko svojim zločincem sodimo sami. Vendar ne, Hrvaška je tu pokazala svojo suverenost zgolj v patološkem smislu. In proglasila zločince za heroje. Upam, da bo ta utvara o suverenosti čimprej izginila s prizorišča, saj je uničila vsaj eno generacijo ljudi in ogromno kulturnih, političnih in civilizacijskih dosežkov nekdanje Jugoslavije. Seveda pa si tega ne upa nihče izustiti, sajbi se potem postavilo vprašanje, zakaj potem vse te žrtve.

Se nič ne bojite, da bi lahko nova hrvaška oblast z izročitvijo hrvaških generalov haaškemu tribunalu povzročila državni udar?

V hrvaški družbi obstaja sloj ljudi v političnem vrhu, državni administraciji in med tajkuni, ki se jim je s Tuđmanovo smrtjo porušil ves svet. Vsi ti, med njimi tudi omenje-

ni generali, ki so iz nič postali vse in ki lahko vse tudi zgubijo, seveda predstavljajo kratkoročno nevarnost. Račan že ima policijsko zaščito, saj so mu grozili celo na samem Tuđmanovem pogrebu.

Omenili ste tajkune. Kako bo po vašem mnenju potekal boj za njihove fevde?

Ta boj že poteka, čeprav se je večina dovolj dobro zaščitila in bo vsekakor preživela. Toda nekdo mora plačati vsaj simbolno ceno, nekdo mora viseti za vse tisto, kar je bilo pokradeno. Do določenega radikalnega obračuna s kriminalom pri privatizaciji bo moralo priti. Toda tajkuni so tako ali tako tujek na kapitalističnem telesu hrvaške družbe, saj smisel kapitalizma ni v zasebnem bogatenju, temveč v spodbujanju proizvodnje.

Kako bo sprememba oblasti vplivala na hrvaški centralizem?

Napetosti med regijami in centrom so bile že doslej velike, vzemite za primer samo Istro. Vsekakor bo regionalizem z novo oblastjo lahko le pridobil.

Hrvaška ima takšne ali drugačne težave skoraj z vsemi svojimi sosedomi. Ali bo Tuđmanova smrt vplivala tudi na reševaje medsosedskih problemov?

Stvari se bodo začele urejati. Razen v primeru, če bi prišlo do prej omenjenega udara, bo Hrvaška začela igrati novo vlogo v regiji. Njena edina možnost je, da postane stabilizacijski dejavnik. Sploh pa če res hoče postati del Evropske unije, potem so vse stvari okrog mej smešne. Kakšne

meje neki? Po drugi strani Pakt stabilnosti v JV Evropi predvideva nemško marko kot skupno plačilno sredstvo za celotno regijo, kar dejansko že je in kar je bila že v času komunizma. To je zgolj priznanje realnosti. Medtem ko je iznušljotina, kot je kuna, popolnoma nerealna v tem prostoru in je očitno odigrala zgolj vlogo, kako del prebivalstva osiromašiti, da bi drugi obogatel.

Zdi se, kot da Tuđmanova smrt prinaša samo dobre stvari. Je tudi kakšna slaba?

V tem okviru bi težko govoril o dobrih in slabih stvareh, toda dejstvo je, da bodo pri tem procesu tudi poraženci. Brez lažne skromnosti bi med njih štel sebe in meni podobne, ker smo bili priča temu, da se je bilo mogoče v celotnem obdobju Tuđmanove vladavine temu javno upirati in da se ni nobenemu od nas nič zares zgodilo. Nobenega velikega poguma ali samožrtvovanja ni bilo potrebnega, da bi govorili o človekovih pravicah, da bi ščitili pravice manjšin, da bi kritizirali to ideološko ponorelost družbe. Vse to je bilo enostavno in celo udobno početi, čeprav se seveda niste mogli obogatiti kot kakšen tajkun. Drugače rečeno, nikoli ni bilo razloga za taj silni oportunistem do Tuđmana. Tisti, ki so to dokazali, bodo prvi, ki jih bo treba izrinuti s prizorišča. Prihaja namreč čas novih množic, novih večin, ki bodo morale najprej simbolno odstraniti priče o njihovem oportunizmu in sodelovanju pri vseh negativnih stvareh, ki so se zgodile v minulem desetletju. Zločini, zaradi katerih se gre pred haaški tribunal, se ne bi mogli nikoli zgoditi brez družbenega konsenza in situacije, ki je tolerirala vse te zločine. Ta toleranca pa je bila množična. Seveda ne moremo vsega naroda postaviti pred sodišče, toda postavimo lahko vsaj vpraša-

nja o tem. Tega pa, se bojim, nova elita, ki prihaja na oblast, ne bo storila. Drugače rečeno, na oblast prihaja ravno zato, da teh vprašanj ne bi postavila. In zato bo tudi nova oblast potrebovala, kot je nekoč dejal Tuđman, tistih 10 do 15 odstotkov notranjih sovražnikov, od katerih so bili nekateri genetski sovražniki, se pravi Srbi, drugi pa kronični borci za človekove pravice. Zato s ponosom izjavljam, da tako kot nisem leta 1991 šel na referendum za osamosvojitve, ker sem se bal vojne, tako tudi danes ne bom evforično pozdravljal nove oblasti, kot se tudi ne bom brez pietete poslovil od človeka Franja Tuđmana. On ni bil nikdar predmet moje kritike, vedno sem predvsem kritiziral oportunistično kulturno-politično elito, ki mu je to oblast omogočila.

| Šta da se radi? |

Časopis *Prelom* 1, Beograd, proljeće 2001.

Autori: Darko Drašković, Slobodan Karamanić,

Siniša Mitrović, Milan Rakita i Vladimir Tupanjan

Prekjuče ste, posle pauze od gotovo čitave decenije, proslavili poslednji Dan republike u Jugoslaviji. Kako vas se doima praznično raspoloženje u srpskoj prestonici i prisustvo Vas, Borisa Budena, u njoj?

Nikako me se ne doima. Mislim da prazničnog raspoloženja nije ni bilo. To je očigledno mrtav praznik. On me je zapravo i zanimao isključivo kao mrtav praznik, kao element podsjećanja na nešto što je bilo. Nije u pitanju naprosto nostalgija, jer me 29. novembar ne podsjeća ni na šta specifično ljepo, ni na kakvo sretno djetinjstvo. Ali me podsjeća i podstiče da promatram političke procese u kojima se nalazimo u njihovom nastanku, iz problema koji se zvao SFRJ, odnosno da promatram 29. novembar kao simboličku točku konstitucije jedne višenacionalne zajednice, zajednice prije atipične nego tipične, koja se radala u antifašizmu. Antifašizam je element koji često zaboravljamo te mislimo da je demokracija nešto što nema neposredne veze s njim, pa se promatra uloga komunista i sve ostalo. Ali da je moderni demokratski svijet omogućen antifašističkom pobjedom, koje je i projekt Jugoslavije bio sastavni dio, to je nešto što se zaboravlja. Tako da 29. novembar za mene simbolički i dalje ima veliku vrijednost, a i konkretno, u smislu nekakve zajedničke političke budućnosti. Pitanje njene forme ostaje, na-

ravno, otvoreno, ali to iskustvo je jedan moment koji treba stalno iznova kritički reflektirati. Zato će 29. novembar, bez obzira što će nestati kao praznik, za mene i dalje ostati simbolički značajan datum.

Prelazeći sa tog simboličkog plana na realni, suočavamo se sa Srbijom, odnosno Jugoslavijom, u današnjoj političkoj i kulturnoj situaciji. Čini se kao da se vi kod nas pojavljujete uvek u nekom odsudnom trenutku. Zanima nas zato kako iz Vaše perspektive sagledavate aktuelne promene i sva dešavanja oko 5. oktobra?

Postoji jedan termin koji ne volim zato što uspavljuje ljude, a koji se zove normalizacija. Pa se onda kaže da je sve ono što je bilo, bilo nenormalno, da je rat među jugoslovenskim narodima bio nenormalan, da je vladavina Slobodana Miloševića, vladavina nedemokracije, bila oblik nenormalnosti, a da je sada nastupio oblik normalnosti. Problem s tim terminom, kažem, je u tome što on uspavljuje. On pretpostavlja da promjenom nestaju konflikti. Konflikti ne nestaju, nego je stvar u tome da se redefiničaju linije spora, novi pojam *frontline*-a i to je zadaća onih koji misle aktivno, koji razmišljaju o tome što se zbiva. Zašto? Zato što društvo nije nikakva harmonična zajednica koja normalno živi, nego se bit, odnosno identitet društva, stvara upravo u strukturalnom konfliktu. To je prava istina društva. Konflikt je dakle nešto što ostaje. Pojam normalnosti posjeduje stoga teški ideološki naboj i ne bi bilo zgoroga pogledati koji se konkretni interesi kriju iza tvrdnje da je danas normalno sve ono što je prije bilo nenormalno.

U koju tačku locirate buduće konflikte? Po kojim pravicima bi se oni mogli razvijati?

Moje lociranje nikada nije rezultat superiornog uvida u stvarnost, jer ja ne mogu ni u kom slučaju znati kakva je ta stvarnost i koje su prave tendencije u okviru nje. Postoji, ipak, projekтивni moment, odnosno moment projekcije onoga što vidim kao poželjno mjesto konflikta. Mislim da on više nije i neće biti međunacionalni. Novi će se konflikti odvijati na globalnijoj razini na kojoj će se puno toga što nam se činilo sudbonosnim jednostavno izgubiti kao potpuno irelevantno. Tim više će dolaziti do prepoznavanja političkih identiteta u neakvim globalnim procesima i globalnim projektima budućeg razvoja, uvjetno rečeno, demokracije. Ne mora nužno značiti da će to što će se politički razvijati biti ovaj oblik demokracije kakav sad postoji. Ako normalizacija znači to da Srbija postaje dio svijeta i da ponovno ulazi u svijet, onda je konfliktno to, da svijet ulazi u Srbiju, sa svim onime što će to donijeti u ekonomskom i političkom smislu. Budući konflikt stoga vidim u rušenju iluzija o suverenosti, o ekonomskoj suverenosti i, prije svega, rušenju onoga što mislim da su Hrvati puno bolje nego srpski nacionalisti izrazili sintagmom »svoj na svome«. E to – svoj na svome – je potpuno iluzorno u novim svjetskim okolnostima. Ali, ono što je pozitivno, je to da ćemo se i preko etničkih granica moći prepoznavati u zajedničkim interesima pri novoj raspodijeli karata u budućnosti.

U leto 1988. godine, u neposrednoj blizi hrama Svetog Save, uradili ste, kao novinar *Starta*, svoj poslednji intervju u bivšoj Jugoslaviji, sa prof. Ljubomirom Tadićem. Tada su takođe bile ak-

tuelne dramatične ustavne i političke promene. Po sopstvenom priznanju, iz Beograda ste tada otišli kao potpuni Hrvat; Beograd vas je tako percipirao. Interesuje nas šta mislite kako ćete ovoga puta napustiti Srbiju?

Onda sam otišao kao Hrvat spoznavši da sâm ne raspo­lažem vlastitim identitetom, odnosno da je politička situacija otišla tako daleko da sam, neovisno od toga što jesam i što govorim i za koga radim, jednostavno nužno sveden na jedan jedini identitet i da je moja moć da tu bilo što mijenjam jednaka nuli. Što je naravno iskustvo koje su u puno grubljem obliku doživjeli ljudi poslije 1991, u ratu u kojem su sve njihove ljudske karakteristike bile svedene na taj jedan jedini element, a koji je onda veliki broj njih koštao i života. Shvatio sam dakle, u tom trenutku, da je to bio kraj moje naivnosti oko značaja i opasnosti procesâ koji su pokrenuti. Sekundarni doživljaj bilo je razočaranje jednom, sada bih to mogao otvoreno reći, intelektualnom debilnošću Ljubomira Tadića. Doživio sam nešto za što principijelno nisam mislio da je moguće: regresiju, apsolutnu intelektualnu regresiju, i to je za mene bilo novo iskustvo, s tim što nisam mislio da je to slučaj samo s Ljubomirom Tadićem, nego sam pomislio: »Pa to je moguće i sa svima drugima«. Dakle, to, ta regresija je ipak postala nešto moguće i uvijek i posvuda je moguća, i to je jedna od glavnih karakteristika svega što se dogodilo. Motivacija mog budućeg pisanja bila je, na neki način, upravo u tome što sam tu mogućnost tako rano uvidio – uglavnom sam se kasnije i bavio takvim kulturnim i intelektualnim problemima.

Što se ovog dolaska u Srbiju tiče, postoji jedna bitna razlika: ja dolazim iz Austrije. Dakle, ja više nisam ovdje pri-

marno Hrvat ni u kom pogledu, ni u pogledu mog političkog iskustva u zadnjih deset godina, intelektualnog, kulturnog ili bilo kog drugog. Ja sam u svakom slučaju osoba podijeljenog identiteta, migracijskog karaktera – neka vrsta savsini suvremene evropske intelektualne sudbine. Tako da odavde sada više ne moram otići niti kao Hrvat, niti kao bilo tko drugi, u nacionalnom smislu, zato što mi, kako osjećam, upravo ta sloboda od fiksiranosti omogućuje da mogu kontrolirati i sâm utjecati na vlastiti identitet. Dakle, nevezanost, nefiksiranost, mi omogućuje jedan relativni prostor slobode. Da tako kažem, baš me briga što Srbi misle što sam ja; ja ću to već sam sebi odrediti.

Da li smatrate da je u formiranju takvog vašeg stava i identiteta bila nužna baš ta tačka zvana Beč? Drugim rečima, da li je Beč neodložno izazvao oslobađanje od, u tom trenutku, nametnutog i represivnog identiteta?

Beč je za mene višestruko nužan. On mi je omogućio jednu distancu u vrijeme rata. Ta je distanca uvijek bila doživljavana u Hrvatskoj kao neki oblik izdaje, odnosno tvrdilo se da meni nedostaje ono nužno iskustvo da bih znao istinu događanja; da sam ne samo u moralnom smislu pobjegao i ostavio narod na cjedilu, nego da zbog te distance nisam kapacitiran za razumijevanje onoga što se kod kuće događalo, što po mom sudu, ni približno nije bila istina. Dapače, nisam bio izložen pritiscima i upravo ta distanca mi je omogućila da radim i pišem, da se odlučujem za projekte za koje god hoću. S druge strane, upravo iz te bečke vizure mogao sam doživjeti nešto veoma važno, a to je relativnost ovih događaja ovdje. Ljudi su bili skloni apsolutizirati osobno is-

kustvo i sve što se događalo u ovim krajevima. Vladao je osjećaj da je to najbitnije, da je to sam centar svijeta i da se ovdje nešto odlučuje. Nisu shvatili koliko je njihova egzistencija, koliko god bila strašna i tragična, relativno nevažna u svjetskim razmjerima. Mogao sam se, dakle, osloboditi onoga od čega općenito pati cijeli ovaj prostor, bilo u Hrvatskoj, bilo u Srbiji – od umišljenosti, od umišljenog osjećaja velike važnosti koji je potpuno kontrafaktičan.

Normalna, prirodna, objektivna, svijetu i realnosti primjerena skromnost: to je dakle ono što mi je donio Beč. Kako u osobnom pogledu – doživjeti sebe kao intelektualca na jednom intelektualnom tržištu koje poznaje najjače i najbrutalnije oblike konkurencije i shvatiti svoju relativnost i beznačajnost na tom ogromnom tržištu – tako i u pogledu onoga što ljudi kod nas misle da su postigli: napišu knjigicu, daju dva-tri intervjua i misle da su zvijezde i da su netko i nešto, što je moguće u relativno malim sredinama s njihovim lokalnim velikanima koji se, u trenutku kada se tržište i scena prošire, jednostavno rasplinu kao njihuri od sapunice. U Hrvatskoj danas jednostavno nema kompatibilnog intelektualca. Nema ni jedan. Kada to kažem, onda je to tragična stvar. Hrvatska nacija u ovom trenutku nije u stanju, ukoliko ona to doživljava kao nešto bitno, nikakvim svojim imenom participirati u svjetskim tokovima. Sa Slovenijom to, na primjer, nije slučaj. Ali to su već druge okolnosti.

U tom smislu, moj motiv nije da ja želim učiniti nešto za hrvatsku naciju kako bi ona bolje prošla u svijetu. Mene se uopće ne tiče kako će Hrvati unaprijediti svoj identitet u suvremenom svijetu, jer me identitet hrvatske nacije u suvremenom svijetu uopće ne zanima. Ali me zanimaju identiteti koji se stvaraju nekakvim intelektualnim afinitetima koji se

ionako javljaju s onu stranu nacionalnih motiva. Nacionalni interes kao formativni element u tom smislu za mene ne postoji.

Znači li to da je prostorna, doslovno rečeno fizička, distanca preduslov za dekonstruktivnu društvenu ulogu intelektualca?

Ne bih htio poopćavati svoj slučaj, ali mislim da to nije individualno pitanje. Distanca je isto što i blizina kada se čovek odvoji od jednog fiksnog mjesta. Onda je taj tzv. nomadski karakter suvremene intelektualnosti notorna činjenica. Naravno da postoji distanca, ali postoji i blizina jednom drugom tipu intelektualnosti. U konkretnom smislu, meni je distanca (s obzirom na rat u Hrvatskoj) značila bukvalnu i materijalnu činjenicu da me nitko nije mobilizirao i da mi nitko nije mogao prijetiti da ću zbog toga što pišem biti poslat na front.

Ukorijenjenost ne čini čovjeka pametnim, ali taj element slobodnog lebdenja nije slobodno lebdenje iznad materijalne baze, jer mislim da sam materijalnoj istini intelektualnog rada daleko izloženiji u ovom obliku svoje egzistencije nego u nacionalnom okruženju. To zvuči apsurdno, ali kolikogod ljudi ovdje slabo zarađuju, mislim da su oni još uvijek preplaćeni jer, s obzirom na vrijednosti onoga što daju, ne zaslužuju ni toliko. Veliki broj intelektualaca živi relativno dobro s obzirom na učinak. Mnogi od njih ne bi se mogli, po drugim kriterijima i izloženi drugim tržišnim konkurencijama, održati niti jednog trenutka. Morali bi se baviti nečim drugim.

Iako sad živim u Beču, ja ne mogu sa sigurnošću reći odakuda ću sljedeći put doći; za mene je fiksiranost, ta pup-

čana vrpca prekinuta. Na koncu, može mi se dogoditi i da se vratim u Zagreb, ali više nikada neću moći biti Zagrebčanin, nikada više neću moći biti Hrvat. Ipak, mogućnost da se vratim u Zagreb nije toliko realna zato što su ovdje u pitanju, kao što sam govorio, trome, zatvorene zajednice koje teško prihvaćaju došljake, koje *a priori* ne daju šansu ljudima izvana. Veoma banalno, Zapad nije samo mjesto koje je po sebi bolje nego daje veće šanse. Veća vam je šansa da vas netko prizna u Berlinu nego u Zagrebu; prije će vas netko doista saslušati i priznati u tom nekom supstancijalno intelektualnom smislu. Ali je, da se razumijemo, svakako lakše dobiti lokalno priznanje u Zagrebu.

Ovih dana radite sa grupom mladih ljudi koji imaju nameru da se bave intelektualno-teorijskim radom. To za vas u nekom smislu može biti jedan *case study*. Kako percipirate tu mladu grupaciju koja je odrastala u nezgodnim uslovima multicipliranja vlastitih identiteta?

Kako svaka situacija ima neke specifičnosti, očigledno ima je i ova. Riječ je o grupi ljudi koja ima iskustvo u onom području koje se naziva civilnim društvom, odnosno u području tzv. alternativnih oblika kulturnog, intelektualnog ili obrazovnog života. Mislim da je to dragocjeno iskustvo koje ima svoju vrijednost ne samo ovdje, nego i uopće. Dapače, mislim da je sama *Škola za istoriju i teoriju umetnosti* u čijem radu ovdje u Beogradu sudjelujem, jedan uzoriti slučaj i da bi se mnogi na tom tzv. Zapadu mogli ugledati na profesionalnost, ideju, izvedbu. To je prvo. Drugo, dogodio se jedan kvalitativni pomak. Sasvim je jasno, i to je ono što me veseli i što mi u intelektualnom smislu daje nadu, da nemam

posla s mladim srpskim intelektualcima. Najviše me je užasavala opasnost da ovaj angažman doživim kao gubljenje vremena. Jer ako imate posla sa nacionalnim elementom, onda u biti ne možete razvijati nikakav element slobode budući da postoji jedan ultimativni, konačni element koji definira i okvir i sve ostalo.

Dakle, jako je ugodno biti u Srbiji, a nemati posla sa Srbima. Međutim, tu ne treba imati iluzija – u pitanju je jedna manjina i na širem prostoru (u našim okvirima) to neće biti dominantni tip komuniciranja. Ovo je jedan oblik za moj ukus, za moju točku gledišta, nekakve kreme. Ali široke narodne mase ne žive od kreme nego će živjeti od tvrdog nacionalnog kruha, nacionalnih ideja, nacionalnih identiteta gdje će temelji ovdje biti pravoslavlje, tamo katolicizam. Pretpostavljam, a to je svakako za pozdraviti, da će se oni uzajamno tolerirati i neće odmah povaditi pištolje kad se suoče s razlikama. To, međutim, uopće nije moj cilj niti ideja mog boravka ovdje. Nisam ovdje zato da bih potpomogao suradnju Hrvata i Srba. To nije moja priča, kao što i oni s kojima radim također nisu iz te priče. Ali velim, treba biti svjestan činjenice da je ovo jedan relativno ekskluzivni moment, s time da ono što je faktički marginalno simbolički itekako može biti centralno. Naime, zašto mi to radimo? Zato što mislim da su teme o kojima govorimo i način na koji radimo puno važniji, puno centralniji, od puno većeg interesa za sve nas nego, uvjetno rečeno, cirkus oko izvinjenja, pomirbe, suradnje nacija itd. U tome ionako ima nečeg banalnog kao što je banalno to da tržište razlike najčešće koristi samo zato da bi pomoću divergentnosti povećavalo profit.

Isto tako, kada spominjem taj pojam kreme, onda ne mislim ni na kakvu elitu u nekom fiksnom društvu koja je

uvijek na neki način i materijalna elita. Ono što mislim kad kažem elita može imati i oblik potpune pauperizacije i socijalne marginalizacije. No ne mislim ni to u bukvalnom smislu odlaska na Zapad, nego u smislu jedne intelektualne pokretljivosti koja se, da zaoštrano kažem, može tehnički odvijati i u nekom provincijalnom selu u Šumadiji, ili bilo gdje drugdje. Važni su oblici komunikacije i važno je tematsko odvajanje od interesno i konfliktno fiksnog etničkog elementa, što mislim da se dogodilo.

Postoji mišljenje da je za intelektualno i teorijsko delovanje neophodan određeni »prostor tišine«. Da li je i dalje korektno, po vašem mišljenju, govoriti o zasebnom prostoru teorijskog govora?

To su različiti koncepti intelektualnosti. Da li je tišina nužna? Mislim da je moment tišine oblik jedne intelektualne zajednice. To je ono što zastupa klasični romantičarski tip intelektualca koji u osamljenosti i tišini dokučuje nekakve najdublje ideje. Ta romantičarska vizija svakako danas nije relevantna. Ono što je relevantno, to su oblici komunikacije, mediji komunikacije, socijalni medij komunikacije: da li je to civilno društvo, da li je to država, paradržavna institucija kao što je univerzitet – to su stvari koje odlučuju. Tu postoji relativni prostor slobode.

Dolazimo do pitanja institucionalnih okvira u kojima će se odvijati komunikacija. Ako već govorimo o elitističkom modelu, moramo pre svega skrenuti pažnju na oblike tzv. alternativnih institucija koje je trebalo da pruže neku vrstu alternativnog znanja u odnosu na ono koje produ-

kuje državni univerzitet kao jedna nacionalna paradigma, a nisu uspele u tome; koje je trebalo da oslobode lebdeću inteligenciju, a zapravo su potpale pod iste mehanizme samoreprodukcije i boluju od istih problema od kojih boluje i nacionalna paradigma.

Već i sam osjećaj da tu postoji razlika je medij stvaranja zajednice. Samo poantiranje te razlike, ovo o čemu sada govorimo, jest kritički odmak. Identitet nove zajednice ostvaruje se u kritičkoj napetosti spram postojećega. Otvoreno je pitanje kako će se to institucionalizirati, koliko će sve to trajati, koji će novi konflikti nadograđivati ili eventualno razgrađivati taj identitet. Ali bitno je da postoji kritička svijest, iskustvo alternativnog koje je u stanju samo sebe kritički reflektirati. Iskustvo i nije ništa drugo do kritička refleksija iskustva koja je u stanju pozicionirati sebe s obzirom na volju, na interes, i potom generirati svoj vlastiti interes: to je ono što zajednica znači. Zajednica nije nužno institucija – institucije nastaju i nestaju – to je područje mogućnosti za praktičku promjenu, odnosno za nova institucionaliziranja i za razvijanje općedruštvene kritike.

U ovome što mi sada prezentirate vidim bliskost, da ne kažem srodnost, s potrebama koje je artikulirala intelektualna civilno-društvena scena u Austriji u odnosu na političku situaciju. U tom smislu, kada sam govorio o odvajanju od fiksiranosti za jednu sredinu, za njene institucionalne i tradicionalne oblike komunikacije i generiranja interesa, mislio sam na primjer o bliskosti tog interesa sa interesima u Austriji. Ili u Hrvatskoj se recimo odvojila jedna grupa sasvim mladih intelektualaca sa sličnim potrebama. To je novi prostor mogućnosti i, zašto ne, novi potencijalni oblik instituciona-

lizacije. Dakle, ovaj konkretni problem – da je moguće nešto institucionalizirati kao alternativno, a da sadržaji pritom ne budu alternativni – taj problem nije srpski, nego jednako i austrijski i hrvatski, odnosno iskustva koja se stiču pri kritičkom sučeljavanju s takvim problemom su iskustva koja se daju poopćiti u Austriji, u Hrvatskoj i bilo gdje drugdje.

To je ključni tip konflikta i razlog zašto kažem da ja ovdje nemam posla sa Srbima. Nije u pitanju samo uzimanje pasoša i putovanje na Zapad; nije u pitanju prosto podizanje standarda na viši nivo. Mislim da se standardizacija alternativne scene u Beogradu odvija na višem nivou u usporedbi s alternativnom scenom u Beču. U tom smislu, standard je ovdje viši.

Govorili ste o problemskoj bliskosti koja može biti osnova neke buduće intelektualne zajednice. Ali učinci podvojenog društva, kakvo je bilo srpsko u protekloj deceniji, očigledno još uvek sprečavaju da se razvije i ustanovi takav oblik zajednice. Da li se pod takvim okolnostima uopšte može govoriti o mogućnostima definisanja individualne ili kolektivne strategije delovanja?

Nemam odgovor na to pitanje. Kada bih to znao, riješio bih i svoj osobni problem. Ipak, mislim da se ne radi nužno o dilemi tzv. marša kroz alternativne ili ne-alternativne institucije ili, s druge strane, dilemi u pogledu svrsishodnosti kritike. Mislim da alternative konfliktu nema. Nužno je stvarati, a ne izbjegavati konflikt. Konflikt, u svakom slučaju, sâm razvija svoju dinamiku i prostor za nekakvu strategiju i taktiku. Pogrešno bi bilo sjesti i smisliti dobru strategiju koja će onda omogućiti formalizaciju, trajanje i razvoj.

Već sama detekcija problema jest moment strategije. Mi u današnjem svijetu ne živimo u gotovim ideološkim formama u kojima postoje generalni principi, naputci za strategiju, kao što je to na primjer nekada bila Kominternu koja je imala generalni okvir unutar kojeg se moglo, više ili manje, već s obzirom na zemlju o kojoj se radi, djelovati, odnosno participirati u nacionalnim programima oslobođenja. Mi nemamo nikakve globalne strategije, nikakve ideje globalne alternative postojećem globalnom kapitalizmu. Zato je najvažniji taj element spontanosti, moment strukturalnog zasnivanja identiteta kroz konflikte. Po mom sudu, najgore bi bilo prihvatiti tzv. pragmatičnu opciju, pa razmišljati o sebi kao o subjektu koji je u stanju nekoliko koraka unaprijed projicirati akcije i njihove posljedice. Mislim da je pragmatizam u tom vidu oblik intelektualnog oportunizma. On ne obvezuje; on omogućuje da se zauzme bilo kakav stav i to je najveći problem.

Po pitanju *free-lance* opcije, cijeli niz faktora određuje situaciju za svakoga individualno, a svi se oni ne mogu grupno uračunati. Ja sam prihvaćao pisanje za *Vjesnik*, drugdje to nisam prihvatio, to je područje kontingencije – ja ne mogu ovladati njime. *Free-lance* pisanje je dobro dok je to moguće, dok to ima smisla. Onog trenutka kada je *free-lance*-erstvo u danim okolnostima moguće ostvariti samo oportunizmom, možda je bolje napraviti nekakav vlastiti projekt. Ako postoji mogućnost akademskih karijera, treba ih prihvatiti. Vi već sada niste isti. To je jedno iskustvo koje se neće naprosto rasplinuti. Za pretpostaviti je da će to iskustvo danas-sutra promijeniti i institucije, odnosno omogućiti stvaranje novih intelektualno-komunikativnih oblika odnosno edukativnih zajednica.

Kako sagledavate učinke i funkcije sopstvenog pisanja, imajući u vidu moguću i empirijski evidentnu distinkciju između saznanja i delanja, teksta i čitanja, primarne intencije i sekundarnih učinaka?

Kao što sam već rekao, ono što je društveno marginalno još uvijek može postati simbolički centralno. Ta simbolička otvorenost je najvažniji motiv za intelektualni rad. Jasan uvid u praktičke učinke pisanja, u politici i društvenom životu, uopće nije ostvariv. Meni je svo vrijeme na prvom mjestu stalo do toga da političku marginu na kojoj sam se nalazio konceptualno osmislim, da toj političkoj marginalizaciji dam simboličko značenje, da je otnem od besmisla, a to znači i da dam nekakav snisao vlastitom stavu, djelovanju, životu.

Da, ali sa tim u vezi nužno se javlja i problem pravilne recepcije teksta, njegovog javnog života u smislu mogućnosti pogrešne interpretacije i iščitavanja. Zanimljivo bi bilo osvrnuti se na vaše jučerašnje predavanje na kome se povela oštra polemika po pitanju vašeg stava o slobodi medija pre i posle oktobarskih promena te sumnje u faktor manipulativnosti medija. Vi ste, naime, predstavili tezu po kojoj je stepen slobode medija u doba vladavine Miloševićevog režima bio barem na podjednakom, ako ne i višem, nivou u odnosu na trenutnu situaciju u većini zapadnoevropskih zemalja. Čime objašnjavate motivisanost ljudi odavde da na izrazito negativan način reaguju na iznošenje jednog u tolikoj meri neortodoksnog mišljenja?

U pitanju je jedan tipičan, opće-liberalno-demokratski stav koji je hegemonijalni i sveprisutan, a sastoji se u precjenjivanju uloge medija. Najčešće se dokazuje da, ukoliko je situacija politički normalna i stabilna, mediji igraju relativno stabilnu ulogu, premda nisu odlučujući. A ono što je naše iskustvo pokazalo jest to da i onda kada situacija nije stabilna (u situaciji rata, krize, itd.), oni također ne igraju puno važniju ulogu.

Ali ja mislim da je to jedan teorijski problem koji je, po mome sudu, manje-više razriješen. Jer prenamaglašavanje značaja medija počiva na tezi o manipulativnom karakteru medija, a manipulativni karakter medija počiva na tezi o odlučujućem utjecaju svijesti na stvarnost, da ideje mijenjaju svijet, itd, što smo opet iz tradicije krize marksizma doživjeli relativno jasno. Isto što je važno za revoluciju – da ideja može uspjeti samo kada joj materijalna potreba, izražena realno politički, dođe u susret – isto važi i za medije. Naravno da će narod prihvatiti demokratsku poruku slobodnih medija, ali samo ukoliko je taj narod spreman promijeniti postojeću situaciju.

Ljevičarske teorije razvile su shvaćanje da je zadatak lijevih medija da stvore drugu, takozvanu protu-javnost. Tu drugu, protu-javnost će stvoriti tako što će imati medij koji će davati alternativne informacije. Kada taj medij postane dovoljno jak i u dovoljnoj količini isporuči društvu alternativne informacije, u širokim masama će doći do promjene svijesti i one će razviti druge potrebe: potrebe za promjenom društvene situacije, itd., što će napokon dovesti do socijalno-političke akcije – što se, kao što znamo, nije dogodilo. Ta teorija je kritizirana već veoma rano i pokazalo se da ljudi razumiju alternativne informacije tek ako alternativno misle,

tek ako raspolažu alternativnim političkim i društvenim konceptima. Oni moraju imati alternativne društvene vizije da bi shvatili alternativne informacije. Nije problem u tome što ljudi nisu znali da su se ovdje posvuda događali zločini. Svi smo vidjeli sve. Ali da li je znanje o činjenicama zločinâ koji se događaju uokolo rezultiralo akcijom ljudi da spriječe te zločine? To se, kao što znamo, nije dogodilo.

| **Post Scriptum** | (Napomena autora intervjua)

Tokom svog boravka u Beogradu, Boris Buden je dao još nekoliko intervjua različitim lokalnim medijima (časopis *Reč*, magazin *Vreme*, magazin *Kibicfenster*). Neki od njih su, otvorivši spekulacije o karakteru i motivisanosti iznetih stavova, izazvali različite reakcije i tumačenja. Nadovezujući se tako na čudan način na problematiku kojom se završava prethodni razgovor, oni su iznova ukazali na delikatnost odnosa između polazišnih namera i krajnjih efekata svakog javnog istupa.

Neophodno je da radikalna refleksivna svest danas računava na kompleksnost situacije i polivalentnost sopstvenog kritičkog iskaza. Tako se npr. Budenova opaska o demokratskiosti sistema u Srbiji, potkrepljena argumentima iz, recimo, statističkih istraživanja Sorosovih agencija, može shvatiti i kao subverzivna i kao paradoksalna, u zavisnosti od konkretnog interesa i konteksta u kome se interpretira. Njome se, u željenom smislu, može služiti u različitim situacijama i upravo ta fleksibilnost vrlo lako okončava u odstranjenju matičnog značenja i produkciji kontraefekta. Čini se da intervjua u *Vremenu* na momente stvara zabunu sličnog tipa...

Zamolili smo Budena da dodatno prokomentariše opasnosti pogrešnog razumevanja i distorzije primarnog sni-
sla teksta.

A što je alternativa mogućnosti nesporazuma, mogućnosti pogrešne recepcije? Šutnja? Ili ideja apsolutne subjektivne kontrole nad recepcijom, koja je sumanuta? Rizik se mora prihvatiti i već je taj rizik mišljenje samo. Riječ je o riziku čiji je ulog istina, a ne pragmatički sračunat politički ili neki drugi efekat. Inzistirajući na demokratskom karakteru Miloševićevog režima u Srbiji, ja upirem prstom na paradokse demokracije – na primjer mogućnost da većina ljudi u jednom društvu otvoreno podržava zločinačku politiku, što je slučaj ne samo sa Srbijom, nego i sa drugima, Hrvatskom pod Tuđmanom na primjer. Kada kažem da je u Srbiji i drugdje vladala relativna sloboda medija i da je postojala pluralistička javnost, onda time tvrdim da su ljudi imali dovoljno informacija o tome što im rade političari, o svim užasima rata... ali da to njihovo znanje istine nije promijenilo njihov stav prema politici, nije ih potaknulo na bitno drugačije političko djelovanje. Upravo je to, a ne stav prema kojem je demokracija u Srbiji bila nevinna žrtva Miloševićeva režima, dragocjeno iskustvo. Bez ideološke i političke podrške takozvanih demokrata, pogotovo na najvažnijim pitanjima nacionalnog interesa, ne bi bilo ni dugogodišnje vladavine Miloševića. I to je istina do koje je meni stalo. Ako ona nije pragmatično upotrebljiva, ako ometa takozvane snage demokracije – šteta, žao mi je, ali to nije dovoljan razlog da se ne iskaže.

Izvornici

Pismo iz Zagreba

Kulturbrief aus Zagreb, Literatur und Kritik, 255/256,
Salzburg, juli 1991.

Inconscientia Iugoslavica

Werkblatt, Zeitschrift für Psychoanalyse und
Gesellschaftskritik, Nr. 22/23, Salzburg, 1990.

Quorum, br. 4, Zagreb 1990.

Thalassa, (1992/1), Budapest.

East Central Europe/L'Europe du Centre-Est, Eine
wissenschaftliche Zeitschrift, Special Issue,
Idyllwild, USA, 1998.

Njegova posljednja pobjeda

»Na, ist der Alte schon tot?« *Kroatien hat sich längst von
Franjo Tudman verabschiedet*, WOZ (2.12.99), Zürich.
Magazin Reporter, 19. januar 2000, Podgorica.

Europa je kurva

Europe is a Whore, Media & War, Edited by Nena
Skopljanac Brunner, Stjepan Gredelj, Alija Hodžić,
Branimir Krištofić - Zagreb: Centre for transition
and civil society research; Belgrade: Agency
Argument, 2000.

Mediji i rat, Urednici Nena Skopljanac Brunner, Alija
Hodžić, Branimir Krištofić - Beograd: Argument,
1999.

Exegi monumentum ...

Das Buch der Ränder, Hrsg. Von Karl-Markus Gauss,
Wieser Verlag, Klagenfurt-Salzburg, 1992.

»Srbi su tako drski«

Der böse Serbe und der kritische Intellektuelle, Du Nr. 5,
Mai 1993, Zürich.

**Dvije iluzije o ulozi intelektualaca u politici:
hrvatsko iskustvo**

*Die kroatische Erfahrung. Zwei Illusionen über die Rolle der
Intellektuellen in der Politik*, Kulturrisse, Dezember
1999, Wien.

Ekstremist s razlogom: Još o Karlu Krausu

Karl Kraus danas, predavanje u Židovskom kulturnom
centru u Zagrebu, ožujak 1996.

Prepoznavanje fašizma

Recognising fascism, predavanje održano studenog 1997,
u okviru fellows-seminara na IWM-u (Institut für
die Wissenschaften vom Menschen), Wien.

Auschwitz u Bosni

Auschwitz in Bosnien - predavanje održano na simpoziju
»Lagerwiese« 23.09. 2000 u Lani, Južni Tirol,
Italija.

Ispravna mržnja

L'urbanité comme alibi, Transeuropéennes Numéro 10,
Paris, Été 1997.
*L'urbanità come alibi, Campagna contro citta' come chiave di
interpretazioni dei conflitti balcanici?*, Balkan, n.1,
febbraio 2000 Milano,
(<http://www.ecn.org/balkan/0002urbanita.html>).

**Politička logika kulturalizacije:
beogradske demonstracije**

Triumph des Kitsches, Transit 13, Wien, 1997.

Culture and Enlargement, key-note speech na konferenciji
EFAH (European Forum for the Arts and Heritage)
u Beču, prosinac 1998.

The real clash Samuela P. Huntingtona

The Real Clash, Imaginierte Kulturen – reale Kämpfe,
Annotationen zu Huntingtons »Kampf der
Kulturen«, Herausgegeben von Monika Mokre,
Nomos, Baden Baden 2000.

S porazom u bolju budućnost:

Sudbina jednog alternativnog medija
Balkan Umbrella, br 1, Beograd 2001.

**O društvu koje je zamijenilo kulturu s politikom:
Uz izložbu posvećenu sto pedeset i nekoj godišnjici
Manifesta**

It is about the society which mistook culture for politics, What,
How & For Whom, on the occasion of 153rd
anniversary of Communist Manifesto, exhibition
catalogue, edited by Nataša Ilić and Dejan Kršić,
Arkzin, Zagreb, 2002.

U okovima tolerancije

Von der Autonomie des Tschuschenpunktes, Kulturrisse,
Dezember 1997, Wien.

Kultura proširuje i ujedinjuje Evropu, zar ne?

Bella gerant alii ... Kulturrisse, August 1998, Wien.

Zwischen Gulag und shopping mall. Europäische Identität und »Osterweiterung«, Kulturrisse, Dezember 1998, Wien.

Balkan Marije Todorove

Maria Todorova: Imagining the Balkans, Kulturrisse, März 1998, Wien.

Die dunkle Seite Europas. »Die Erfindung des Balkans« von Maria Todorova, Falter 41, 1999. Wien.

Hitlerov Beč

Arkzin 01 (94/5), Zagreb 1997.

Slovenija u raljama Evrope

Još jedno slovensko »Ne«, Vjesnik, Zagreb, 30. 09. 2000.

Slobo-Klinton

Saving Private Havel, Nettime, Mai 1999.

Saving Private Havel, Bastard, Global Edition, Zagreb 1999.

Slobo Klinton, Blätter für deutsche und internationale Politik, Heft 6, 1999, Bonn.

The official Bastard-Statement on the War in Yugoslavia, Papers in Social Theory, Social Theory Centre: University of Warwick, Coventry/Centre for critical Social Theory: University of Sussex, Brighton, 2000.

Petooktobarska kulturna revolucija

Reč broj 60, decembar 2000, Beograd.

Uloga Haaškog suda u novoj svjetskoj revoluciji

From Haag to nowhere. Allgemeiner Ausnahmestand über Europa, Kulturrisse 04, 2001, Wien.

Istina i pomirenje? Ne, hvala

Truth and Reconciliation we don't need. Izlaganje održano na
2. Platformi Documente 11 u New Delhiju,
8. svibnja 2001.

Intervjui:

Nije svijet gluh, mi smo mutavi

(*Naša Borba*, Beograd, 14-15. 12. 1996, Autor: Alen Anić)

Tko misli, nema milosti

(*Novi list*, Rijeka, 4. 01. 1998, Autor: Zdravko Zima)

Hrvaška ni niti suverena niti ni država

(*Delo*, Ljubljana, 18.12.1999, Autor: Boris Čibej)

Šta da se radi?

(*Časopis Prelom 1*, Beograd, proljeće 2001.

Autori: Darko Drašković, Slobodan Karamanić,
Siniša Mitrović, Milan Rakita i Vladimir Tupanjac).

Boris Buden
Kaptolski Kolodvor
© Boris Buden

Izdavač

Centar za savremenu umetnost-Beograd
Škola za istoriju i teoriju umetnosti
Sarajevska 3/VI, 11000 Beograd
Tel/fax: [011] 361 35 84
E-mail: cca@dijafragma.com
www.dijafragma.com

Izdavački savet CSU/B

Branislav Dimitrijević, Svebor Midžić,
Dejan Sretenović (*predsednik*),
Branimir Stojanović

Urednik izdavačkog programa

Svebor Midžić

Urednik edicije »Vesela nauka«

Branimir Stojanović

Lektura i korektura

Branko Vučićević
Radonja Leposavić
Dejan Sretenović

Design&Layout: Borut Vild

Prepress: 'ARTIJA

Tiraž: 1000

Štampa

Dosije, Beograd, 2002

**CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд**

323 (497.1)(045)

316.4 (497.1)(045)

316.7 (497.1)(046)

БУДЕН, Борис

Kaptolski kolodvor: politički eseji / Boris Buden
– Београд: Centar za savremenu umetnost, 2002
(Београд: Dosije). – xv, 324 str. 20 cm

Тираж 1000

а) Југославија – политичке прилике

б) Југославија – распад

COBISS-ID 9745,3068

REV. 2009.

Gradska knjižnica

010218104

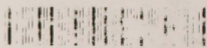
Sve to skupa n
ovoj jednostav
žeti svo iskustv
godina ratovar
osim gubitaka.
nisu ostavili iz
žrtve, šaćicu ra
bitnika. Ostalo
moralna sramo

provizoriji, mir koji se održava samo pod pri-
jetnjom vanjske vojne sile, budućnost koja

32

RUDE

k

1021814 05081

Boris Buden (1958): Publicist. Studij filozofije u Za-
grebu. Do 1990. objavljuje eseje i članke u domaćoj
štampi i periodici. Prevodi s njemačkog, uglavnom
djela s područja psihoanalize i filozofije. Među ob-
javljenim prijevodima su i dvije knjige Sigmunda
Freuda. Devedestih je kolumnist i urednik u zagre-
bačkom Arkzinu. Godine 1996. objavljuje zbirku
eseja Barikade. Od 1990. živi i radi u Beču.

već danas zavidi boljoj prošlosti... Besmisao o
kojem je ovdje riječ, prije svega je politička
kategorija. Dušebrižnici svih konfesija, na-
cionalne intelektualne elite i nova politokra-
cija svakom su besmislu znali doskočiti, pa će
tako i ovome. Ovdje utjeha, ondje racionaliz-
zacija, a posvuda obećanje bolje budućnosti,
i ljudi će već zaboraviti na mučno pitanje o
smislu i besmislu onoga što im se dogodilo.

morat će se

kojoj žive.

suvereno-

slavije kre-